Альманах видано за підтримки
Почесного громадянина м. Одеси,
Почесного громадянина Одеської області
Сергія Рафаїловича Гриневецького

Національна спілка краєзнавців України
Асоціація європейської культури «Золота акація»

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ
АЛЬМАНАХ

ВИПУСК 28

Одеса
«Друкарський дім»
2020

Національна спілка краєзнавців України
Ассоциация европейской культуры «Золотая акация»

ЮГО-ЗАПАД. ОДЕССИКА

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ
АЛЬМАНАХ

ВЫПУСК 28

Одесса
«Печатный дом»
2020

УДК 930.152.066
ББК 84 (4Укр=Рус) 6-5Од
Ю 16

Головний редактор: Савченко В. А., доктор історичних наук.

Редакційна колегія:
Бачинська О. А., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Бажан О. Г., кандидат історичних наук (Київ);
Гончарук Т. Г., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Дьомін О. Б., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Добролюбський А. О., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Михайлуца М. І., доктор історичних наук, професор (Одеса);
Тригуб О. П., зам. ред., доктор історичних наук, професор (Миколаїв);
Хмарський В. М., доктор історичних наук, професор (Одеса).

Рецензент: Діанова Н. М., доктор історичних наук, професор (Одеса)

Контактний телефон редакції та секції «Одесика» Одеського Будинку вчених: 8 (050) 392-27-31

Ю 16 **Південний захід. Одесика.**
Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип. 28 - Одеса: Друкарський дім, 2020. – 298 с.
ISBN 978-966-389-291-8

На 1-й ст. обкладинки – худ. Г. І. Капустін.
Краєвид Великого Фонтану. 1913
На 2-й ст. обкладинки – мапа Одеського району. 1930

ISBN 978-966-389-291-8
© Савченко В. А., 2020

Зміст випуску № 28

Вступне слово С. Гриневецького 7
Привітання 8

Степи Лукомор'я

Сапожников И. (Черноморск), **Аргатюк С.** (с. Прилиманское). Эколого-археологическое эссе 1826 года о Буджаке и его автор Петр Бурцов 9
Добролюбский А., Гизер С. Опыт историко-археологического исследования турецкого Измаила 32
Добролюбский А., Гизер С., Кожокару В. (Рени). Сражение у озера Кагул в 1574 г. (историко-археологический комментарий) 46
Ложешник А, Ложешник Н. (с. Йосипівка). Земський банк Херсонської губернії–перша іпотечна установа на території України 59

Одеські старожитності

Михайлуца М. Маловідома історія Одеської семінарії доби війни 67
Тригуб О, Михайловський Т., Біліченко Л. (Миколаїв). Діяльність Американської Адміністрації Допомоги в Одеській і Миколаївській губерніях (1921-1923 рр.) 76
Слисарчук В. Благоустройство Французского бульвара 98
Сорокіна К. Українська національна культурницька діяльність інтелігенції в Одесі наприкінці 1820-х – на початку 1870-х рр.: історіографія питання 115
Новікова Л. «Ліберальний» та «радикальний» образи єврейського населення в публікаціях неєврейських газет в Одесі (перша половина 1880-х рр.) 123
Гончарук Т. Стаття Олександра Оглоблина про одеське порто-франко 145

Край в епохи диктатур

Савченко В. Одеські есери у пошуках «нового життя» (1917-1925) 161
Бажан О. (Київ), **Золотарьов В.** (Харків). «Платівко-патефонний трест», або як одеські чекісти на початку 1930-х років контрабандою займалися 181

Обличчя земляків

Аргатюк С. (с. Приліманське), **Сапожников І.** (Чорноморськ). Одеський натураліст Христофор Гербановський та чигирі околиць Одеси 221
Чисников В. (Киев) Одесские корреспонденты и адресаты Л.Н. Толстого 240
Чисников В. (Киев) «Одесский адвокат Куперник – известный всех Плевак соперник» 252
Вельможко В. Наглядач за світовим часом з Великого Буялика 260
Васильев К., Pozemkovska M. (Рига). Забытый одесский профессор М. Зиле (1863-1945)..... 268

Студентська трибуна

Ложешник О. Чорноморське козацтво в історії Хаджибею (Одеси) кінця XVIII ст.: історіографія питання 283
Посухівська А. Діяльність міської влади в сфері будівництва та благоустрою Одеси наприкінці XIX ст. (за матеріалами «Известий Одесской Городской Думы»). 291

Книжкова полиця краєзнавця

Покажчик наукової вдачі:
Михайлуца Микола Іванович: біографічно-бібліографічний покажчик з нагоди ювілею 295

Шановні друзі!

Щиро вітаю Вас із появою 28-го номера історико-краєзнавчого альманаху «Південний Захід. Одесика».

Незважаючи на поважний для такого видання вік - 14 років, альманах продовжує привертати увагу всіх, хто любить історію нашого краю, хто дорожить минувшиною, хто не шкодує часу на її дослідження та пізнавання.

Кажуть, що сьогодні не модно читати книжки. І статистика, на жаль, доводить справедливість цього судження. Проте, саме історія вчить тому, що мода примхлива та мінлива, а вічним є знання, закарбоване у текстах, оприлюднене у книгах. Це та безцінна спадщина, яку ми передаємо з покоління в покоління.

Саме тому, хотілося б ще раз подякувати дослідникам - авторам альманаху «Південний Захід. Одесика» за те, що у наш суперечливий час залишаються відданими своїй справі.

Приємно відзначити, що послідовно розширюється коло дописувачів з інших регіонів і навіть інших країн. Це свідчить про те, що інтерес до минулого Одеси та Одещини не вщухає.

Важливо також, що в альманасі з'являються публікації, присвячені економічним питанням, діяльності міської влади щодо благоустрою Одеси. Хотілося лише зазначити, що не менш актуальною і плідною є також історія малих міст краю. Вона дасть нам можливість усвідомлення того, чим жили наші предки, їх «повсякденності», турбот, переживань. Без цього нам важко буде їх зрозуміти, оцінити і зробити висновки для себе.

Хочу побажати авторам невтомності в пошуках, натхнення, невгамовності у пошуках істини!

Щиро Ваш ***Сергій Гриневецький***

Асоціація європейської культури
«Золота акація» та колектив альманаху
«Південний Захід. Одесика»

поздоровляє

творців історико-краєзнавчого альманаху
«Південний Захід. Одесика»,
відомих українських істориків та краєзнавців

Тараса Гончарука,

Миколу Михайлуцу,

Віктора Савченка

з присудженням їм відзнаки
Національної спілки краєзнавців України

«Почесний краєзнавець України»

Степи Лукомор'я

Игорь Сапожников,
доктор исторических нак, отдел Крыма и Северо-Западного Причерноморья Института археологии НАН Украины (Черноморск),
Сергей Аргатюк,
краевед, учитель истории (с. Прилиманское)

ЭКОЛОГО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ЭССЕ 1826 ГОДА О БУДЖАКЕИ ЕГО АВТОР – ПЕТР БУРЦОВ

Да оживут мертвые долины от шумных вод и да вознесут густые деревья вершины свои к небу там, где ныне трава сгорает от солнечного зноя!
П. Г. Бурцов [1]

На протяжении последних 20 лет авторы этих строк опубликовали несколько работ, посвященных извлечению из полного или частичного забвения трудов и имен целого ряда людей, которые описывали и (или) изучали Северо-Западное Причерноморье в XVIII-XIX вв. [2]. В данной статье речь пойдет об одном из самых малоизвестных представителей этого круга, который, не будучи ученым по образованию, написал научную заметку о кардинальных изменениях климата Буджака за последние две-три тысячи лет, не потерявшую своей ценности и актуальности до настоящего времени.

Петр Григорьевич Бурцов[1] родился в 1796 г. в с. Большое Пронского уезда Рязанской губернии. Его родители Григорий Андреевич и Екатерина Петровна (в девичестве Хрущова) были мелкопоместными дворянами, а сам род Бурцевых (позже Бурцовых) известен с 1543 г. Следует сказать, что Петр был младшим братом Ивана – известного генерал-майора и участника декабристского движения [3]. Военные карьеры обоих братьев начались после объявления российско-французской войны 1812-1815 гг. С 31.07.1812 г.

[1] *Здесь и далее курсив наш, кроме Приложения (И.С. , С.А.).*

П.Г. Бурцов служил подпрапорщиком в лейб-гвардейском полку, а вскоре получил звание прапорщика (06.02.1813). Принял участие в боях: 5 и 17 октября 1813 г. под Дрезденом; 3 декабря под Магдебургом; 14.01.1814 г. – под Гамбургом на Кульме, где командовал колонной стрелков и был ранен; 6 февраля того же года на оз. Вильгельмсбург сдерживал наступление противника, за что был награжден орденом Св. Анны 3-й ст. После еще одного ранения он демобилизовался 25.01.1816 г. в звании подпоручика. Известно, что в то время в Пронском уезде Рязанской губернии за П.Г. Бурцовым числилось 279 душ крепостных крестьян [4].

Во время службы в армии Петр Бурцов венчался с Каролиной – дочерью прусского подданного и лютеранина Якова Иосифовича Оксфорда. Подробности этой женитьбы находим в мемуарах Н.Н. Муравьева-Карского. В разделе «После войны 1815 г.» читаем: «Когда брат Александр [Николаевич Муравьев] приехал с Бурцевым [Иваном] из Любека, он сперва жил особо от меня. С ним приехал некий Оксфорд с семейством, бывший органист в Лейпциге, у которого были три прекрасные дочери; из них в меньшую был страстно влюблен младший брат Бурцова, который впоследствии и женился на ней тайным образом и увез все немецкое семейство к себе в деревню, через что произошло в семействе их расстройство. Теперь, однако, все помирились и живут согласно» [5]. Свадьбой этой был недоволен старший брат Иван, на что он пожаловался Н.Н. Муравьеву 30.03.1817 г.: «Семейственные дела мои в деревне расстроены совершенно. Немцы, овладев братом, отвратили его от матери. Почтение, послушание, любовь – все исчезло в нем. Мать несчастлива от его поведения; он в отчаянии от владычества немцов, коих злые умыслы не постигает. Долг мой влечет меня туда; пособить сколько сил есть; а варвар наш бука, не взирая на сии непременные обстоятельства, не пускает. Завтра приступлю к нему; и во что бы то ни стало уеду!» [6].

Петр Бурцов «нажил» с Каролиной тринадцать детей, из которых имеются данные об: Иване, Петре, Григории, Андрее, Александре, Екатерине (по мужу Ведерниковой), Анне (Кублицкой), Софье, Марии и Елене. После выхода в отстав-

ку Петр хозяйничал в родовом поместье, устроив там конезавод: в 1854 г. в нем было 7 рысистых и 29 упряжных коней [7].

Со временем П. Бурцов поступил на службу в светское ведомство. В «Календарях» чиновных особ с 1837 по 1842 г. отставной подпоручик назван судьей Уездного суда Пронского уезда [8]. С 1851 г. он занимал должность председателя Палаты уголовного суда всей Рязанской губернии [9], оставаясь на ней в 1857 г. [10] и в 1860 г. [11]. В 1867 г. П. Бурцов оставил службу, так как на 1868 г. в справочниках должность председателя Палаты уголовного и гражданского суда числилась вакантной [12]. Точный год его смерти неизвестен. Этим опубликованные и известные на сегодня материалы биографии «нашего героя» исчерпываются. Хотя в цели этой статьи не входит углубленный поиск новых фактов всех этапов жизни и деятельности П. Бурцова, для характеристики и оценки его единственной, но весьма интересной статьи о Буджаке (Прил.), мы не можем не затронуть еще две важные темы.

Первая из них касается образования, о котором письменные источники умалчивают. Однако мы знаем, что старший брат Иван, записанный на военную службу с 1802 г. (7-летнего возраста), закончил «Благородный пансион при Московском университете» [13], диплом которого давал право на поступление в сам университет и в военные училища. В этом учреждении дети провинциальных дворян проживали «на полном пансионе», обучаясь по университетской программе. Эти факты позволяют предположить, что на ту же стезю родители могли направить и своего младшего сына, тем более, что разница в их возрасте не превышала 2 лет. Первый брат числится выпускником пансиона с фамилией Бурцов вместе с 25 выдающимися военными (в звании не менее генерала). Всего же в книге Н.В. Сушкова «Московский университетский благородный пансион…» названо более 170 фамилий выпускников 1779-1830 гг., среди которых было немало известных писателей, ученых, художников, военных, министров, сенаторов, дипломатов, губернаторов и пр. Действительно, среди них нет Петра Бурцова, но

данный список является неполным, а по словам его составителя, пансион закончило еще «множество храбрых и образованных воинов от прапорщика до генерала» [14], к которым он безусловно относился [15].

Вторая тема вытекает из вопроса «Как и почему П.Г. Бурцов оказался в Бессарабии, где именно побывал?», на который он отчасти ответил сам в конце статьи, датировав ее написание «августом 1826 г.» (Прил.). Нужный факт нашелся в биографии Ивана Григорьевича. Он, будучи командиром ряда полков и адъютантом (позже – офицером для особых поручений) начальника штаба II армии генерала П.Д. Киселева (базировалась в Тульчине) с 1819 по 1825 г., находился на юге, бывая по делам службы в Кишиневе, Одессе и других городах и крепостях региона. Полковник Иван Бурцов «в 1823 году получил в вечное владение 3426 дес. земли в Бессарабии». Выходит, что Петр Бурцов приезжал в Буджак тогда, когда его арестованный по делу декабристов брат находился в заключении в Петропавловской (с 11.01. по 10.04.1826) и Бобруйской (до 19.07.1826) крепостях. Вероятнее всего, эта поездка была вызвана земельными и хозяйственными делами брата [16].

В связи с тем, что местность в окрестностях этого имения упоминается в статье П. Бурцова (См. ниже), охарактеризуем его по состоянию на 1827 г. Данный земельный участок числился под №3 среди частных наделов Бендерского уезда, имел площадь 3426 дес. и 490 кв. саж. и был «смежен с дачами казенных селений Жавгура, Чимишлия и Селемета, отделяясь от земель селения Градешт [Градище], владения помещика, коллежского советника Балма, верхним Трояновым валом. Через участок протекает речка Когильник и [на нем] находится два урочища [селища или древних поселения]: Дженар [Джепар] и Канарлык». Кроме «степи для хлебопашества и сенокоса», а также «луга по долине Когильника, удобного для пастьбы скота», на территории этой «дачи» было 426 дес. 490 кв. саж. «неудобной земли», в которую входили «солонцы по долине Когильника», сама река, крутые склоны берегов, транспортная дорога по левому берегу основной долины и часть Траянова вала (площадью 6 дес. 490

кв. саж.). Из заведений здесь были отмечены «6 хуторов, 2 шинка, 1 мельница на речке Когильнике и 6 колодезей» [17]. Судя по карте 1828 г., одна корчма находилась не на главной дороге, а на правом берегу долины; места хуторов, в отличие от сельбищ, не отмечены (Рис. 1).

Охарактеризовав в целом жизненный путь П. Бурцова, причины его поездки в Бессарабию и основное место пребывания в ней, перейдем к характеристике его опуса о Буджаке. Вначале автор дал физико-географическую характеристику этого региона по визуальным наблюдениям и топографическим картам (названия последних не названы), обращая особое внимание на приморские и придунайские лиманы и их пересыпи. Также он описал впадающие в них реки, долины которых содержат в себе следы гораздо более полноводных стоков. Они-то, по его мнению, и свидетельствуют о существенных изменениях климата, которые проявились в повышении температуры воздуха, исчезновении лесов и иссушении рек.

Важно, что П. Бурцов говорил о двух основных этапах кардинальных климатических изменений. Первый (древнейший) он связал «с образованием Константинопольского пролива», после чего «относительная высота горизонта» Черного моря сравнялась с высотой других вод. Далее следует концептуальное заключение: «Таковому суждению, относящему естественный переворот сей ко временам отдаленнейшим ничем возразить не можно: он совершился и воды наших южных рек из первобытного величественного своего состояния могли потерять много; но при всем том я дерзну представить на суд мнение мое, что не взирая на тот великий переворот, значительное понижение вод и образование прибрежных озер произошло гораздо позже и причиной оного полагать должно не потрясение нашей планеты, но медленную и всесокрушительную силу деяний человеческих...». Ниже автор заключил, что второе «опустошение… [было] начато скифами», которые вырубили леса по двум причинам: из-за необходимости обширных пастбищах для своего скота; и боясь нападения врагов, которые могли подойти к ним, скрываясь в зарослях.

Для датировки второго климатического этапа в Буджаке П. Бурцов использовал планиграфию Траяновых валов в местах пересечения ими долин рек, где они представлены несколькими отрезками, которые не пересыпают не только основного русла, но и более мелких рукавов, которые на момент возведения валов также были полноводны. На основании этого сделан вывод, что «со времен уже императора Траяна в продолжение 1700 лет климат сделался более сухим и знойным, а от того и последняя вода в реках иссохла». Общее экологическое заключения автора таково: «не природа, но люди суть виновники… настоящего положения Бессарабии. От истребления лесов и невозделания земли изменился климат и обратным влиянием своим на страну иссушил реки и изменил весь наружный ее образ».

Наверное, в наши дни эта концепция выглядит во многом наивно, а ее детальный анализ усложнен отсутствием в статье ссылок на литературу, из которой П. Бурцов черпал свои знания по природоведению и истории. К сожалению, почти то же самое можно сказать и об археолого-исторической составляющей статьи, представленной рядом фактов.

Особое внимание исследователь обратил на два основных древних земляных вала Буджака – Верхний и Нижний Траяновы, умалчивая, как минимум, о еще двух – Змиевом (Нижнеднестровском) и Прутском [18]. Надо сказать, что он однозначно относил оба вала к римской эпохе: Нижний ко времени Траяна, а Верхний – к более позднему, но видел в них не только оборонительные сооружения, а еще и границы первоначального и окончательного римских территориальных завоеваний в Буджаке. По мнению П. Бурцова, в пользу такой интерпретации говорит следующее: «По всем долинам, пересекающим сии окопы [Траяновы валы], доныне явственно приметны следы римских лагерей, лежащих на расстоянии версты или двух от окопов. Никакому сомнению не подлежит, что в сих лагерях жили легионы, предназначенные для постройки и защиты сей оборонительной линии». В подтверждение своих слов он привел описания лагерей: «один на речке Когильнике, имеющий вид 10-угольника, а другой на долине Каштанголе [б.

Кашпангол][2], оба вблизи нынешнего селения Градешти» [Градиште].

Эти данные нашли свое подтверждение на карте Буджака 1828 г., где представлен земельный участок И.Г. Бурцова. На нем присутствуют два селища или урочища (древних поселения): Канарлык (Казимкиой) на правом берегу долины р. Когильник и Джепар на правом берегу одноименной балки. На карте, южнее, за пределами дачи отмечено и селище Кошпангол под именем Кожданголы, которое располагалось на мысу, образованном одноименной балкой и левым берегом Когильника (Рис. 1). До настоящего времени эта балка называется Кождангалия (Рис. 2), как и село, расположенное в ее верховьях.

В настоящее время вблизи обоих Траяновых валов следы римских лагерей (тем более укрепленные) не известны, хотя по всему Буджаку нередки остатки поселений черняховской культуры, на которых обычны находки римских амфор и других предметов. В этом смысле данные И.Г. Бурцова представляют повышенный интерес, но нуждаются в проверке путем выезда на место. Пока же заключим, что первый из названных им римских лагерей (укрепленный) следует сопоставить с селищем Канарлык, которое ныне следует искать на правом берегу долины р. Когильник к северо-западу от с. Екатериновка Чимишлийского р-на Республики Молдова, а может быть и непосредственно под усадьбами его жителей (Рис. 2).

Отдельное место в статье принадлежит курганам Буджака, которые описаны очень поэтично: «Бесчисленные племена скифов, гетов, сармат, алан, готов, гуннов, угров, болгар, аваров и наконец татар, попеременно владели сим краем, орошая оный потоками крови и оставлял по себе одно только опустошение. Повсюду рассеянные курганы, называемые могилами, составляют в одно и то же время и отпечаток прежних обитателей и их единственные художественные памятники. От каждого народа остались свои курганы, и при существенном наблюдении можно бы при-

[2] *Левый приток долины р. Когильник. Подписан так на карте, приложенной к этому изданию [17].*

ближенно определить время их возведения. Они, по всей справедливости заслуживают названия искусственных хранилищ, ибо под тяжестью сих насыпей скрываются некоторые предметы современная им грубого искусства. Более сего нам ничего не осталось от миллионов людей…». В этой цитате внимания заслуживают сразу два момента: смелая идея датировать могильные насыпи по внешним признакам, а главное – определение их как хранилищ предметов древности, с чем трудно не согласиться.

Особый интерес представляет упоминание П. Бурцовым о раскопках нескольких курганов (могил) в районе «м. Галбина» (ныне с. Гура Галбеней на левом берегу р. Когильник). В одном из выявленных погребений было «ожерелье, составленное из кусочков костей, связанных между собой металлической проволокой», которое с большой долей вероятности можно отнести к сарматско-аланскому времени. Из текста понятно, что эти события имели место в 1826 г. или незадолго до этого (Прил.). Заметим, что в течение почти двух веков археологическая наука ничего о них не знала и на сегодня это третий по хронологии факт таких «раскопок» курганов в Буджаке [19].

Весьма примечательно, что и Верхний Траянов вал, римские лагеря и курганы, описанные П. Бурцовым на территории земельной дачи брата и по соседству от нее, находятся в том районе, где в 1946 г. сотрудники Института археологии АН УССР раскопали один из известных курганов региона. Он располагался в долине Когильника, примерно в 1,2 км на север от Траянова вала, и в нем было выявлено женское погребение с выразительным инвентарем первых веков от РХ, которое каким-то образом может быть связано с валом и жившим возле него населением [20].

В заключительной части статьи П. Бурцов бегло, но разносторонне охарактеризовал болгарские и немецкие колонии Буджака, а также упомянул вновь поселенные села молдаван и русских переселенцев. Как явствует из текста, он весьма позитивно отнесся к такому интенсивному заселению и освоению степей, заключив: «Таким образом, на всем про-тяжении Буджака в короткое время осталось очень

мало пустых мест и те вероятно не долго таковыми пребудут» (Прил.).

Такова общая характеристика полузабытой статьи из старого журнала, которая, как мы надеемся, займет теперь свое место в научной историографии региона. В целом же она демонстрирует, как один талантливый человек, не имеющий специального образования, но получивший в детстве глубокие и широкие знания, сумел провести одни из первых разносторонних полевых исследований Буджака и подготовить пионерскую работу эколого-археолого-исторического характера об этом уникальном и весьма специфическом регионе.

Приложение
П. Бурцов

ВЗГЛЯД НА ЮЖНУЮ ЧАСТЬ БЕССАРАБИИ

Отрасль Карпатских гор, стелющаяся по всей долине Бессарабской области, и коей высшая часть между рек Прута и Быка доныне омрачена густыми непроходимыми лесами, пересекая верхний Траянов вал[3], сей древний пояс, служивший рубежом между живою и мертвою страною, чувствительно понижается и раздробляясь на меньшие хребты, образует множество долин, склоняющихся почти в одном

[3]*Южная часть Бессарабской области, называемая Буджак, до прихода войск наших в прошедшую с Турками войну была обитаема татарами Буджацкой орды. Она отделяется от северной части, которая принадлежала собственно к Молдавии, сплошной оборонительной линией, носящей именование Верхнего Траянова вала, который примыкает одним концом к Пруту почти при м. Леове, а другим к берегам Днестра неподалеку от Каушан. На протяжении своем, заключающим до 100 верст, он пересекает все главные долины Буджака; местами сохраняет еще значительное возвышение над поверхностью земли, и везде, как ров, так и насыпь его весьма приметны. Нижний Траянов вал есть другая подобная первой ограда, отделяющая только одни окрестности Дуная и вершины всех озер. Он гораздо возвышеннее первого и тянется от Прута до озера Кундука [Сасыка], так как и первый почти на продолжении 100 верст (Здесь и далее примечания П.Г. Бурцова, если их автор не назван).*

направлении к Дунаю и Черному морю. До Нижнего Траянова вала страна представляется волнообразной: с высокого кургана можно обозревать верхи многих долин, далее же сей второй черты, волны теряются, превращаясь в дробную зыбь и является истинная степь, в своем одноцветном виде. На сем плоском пространстве, имеющем в длину по прямой черте до 170 верст (от г. Рени до г. Аккермана) многочисленные долины и овраги, соединяясь между собою, образуют шесть главных водоемов: Кагул, Ялпух и с ним соединенный Кагурлуй, Катлабуг, Китай, Кундук, Шаганы и Алибей – два последние несовершенно отдельные один от другого. Первые четыре озера прилежат к Дунаю, а три последние к морю. Здесь назвал я только главные озера, не упоминая о других, меньшей величины.

Взирая на положение всех сих озер, различающееся между собой свойством воды и кряжем берегов, наблюдатель не может упустить из виду их общего характера. Все они оканчиваясь в весьма близком расстоянии одни от Дуная, другие от моря, не вливают в них вод своих. Некоторые из сих озер отделяются от главных водоемов самою малою низменною пересыпью, инде менее полуверсты в широту имеющею, и тем самым составляют они особенное и в целом мире единственное очертание берега[4]. Я не коснусь в подробности до приморских озер, которые по минеральным качествам вод и по добываемой в оных соли заслуживают особого внимательного описания; но дозволю себе только некоторые общие суждения касательно первоначального всех здешних озер и нынешнего состояния.

Главнейший вопрос состоит в том: всегда ли сии озера были отделены от больших, смежных им вод, или сие произошло впоследствии и каким образом совершилось таковое разделение? Рассматривая общие законы природы, по коим образуются, скопляются и текут воды по всему земному шару, мы везде находим одно и тоже согласие в правилах:

[4]*При рассматривании карт многих прибрежных мест во всех частях света я никогда не находил очертания подобного тому, о котором теперь упоминаю, и потому решился почесть [определить] сей берег в топографическом смысле единственным.*

влага на поверхности земли, скопляющаяся по законам тяжести и движения, избирает покатость для своего падения: овраги и долины образуются от стремления ручьев и рек, кои, неся дань вод своих рекам обширнейшим, наконец теряются в морях. Образование озер происходит там только, где земная поверхность представляет кругообразные высоты и недостаточные исходы для скопившейся воды: но в Буджацких озерах мы видим совершенно тому противное. Долины, принимающие свое начало в горном хребте, простираются на 100 и даже на 150 верст (какова главнейшая из сих долина Когильника), присоединяют к себе множество других оврагов и наконец, приблизившись к самой цели своего движения, как будто устрашась оной, останавливают свои воды на расстоянии узкого перешей-ка и превращают их в мертвые, вечно покоющиеся озера. Без положительного рассмотрения можно бы подумать, что тут какое-то изъятие из общего правила, какое-то отступление от неизменного закона природы; но в существе своем и здесь владычество закона то же самое, но только посторонние обстоятельства, весьма могущественные и от беглого взгляда сокрытые, находятся в ином виде.

Должно предположить, что некогда Буджак, сия злачная, небом благословенная страна, вышед из рук природы, обладала теми же ее дарами как и соседственные ей края, Молдавия и Булгария, доныне представляющие разительную с ней противоположность. Хребты ее осенялись лесами, под тенью дерев журчали ручьи, долины богатели водами, пары водяные образовывали облака и дожди, ниспадая на землю, утучняли поля и снова возвращали водам, чего лишали их лучи солнечные. Тогда – никакому сомнению не подлежит – все южные реки впадали в Дунай и в Черное море, а теперешние озера составляли токмо устья их подобные тому, которое находится при впадении Днестра и называется лиманом. Чтобы таковое заключение мое сделать ощутительным для каждого, надлежит, во-первых: осмотреть те места, коими нынешние озера Кагул, Кугурлуй и Калтлабуг отделяются от Дуная. Состояние сих мест показывает, что там совершалась некогда великая перемена: не гранитные утесы,

но пространные возвышенности разлучают сии воды – низменность мокрая и заросшая камышами (называемая плавнями) по коей инде [местами] тянутся мелкие, гнилые рукава воды, теряющиеся в болоте, составляют узкий перешеек между разлученными водами. Сии самые камыши не разрешают ли вполне вопроса, доказывая своим произрастанием, что место ими покрытое было некогда достоянием воды.

Во-вторых: Рассмотрение долин, ныне лишенных воды или содержащих оной весьма мало, подтверждает тоже заключение: в них повсюду приметны следы прежних потоков, явствующих из самого свойства земли инде солоноватой или серноватой, а инде болотистой. Ра-вномерно находимые ныне по берегам сих долин различные окаменелости, а в особенности большие железные гвозди с широкими в дюйм величины шляпками, каковые и ныне употребляются при обивке больших судов, доказывают, что некогда на поверхности сих вод плавали корабли, вместо коих ныне и рыбачьих челноков не приметно. Имев случай подробно исследовать положение озера Ялпуха[5], я ежедневно находил на берегах оного таковые гвозди одинаковой величины и почти совершенно превратившиеся в ржавчину. Не могу утвердительно сказать, встречаются ли таковые же остатки глубокой древности вблизи прочих озер; но полагаю, что здесь смело можно вывести заключение из частного случая об общем.

В-третьих: Взгляд на теперешнее течение больших рек, каковы: Прут, Днестр и Дунай, служит равномерно к окончательному объяснению предмета. В пространных берегах реки Прута, видно прежнее ее ложе, ныне заросшее непро-

[5] *Найденные мной на Ялпухе окаменелости заслуживают внимания не в одном здесь рассматриваемом отношении. Кроме многих кусков дерева, костей и зубов различной величины и цвета, почитаю я особенно редкими части человеческого организма, сохранившиеся почти без повреждения во всем своем составе. Из числа сих последних храню я одну ручку младенца, коей четыре пальца и ладонь превратились в кристасловидный камень. Все части тела, кожа, жилы и ногти, исключая цвета, находятся почти в истинном своем виде. В таком же роде имею я куски человеческих пальцев и другие малые обломки тела.*

ходимыми камышами, между коими несколькими рукавами струятся бедные, издыхающиеся воды. Значительное понижение Днестра доказывается образовавшимися низменными островами, многочисленными бродами и порогами. Наконец и грозный Дунай, ныне лишенный дани вспомогательных рек, при ввержении своем в море несколькими рукавами, изменяющими направление свое в продолжение даже немногих годов, и оставляющий между ними пространные низкие острова (как Четал, Лети и пр.), повсюду покрытые камышами, явственно представляет утерянное владычество своих вод. Поистине, нельзя без удивления обнять мыслью древнее устье сего великана между евро-пейскими реками, от Килийского до Георгиевского рукава в широту 60 верст заключающее!

Но чем произведена столь могущественная перемена в положении вод всей Южной России? Общее мнение географов приписывает причину сего чрезвычайного понижения единственно великому перевороту на земном шаре бывшему: оно изображает Черное море некогда в виде, заключенная озера, скоплявшего впадавшие в него реки и никуда не извергавшего избытка вод своих. С разрешением же одного предела, с образованием Константинопольского пролива, относительная высота горизонта моря сего долженствовала сравняться с высотой других вод, которая могла быть гораздо низшею. Таковому суждению, относящему естественный переворот сей ко временам отдаленнейшим ничем возразить не можно: он совершился и воды наших южных рек из первобытного величественного своего состояния могли потерять много; но при всем том я дерзну представить на суд мнение мое, что не взирая на тот великий переворот, значительное понижение вод и образование прибрежных озер произошло гораздо позже и причиной оного полагать должно не потрясение нашей планеты, но медленную и всесокрушительную силу деяний человеческих...

Обширная полоса земли, на севере Черного моря служила многие тысячи лет обиталищем народов диких, чуждых оседлости и гражданских занятий, богатых бесчисленным скотоводством, наклонных к грабежам и набегам. Самое от-

даленное предание упоминает о первых обитателях сих стран, называя их одним общим именем киммериян. Они, по словам Геродота, 900 лет владели сей страной, наконец были вытеснены бесчисленными и разнородными племенами скифов. В 3351 году от сотворения мира [2157 г. до РХ – ?] является первый разлив скифских полчищ, от удара коих киммеряне двинулись частью за Кавказская горы в Малую Азию, частью в Западную Европу. Сии последние, по заключению историков, появились снова на поприще известности во времена Мария под именем кимиров или цимбров. Древние киммерияне слыли между греками народом в миролюбивым и знавшим пользу спокойной жизни, а посему и должно заключить, что опустошение всего юга России начато скифами; ибо нельзя предположить, чтобы безлесие было первобытное свойство сего края; тучный кряж земли и благорастворенный воздух могли токмо развить во всем пространстве растительную силу природы, но не прекратить ее действия; причиною же безлесья должно полагать всегдашнее пребывание там народов кочующих и воинственных. Нуждаясь в обширных пажитях [пастбищах] для прокормления скота, страшась внезапного нападения врагов, скифы очищали землю от всех предметов, могущих вредить сим двум главным потребностям. Леса, способные скрывать засады наступающих, давать убежище гонимым, как главнейшие враги их должны были гибнуть; а с ними вместе и пространные степи оставаться без возделания. Таким образом атмосфера, лишенная испарений земли, начала совершать постепенное влияние свое на климат и наружные виды страны.

Многие ученые относят решительное истребление лесов к тем временам, когда народы Азии хлынули на Европу и повторенными ударами сокрушили владычество империи Римской и Греческой. Сие суждение оказывается недостаточно положительным, как потому, что без-образный громады сих племен в стремление своем не довольствовались одной нами рассматриваемой полосой: владения нынешней Польши, Венгрии, Иллирии и Германии служили также ложем их наводнения, где однако, несмотря на то, леса уцеле-

ли; а равно и потому, что совершенное искоренение лесов могло быть делом только народов туземных, целые десятки веков посвящавших упорному потреблению оных. Кроме сего рассуждением выводимого опровержения, есть еще и другое вещественное и неоспоримое положение земляных окопов, носящих здесь наименование Траяновых валов, доказывает, что и во времена заложения оных лесов уже не было; ибо доныне сии сплошные окопы служат разделом между лесною и степною страною; а конечно не римляне, их основатели, истребляли леса, занимая сей край, но не нашли уже их по приходе сюда. Итак, если заложение сих окопов последовало во времена императора Траяна, то есть в конце первого или в начале второго века по Р.Х., то оное предшествовало почти тремя столетиями огромному народопереселению, коего начало совершилось в 375 году по Р.Х. в царствование римских императоров Валентиниана и Валенса. Бесспорно однако же, что и в сии позднейшие времена опустошение сей полосы земли производилась к вящему и решительному ее вреду. Что же касается до определения истинного времени, когда сии окопы были устроены, то хотя о них историками явственно не упоминается, при всем том, многие обстоятельства убеждают, что сие дело было совершено в царствование Траяна или его ближайших преемников. Во-первых: в молдавском языке нет другого слова для означения вала со рвом, как Траян и всеми народами, обитающими в Молдавии и Валахии, единогласно описываемые окопы именуются траяновыми. Во-вторых: токмо со времени императора Траяна Дакия, коей часть составляла и наша Бессарабия, соделалась рим-ской провинцией и победителем в завоеванной области воздвигнуты были памятники, к числу коих принадлежит возведение города Улпия Траяна (Ulpia Trajana) в Семиградской области, ныне именуемого Вартели. В-третьих: по всем долинам, пересекающим сии окопы, доныне явственно приметны следы римских лагерей, лежащих на расстоянии версты или двух от окопов. Никакому сомнению не подлежит, что в сих лагерях жили легионы, предназначенные для постройки и защиты сей оборонительной линии. Но известно, что таковой обы-

чай окапываться у римлян со-блюдался только в века строгого воинского порядка; с упадком же доблестей их и со времени вторжения варваров, почти все древние правила войны ими были оставлены[6].

Все приводимые причины кажутся мне достаточными к заключению, что видимые ныне в Буджаке окопы, действительно устроены во времена Траяна. О цели же, с каковой сии валы были воздвигнуты, можно сказать, что римляне надеялись ими более устрашать дикие народы, несведущие в ведении правильной войны (чему мы находим примеры в походах Юлия Кесаря в Галлии и в войнах британских, веденных знаменитым Агриколою, потом императором Адрианом, преемником Траяна), нежели действительно удерживать их вторжение: ибо столь пространные окопы, не предстояло возможности повсюду защищать с успехом. Не менее того они могли быть полезны для ясного определения границы, сообразно важности имени римского и тем более, что край сей самим Траяном присоединен к империи. В сем последнем смысле становится понятным, для чего таковых линий устроено было две, одна ближе к Дунаю и к морю, а другая более внутри края; вероятно первоначальное завоевание заключало в себе одну полосу, а то, которое в последствии учинено было, оканчивалось второй. Положение всех сих окопов, переживших 17 столетий и оставленных нам славнейшим из всех народов истории, достойно подробного и точного описания.

Итак, истребление лесов на всем юге России произведено было, как полагать должно, по оставлении сих мест киммериянами, племенем кочующих скифов. Ежели мы сблизим происшествия, то разительным покажется, что сии губительные действия совершались в одно и то же время, когда другие народы, вкусившие благо гражданственности, возвра-щали науки и художества и прокладывали пути промышленности и торговле. Те и другие оставили по себе веч-

[6] *Из таковых легионных лагерей особенно примечательными показались мне, один на речке Когильнике, имеющий вид 10-угольника, а другой на долине Каштанголе [балки Кашпангол или Канарлык], оба вблизи нынешнего селения Градешти [Градиште].*

ные, времени непокорные памятники: творческие произведения Греции доныне очаровывают весь просвещенный свет – бесприютные знойные степи ужасом поражают душу.

С истреблением лесов и с оставлением всей земли невосделанной, начал постепенно изменяться климат: лето сделалось черезмерно жарким, осень сухою, зима безснежною. Воды стали умаляться, реки пересыхать, а наконец они и совсем обмелели. С понижением вод в реках, широкие устья их также сделались мельче, а места соединения их с Дунаем или морем, от встречи сопротивных волн и наноса разных песчаных частиц, мало по малу возвышались и в продолжение времени превратились в нынешнюю пересыпь. Сим постепенным ходом вид озер навсегда образовался. При внимательном рассмотрении сих пересыпей можно удостовериться, что сия составлены из наносных раковин, песка и ила – явное действие встречи противоположных вод. Состояние Днестровского лимана при впадении в море и ныне представляет описываемое мною явление. Проливы, по коим Днестр вливает воды свои в Понт, год от году становятся мельче, и если бы река сия не протекала большей частью местами лесными, то подверглась бы одной участи с Ялпухом и прочими. К сильнейшему убежденно в том, что буджацкие долины пересохли от истреблений лесов, может служить еще и то, что все реки, протекающая через Северную Бессарабию, как-то Реут, Бем [Бык, опечатка – ?], и пр., пользуясь тенистой влагой лесных мест, повсюду гораздо полноводнее и при впадении в Днестр доносят до сей реки свои воды. Рассмотрение Траяновых валов в тех местах, где пересекают они долины, также убеждает, что во время устроения их реки текли еще несколькими рукавами, в коих они и прерывались. Ныне же, кроме весеннего полноводия, те же реки не имеют более непрерывного течения, но сохраняют воду только там, где устроены плотины. Из сего явствует, что со времен уже императора Траяна в продолжение 1700 лет климат сделался более сухим и знойным, а от того и последняя вода в ре-ках иссохла.

Во всем продолжении сего рассуждения старался я с очевидностно представить, что не природа, но люди суть виновники образования озер и настоящего положения Бессарабии. От истребления лесов и невозделания земли изменился климат и обратным влиянием своим на страну иссушил реки и изменил весь наружный ее образ.

Переходя от времен древних к новейшим, мы видим в течение 300 ве-ков и постоянными обитателями сих приморских стран и пришельцами в оные народов, чуждых оседлости и мира, а сами страны поприщем беспрерывной борьбы и междоусобия. Здесь поистине пролегает кровавый путь из целого земного шара. Бесчисленные племена скифов, гетов, сармат, алан, готов, гуннов, угров, болгар, аваров и наконец татар, попеременно владели сим краем, орошая оный потоками крови и оставлял по себе одно только опустошение. Повсюду рассеянные курганы, называемые могилами, составляют в одно и тоже время и отпечаток пре-жних обитателей и их единственные художественные памятники. От каждого народа остались свои курганы и при существенном наблюдении, можно бы приближенно определить время их возведения. Они, по всей справедливости заслуживают названия искуственных хранилищ, ибо под тяжестью сих насыпей скрываются некоторые предметы современная им грубого искусства[7]. Более сего нам ничего не осталось от миллионов людей, которые посвятили 300 веков единой цели – исказить край, доста-вившийся в их руки, а потому и не удивительно, что Бессарабия лишилась первобытных красот, дарованных ей природой, и превратилась в страну действительно могильную.

Но с недавнего времени воссияла заря ее возрождения: Россия сопричислила ее к своим владениям и содеяла участницей своего благосостояния. Едва 13 лет протекло с тех пор как орлы российские осенили крылами берега Дуная и

[7] *Недавно близ м. Галбина [ныне с. Гура Галбеней Республики Молдова на левом берегу р. Когильник] раскопано было несколько могил и во всех найдены человеческие составы [костяки]. У одного находилось на шее ожерелье, составленное из кусочков костей, связанных между собой металлической проволокой, почти съеденною ржавчиной.*

Прута, а уже дикий вид Буджацких пустынь начинает принимать черты назначенного ему преобразования. По направлению главнейших долин Когильника и Ялпуха становятся уже цветущими немецкие и болгарские селения. Первые по Когильинку привлекают внимание правильным расположением, красотою каменных зданий, обсаженных деревьями; вторые по Ялпуху не столько отличаются наружным своим видом, сколько действительным богатством и промышленностью жителей.

Сии переселенцы из-за Дуная принесли с собой коренное познание сих мест и наилучшие практические способы к их возделанию, чем и успели опередить соседей своих германцев, которым надлежало идти к избытку медленными шагами опыта: у болгар все отрасли земледелия и скотоводства процветают с отличным успехом. Путешественник, проезжающий через их округ, везде видит следы успешного трудолюбия: окрестности их сел превращены в зеленеющие виноградники и сады, пространные поля волнуют златыми колосьями пшеницы-арнаутки, степи покрыты табунами легких красивых лошадей и стадами овец, называемых цигайскими[8], коих шерсть ближе всех других пород подходит к испанской. В домашней жизни болгары отличаются простотою, некоторой не-принужденной грубостью, которая нимало не оскорбительна; ибо они всякому, не взирая на звание, говорят: ты. Опрятность и простор жилищ их также примечательны, а досужество женщин и искусство выделывать разные ковры и ткани из собственной шерсти заслуживает полной похвалы. Города болгар Комрат и Болград, не взирая на короткое время их заложения, ныне уже доставляют значительное ободрение про-мышленности производимыми в оных торгами.

Немецкие селения по предмету изобилия, при всех чрезвычайных пособиях правительства не могут сравняться с первыми: я объяснил уже выше главнейшую того причину, другая же может быть заключается и в том, что люди, оставляющие свою прекрасную родину не всегда отличаются достойными качествами. Так и сии переселенцы, кажется, не вполне при-

[8] *Тонкошерстные овцы, выведенные в Малой Азии (прим. И.С. и С.А.).*

несли с собой похвальное трудолюбие и нравственность своих земляков. Впрочем, нет сомнения, что и округ немецких колоний в скором времени будет представлять богатейшую и прекраснейшую страну. Колония Тарутинская[9], в народе называемая Анчикрак, примечательна значительными ярмарками, через всякие две недели совершающимися. Прочие части Буджака, разделенные на участки, отданы под заселение молдаванам и некоторым выходцам русским; остальные же одарованы блаженной памяти государем императором Александром в награду чиновникам.

Таким образом, на всем протяжении Буджака в короткое время оста-лось очень мало пустых мест и те вероятно не долго таковыми пребудут. – Вообще, постоянным попечением благонамеренного правительства и прочным основанием внутреннего порядка вся Бессарабия очень скоро приобретет тот вид, который принадлежит ей по правам физического и географического ее положения. Да оживут мертвые долины от шумных вод и да вознесут густые древа вершины свои к небу, там, где ныне трава сгорает от солнечного зноя – такового действия каждый россиянин вправе пожелать своему правительству.

август 1826 г. П. Бурцов

Литература:

1. Бурцов П. Взгляд на южную часть Бессарабии // Северный архив. 1827. Ч. 27. №12. С. 311.

2. См., например: Сапожников И., Аргатюк С. Александр Олофсон – полковник, помещик и первый археолог Буджака // Scriptorium nostrum. 2018. №1(10). С. 99-116; и др.

3. Биография героя двух войн Ивана Григорьевича Бурцова (04.12.1795 – 23.07.1829) хорошо известна: Бурцов, Иван Григорьевич // Энциклопедический лексикон: Т.1. СПб., 1836. С. 425-427; Бурцов, Иван Григорьевич // Русский биографический словарь. - Т. 3. / Ред. А.А. Половцев. СПб.: Тип. Главного упр. уделов, 1908. - С. 505-506; Архив Раевских. Т.1. СПб.: Тип. М.А. Александрова, 1908. С. 405-408; Горбунов Б.В. Бурцов Иван Гри-

[9] *Все немецкие колонии носят имена побед, одержанных российскими войсками в последнюю с французами 3-летнюю войну.*

горьевич // Рязанская энциклопедия. Т. 1. Рязань: Пресса, 1999. С. 144; и мн. др.

4. Бурцевы. Опубликовано 05.12.2017 // Форум Союза возрождения родословных традиций // https://forum.svrt.ru

5. Записки Н.Н. Муравьева-Карского // Русский архив. 1886. Год. 24. № 2. С. 131.

6. Из эпистолярного наследия декабристов. Письма к Н.Н. Муравьеву-Карскому. / Ред. М.В. Нечкина. Том I. М., 1975. С. 108.

7.Коростылев В.А. Коннозаводство в Рязанской губернии. 2006 www.nuralis.ru/8524.htm:

8. Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1837. Ч. 2. СПб.: Имп. Академия наук, 1837. С. 134; Месяцеслов и общий штат Российской империи на 1842. - Ч. 2. СПб.: Имп. Академия наук, 1842. С. 77.

9. Список чинам Правительствующего Сената и Министерства юстиции. СПб.: тип. Правительствующего сената, 1857. С. 319.

10. Адрес-календарь: Общая роспись всех чиновных особ в государстве, 1857. Ч.2. СПб.: Имп. Академия наук, 1857. С. 131.

11. Памятная книжка для Рязанской губернии на 1860 г. Рязань: Тип. Губерн. правления, 1860. С. 9.

12. Памятная книжка для Рязанской губернии на 1868 г. Рязань: Тип. Губерн. правления, 1868. С.12.

13. Горбунов Б.В. Указ. соч. С. 144.

14.Сушков Н.В. Московский университетский благородный пансион и воспитанники Московского университета, гимназий его, Университетского благородного пансиона и дружеского общества. М.: Универ. тип., 1858. С. 31-35.

15. Точное число воспитанников пансиона и их имена не установлены, но единовременно в нем обучалось от 200 до 400 чел. Заметное число выпускников этого учреждения была связана с Бессарабией: П.И. Сумароков, И.Н. Инзов, П.А. Тучков, П.А. Аверин, А.Ф. Вельтман, П.П. Свиньин и др. (Сушков Н.В. Указ. соч. С. 30-34).

16. Бурцов И. Г. // Энциклопедический лексикон. Т.7. СПб, 1836. С. 436.

17. Статистическое описание Бессарабии собственно так называемой или Буджака с приложением генерального плана его края, составленное при гражданской съемке Бессарабии, производив-

шей [ся] по Высочайшему повелению [с] размежевание[м] земель оной на участки с 1822 по 1828 год. Аккерман: Изд. Аккерман. земства, 1899. С. 352-353.

18. Сапожников И.В. Древние валы Бессарабии или Буджака: из истории картографирования в XVIII-XIX вв. // Материалы по археологии Северного Причерноморья. 2011. Вып. 12. С. 206-236; и др.

19. Сапожников И. Начала изучения курганов Буджака: историография и картография // Tyragetia (s.n.). 2018. Vol. XII [XXVII]. №1. С. 122-123.

20. Оболдуева Т. Г. Курган эпохи бронзы на р. Когильник // Известия Молдавского филиала АН СССР. 1955. №5(25). С. 38, 48

Подписи к рисункам

Рис. 1. Земельний участок И.Г. Бурцова в 1828 г. («Карта Бессарабии собственно так называемой или Буджака представляющая… с 1822 по 1828 год». М 5 верст: 1 дм, 92 × 176 см; РО РНБ. ф. 342. д. 447).

Рис. 2. Окрестности бывшего участка И.Г. Бурцова в 1875 г. (Карта Военно-топографического управления РККА серии «Бессарабия», лист XLV-26 «Чимишлия» изд. 1931 г. М.: 2 версты в дюйме (1 : 84 000), сост. местности на 1875 г., с рекогносц. 1916 г.).

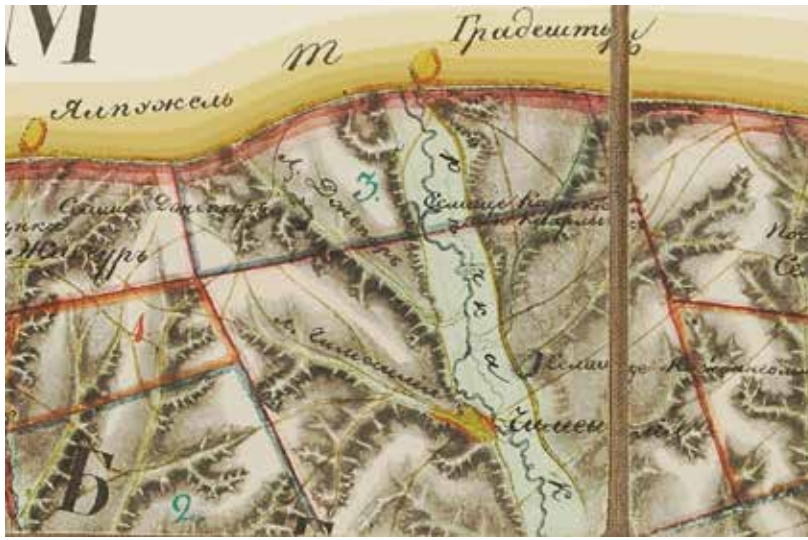
Ялпужель
Градешты
Жолтуры

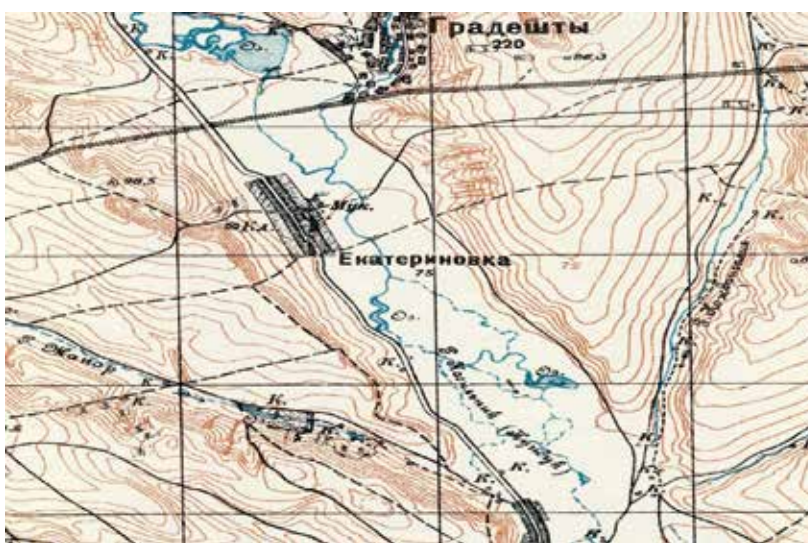
Градешты
220
Екатериновка

Андрей Добролюбский,
доктор исторических наук профессор Південноукраїнський нац. педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського
Сергей Гизер,
кандидат исторических наук, Південноукраїнський нац. педагогічний університет ім. К. Д. Ушинського.

ОПЫТ ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ТУРЕЦКОГО ИЗМАИЛА

Археологические памятники турецкого времени (конец XV-XVIII вв.) – Белгород (Аккерман), Килия, Измаил – известные на территории Буджака, до наших работ в Измаиле в 1989 г., специально почти не исследовались. Экспедиция, именуемая в 1949-1950 гг. Измаильской, работала лишь в Белгороде и его окрестностях [1]. Сами же турецкие слои средневекового Аккермана, сильно потревоженные позднейшим строительством и перекрывавшие наслоения молдавского, золотоордынского и античного времени, раскапывались лишь для доступа к более ранним напластованиям [2, с. 59]. Стратиграфически эти слои не изучались – отмечено лишь наличие гласиса, образовавшегося при сооружении рва вокруг крепости [3, с. 16]. Керамический материал из них впоследствии суммарно опубликован и классифицирован [4].

В наши дни состояние сохранности культурных слоев на всех этих памятниках стало угрожающим из-за непрекращающегося массового строительства и повсеместных грабительских раскопок «черными» любителями древности. Лучше всего сохранились участки напластований крепости Измаил, расположенной в западной части нынешнего города. В 1989 г. здесь впервые были проведены археологические раскопки под руководством авторов этих строк [5].

Общая площадь турецкой крепости конца XVIII в. – приблизительно 1,3 х 1,2 км, она более чем наполовину застроена современными домами, особенно в северной и западной частях. Мощность культурного слоя устанавливается по любому разрезу многочисленных траншей современного стро-

ительства. Она наименьшая в северной части, на территории цитадели (около 1 м), а наибольшая в южной, прибрежной к Дунаю (около 4 м). Наш был задуман как стратиграфический и, поэтому, был разбит в прибрежной части, не потревоженной фортификационным строительством второй половины XVIII в., а также более поздними постройками. В идеале мы уповали на полную сохранность напластований на избранном участке «сверху вниз» - от XVIII в. до материка. Это же означало возможность стратиграфического изучения памятника от времени его основания до окончательной гибели. Предпосылки для историко-археологического исследования Измаила достаточно очевидны – он расположен в местности прямого контакта кочевого мира и земледельческих цивилизаций, на пересечении военных и торговых путей, близ переправ через Дунай, связывающих Буджак и Добруджу, на излучине, приспособленной для устройства пристани или порта. Действительно, к западу от крепости найдены обломки античных амфор V-IV вв. до н.э., изготовленных на Фасосе и в Гераклее. Предположительно, на этом месте, в устье реки Репиды, располагался поселок греческих колонистов Антифила. Здесь же обнаружены обломки амфор и монеты II-III вв. н.э., породившие предположение о существовании римской крепости Сморнис [6, с.6].

В научной литературе эти данные пока никак не подтверждены [напр.: 7]. Также принято считать, что с VI по XIV вв. включительно здесь находился основанный славянами город Смил, впервые указанный на карте римского географа Кастория в середине IV в. Впоследствие, с XV в. он стал называться Синилом вплоть до захвата его турками в 1484 г. и переименован в Измаил. По другим данным, город стал турецким в 1503 г. под названием «Ишмасль» («Услышь Бог»), или даже с 1538 г. во времена карательных походов султана Сулеймана I Великолепного на Молдавию. Наряду с этим известны и сообщения турецких хронистов о том, что город и крепость здесь впервые были основаны в 1590 г. одним из приближенных султана евнухом Мехметом Хабиши-агой для охраны пе-

реправы через Дунай у Исакчи, а также с торговыми целями [8, с. 75-76].

Помимо приведенных отрывочных и противоречивых сведений, в литературе допускается и существование на месте нынешнего Измаила генуэзской фактории Вичина или Ликостомо в XIII-XIV вв., а также золотоордынского города. Из достоверных находок того времени на территории крепости известен лишь клад, содержащий около 250 византийских монет XI-XII вв., из которых в музей Суворова попало 11 экземпляров [9, с. 81]. Единичные находки позднеримских и византийских монет имеются также в коллекциях местных любителей древности: они относятся ко II, IV, VI и к XI-XIII вв. [9, с. 173-174]. Большинство находок на поверхности, в срезах строительных траншей, котлованов и берега, относятся к турецкому времени – XVI-XVIII вв. Таким образом, вся историко-археологическая информация об Измаиле отрывочная, не систематизирована и стратиграфически не верифицирована.

Стратиграфический раскоп (раскоп 1) заложен на склоне берега, в юго-восточной части крепости, к югу от Успенской церкви X1X в. Высота берега в этом месте над уровнем Дуная – около 6 м, склон до обрыва к нему пологий и в верхней части предположительно представлял собой остатки земляного вала конца XVIII в. Раскоп перерезает склон поперечно, с севера на юг и фактически представляет собой обширный шурф длиной 28 м и шириной 8 м. Он разбит двумя линиями квадратов 4 х 4 м, слой снимался по штыкам, с зачистками всех поверхностей и бровок. Такая методика общепринята; в данном случае она применена для увеличения возможностей вертикальной стратиграфии, сочетаемых с достоинствами раскопок достаточно широкой площадью (рис.1).

Общая площадь раскопа 224 кв. м. Для его привязки ко всей территории крепости избран единый условный репер (ЕР) – поверхность подоконника восточного окна южной стены Успенской церкви. Нулевым репером раскопа 1 (0) служит его северо-западный угол, который находится на отметке +13 по отношению к ЕР. В дальнейшем изложении

высотные отметки исчисляются от 0. С запада на восток индексация литерная – А и Б, с севера на юг – цифровая, от 1 до 7. Максимальный перепад высот с севера на юг – 362 см.

На исследованном участке культурного слоя было выделено восемь строительных периодов. I период представлен каменной оборонительной стеной в материке и землянкой, а также неисследованным культурным слоем, который прослежен лишь в бортах раскопа (рис. 2 и 3). Каменная кладка стены пересекает раскоп поперечно в квадратах А3-Б3. Ее северная сторона покатая, на ней сохранились остатки вертикально поставленных бревен частокола (рис. 1). Верхняя часть ровная, несколько возвышается над уровнем материка (-360 см). Южная сторона отвесная, ее высота от основания 1,2 м. С северной стороны стена отделена от землянки узкой канавкой (-472 см). Уровень впускания стены с канавкой и землянки в материковую глину одинаков.

В плане землянка имела форму, близкую к треугольной, вытянута с запада на восток, углы и стороны заовалены; острый восточный угол закруглен к югу и представлял собой отхожую яму, служившую, судя по копролитическому заполнению (затечному тускло-зеленому суглинку) туалетом (яма 1). У южной стены был вырыт глубокий цилиндрический подвал для продовольствия (-747 см), со ступеньками. Местами сохранились остатки деревянных подпорок крыши, врытых в дно землянки (-387 см). Впоследствии землянка была перерезана более поздними ямами (1а, 2, 3, 3а).

Сохранившуюся от перерезок часть пола землянки перекрывал мощный слой пожара, содержавший обгоревшие остатки упавшего со стены частокола, рухнувшей деревянной крыши и обгорелых, подпиравших ее столбиков, обломки турлука и керамики. Этот слой перекрывал также придонную часть подвала (яма 2а) и выгребную яму-туалет (яма 1) по верхнему уровню копролитического заполнения (рис. 2). Этот же слой частично западал в канавку у стены, распространялся к северо-западу, перекрывая весь культурный горизонт 1-го строительного периода. В 6 м к северу от каменной стены в нем был найден обожженный костяк человека в завале обгоревших обломков кирпича и черепицы.

По-видимому, все перечисленные сооружения и человек погибли в одно и то же время. Уровень пожара указывает на завершение I строительного периода.

После пожара, к северу от землянки был насыпан черноземный вал, который постепенно плавно оплыл в северной части. В южной части он резко опускается вниз, перерезан траншеей XIX в. и далее в бортах не прослеживается (рис. 2 и 3). Частично его южный оплыв попал в землянку и канавку у стены. В северный его склон было посажено дерево (корневище -220 см), ствол которого насчитывал не менее 60-ти годичных колец. Этот нижний черноземный вал представляет собой остатки II строительного периода. Со временем нижний вал был перекрыт мощным слоем материковой глины, образовавшим подошву для верхнего черноземного вала. На уровне подошвы дерево по периметру было укреплено сероглиняными сырцовыми кирпичами. Этим завершился III строительный период.

При сооружении верхнего черноземного вала (IV период) дерево срубили на верхнем уровне подстилающей его подошвы. Этот вал затем сильно оплыл к югу, полностью перекрыв землянку и каменную стену I-го периода, а к северу неоднократно укреплялся глиняными и земляными досыпками (V период). Верхняя часть вала и досыпок снивелирована современной поверхностью (рис. 2 и 3). С севера к досыпкам верхнего вала примыкали оплывшие остатки сырцовых строений, образовавшие горизонтальные чередующиеся глинистые, суглинковые и черноземные прослойки. Они представляют остатки VI периода. Южная часть вала оказалась перекрытой мощным слоем строительного мусора, содержавшим множество бытовой черепицы и кирпичей со штампом «Изм.1848». К этому же слою относима и впущенная с его уровня траншея с кирпичным фундаментом, перерезавшая раскоп по линии южного оплыва нижнего черноземного вала. Видимо, это остатки VII строительного периода, завершившегося после разрушения крепости по Парижскому миру 1856 г. Слой мусора перекрывался черноземным затечным слоем, постепенно оплывавшим к берегу со второй половины X1X в. и образо-

вавшим современную конфигурацию его склона (VIII период).

В затечный слой с южного склона валов были впущены хозяйственные и мусорные ямы, частично перерезавшие землянку. Уровень их впускания не прослеживается с достаточной достоверностью из-за однородности оплывшего склона и колеблется в хронологических пределах II-V строительных периодов. Хронологическое уточнение бытования этих комплексов возможно по вещевым и монетным находкам.

Монеты европейского происхождения распределены в комплексах и слоях следующим образом: шиллинг Сигизмунда II 1562 г. или Сигизмунда III 1620-х гг. (часть даты стерта) – яма 1; монеты Нюренберга и Сучавы середины XVII в. – яма 3; французская монета Людовика XIV – яма 5; шведский шиллинг Густава Адольфа – яма 6. При зачистке верхней части каменной стены также найдены монета Нюренберга середины XVII в. и монеты Молдавии и Валахии 1772 г. Последние находились в заплывшем с валов слое и тем самым указывают на продолжительность времени этого оплывания. Кроме того, в верхнем затечном черноземном слое XIX-XX вв. найдены «боратинка» 1665 г. И русская копейка 1819 г. [10, с. 178-180]

Датировка первого строительного периода в нашем случае зависит от достоверности хронологического определения выгребной ямы 1, служившей, по всей видимости, туалетом в караульном помещении у каменной стены. Если польский шиллинг, найденный в ее придонной части, чеканен в 1620-х гг., то стена с землянкой не могли быть построены ранее этого времени. Если же верна более ранняя дата – 1562 г. – то сооружения I периода относятся ко второй половине XVI в. Это согласуется с сообщениями турецких хронистов о строительстве крепости и городка Измаила в 1590 г. под руководством сановника султана Мурада III Мехмеда Хабиши-аги ввиду усилившейся военной опасности со стороны украинских казаков [8, с. 75-76].

В таком случае слой пожара, перекрывавший землянку у ее дна и содержавший костяк погибшего в завале человека,

свидетельствует о внезапном нарушении жизнедеятельности в I периоде. Это же может быть связано с взятием крепости казацкими отрядами под командованием Северина Наливайко в 1594 или 1595 г., во времена их походов на Дунай. Известно, что казакам не удалось взять Килию – она была достаточно укреплена. Видимо, лишь недавно начавший обустраиваться Измаил оказался более доступным для быстрого штурма. И не исключено, что оружие и имущество, добытое казаками в Измаиле, позволило им в дальнейшем продолжить походы и возглавить крестьянское восстание на Подолии и Волыни [11, с. 130-131; 12, с. 10-11].

После подавления восстания Наливайко обстановка на Дунае остается напряженной – казацкие походы сюда продолжаются на протяжении первой трети XVII в. Крупнейшие из них отмечены в 1603,1609, 1610 и 1630 гг. [14]. Поэтому турки возводят мощный земляной вал к северу от каменной стены XVI в., а между ними устраивают свалку в виде мусорных ям. В ямах найдено множество обломков богатой стеклянной, керамической расписной и поливной посуды, привезенной, в частности, из Средиземноморья и с Ближнего Востока [5, приложение II]. Монеты в ямах якче Ахмада I (1603-1617 гг.), Мурада IV (1623-1640 гг.), Мухаммеда IV (1648-1687 гг.) показывают, что ямы существовали первые три четверти XVII в. и синхронны нижнему черноземному валу, который, сюда оползая, в течение всего этого времени и почти до конца столетия более не укреплялся. Этот вал перекрыл слой пожара. Стабилизация политической обстановки в Подунавье в 1630-60-х гг. позволила туркам этот вал более не укреплять – он сильно расплылся в обе стороны.

Дерево, посаженное в северный склон вала и срубленное после сооружения глиняной подошвы, имело не менее 60 годичных колец. Это означает, что между сооружением верхнего и нижнего черноземного валов прошло не менее 60-70 лет. Таким образом, если нижний вал был построен в начале XVII в., то верхний вал и подстилающая его глиняная подошва стали возводиться не ранее рубежа 60-70-х гг. этого же столетия.

Основание Измаила в конце XVI в. подтверждается и реорганизацией здесь Турцией административного управле-

ния. На протяжении XVI в. левобережные придунайские земли до озера Ялпуг на западе входили в нахие (военно-административный округ) Килия. К концу этого столетия земли между озерами Ялпуг и Катабуг, ограниченные с севера нижним Траяновым валом, выделяются в самостоятельный нахие – Измаил. На первых порах он входил в Килийскую казу (религиозно-судебный округ). Ею ведал кадий, который на основе шариата и законоположений султанов рассматривал дела о купле-продаже, наследстве и т.п. С помощью чиновников-мухтесибов в городах кадий регулировал торговую деятельность, докладывал правительству о событиях в казе и за ее пределами. В Измаиле, как в центре нахие, находился подчиненный килийскому кадию мухтесиб, следивший за ценами, правильностью мер и весов и пр.

В начале XVII в. территория Измаила входит в Аккерманский санджак – военный округ, подчиненный Очаковскому эйялету (провинции). Этот санджак включал в себя пять нахие: Аккерман, Татарбунары, Килию, Измаил (с 1590 г.) и, позднее, Рени (с 1621 г.), и состоял из трех каза – Аккерманской. Килийской и Татарбунарской. В первой половине XVII в. в Измаиле появляется собственный кадий, и ему подчиняются два нахие – Рени и Измаил. Это свидетельствует о политическом и экономическом усилении значения Измаила в Подунавье [8; 14].

Отмеченное нами богатство мусорников подтверждает, что со второй четверти XVII в. Измаил становится одним из центров разгрузки товаров, которые отсюда, через Яссы, отправляли во Львов. Торговля шла, преимущественно, вином [8]. Этому способствовала, видимо, стабилизация политической и военной обстановки на Дунае во второй трети того же столетия, когда прекратились казацкие набеги. Каменные крепостные стены построены не были. Измаил являлся лишь крупным портом международной торговли и административным центром. Интенсивность торговых связей, развитие местного ремесленного производства отражены в разнообразии и богатстве находок в мусорных ямах.

Очевидно, это время соответствует тому состоянию города, в котором его посетил Эвлия Челеби в 1657 г. Он пишет, что находившийся здесь молдавский город в 1484 г. завоевал «капудан (командир эскадры) султана Баязида Исмаил-хан, поэтому его называют Измаилом… Этот превосходный порт является вакфом (свободным от податей имуществом) Аллаха. Правителем города на основе обычного права является ставленник главного евнуха, и он правит с помощью четырехсот своих людей… Здесь есть также таможенный чиновник, а так как крепости не имеется (это подтверждено археологически. – А.Д., С.Г.), то нет и коменданта. Есть бешли-ага (начальник конного войска) и до семидесяти рядовых воинов. …Есть должность кетхуды силахиев (помощник янычарского аги), янычарский военачальник, ага азабов (морская пехота, десантники), капудан, субаши (начальник полиции) и мухтасиб…». В городе «две тысячи домов… Три квартала в нем мусульманские, а остальные населены греческими, армянскими и еврейскими реайя (подданные). Крыши домов в большинстве застланы тростником или покрыты камышом. Все дома, постоялые дворы, мечети, имеющие кирпичные стены и крытые черепицей, находятся в мусульманских кварталах. Есть одна баня, но такая грязная, что вошедший в нее раскаивается… около восьмисот лавок, крытых дранкой. Мостовой в городе нет совсем. Предписано, чтобы в гавани его непременно стояло пятьсот судов». «Очень хороши здесь мед, мясо, сыр, белуга, копченая осетрина, а на полях – пшеница и ячмень. Много белого хлеба. На невольничьем рынке много белых рабынь и невольников-мальчиков… население города живет куплей-продажей, торговлей с валахами и молдаванами. В границах земель Измаила все волости и селения – сплошь татарские… В городе живут купцы, торгующие белугой и осетром. Так как на берегах Дуная имеется почти две тысячи казенных рыбных лавок, то купцы ежегодно отправляют две тысячи повозок соленой рыбы в польские и московские земли…» [14].

Можно видеть, что в середине XVII в. Измаил возрождается после казацких набегов и становится богатым торговым,

ремесленным и административным центром Османской империи в Подунавье. Его охрана была нужна лишь для обеспечения бесперебойной торговли, приносившей доход купцам и мусульманской общине. Город процветал, и его, видимо, не было тогда смысла укреплять фортификационно.

Такой смысл появился в конце 1670-х гг. в связи с новым всплеском активности украинских казаков. Известно, что после поражения турецко-татарских войск от украинско-русской армии под Чигириным [13] в 1677-78 гг. казацкие отряды Ивана Сирко, развивая военный успех, совершили несколько походов на Дунай. Видимо, ответом турок на возросшую опасность было возведение нового черноземного вала на глиняном накате старого. Этот постоянно укрепляемый вал «доживает» до штурма крепости А. Суворовым в 1790 г. Именно по его поверхности ворвались в крепость моряки и казаки группы Де-Рибаса под командованием Маркова, Чепеги и Арсеньева. С севера к его досыпкам примыкают оплывшие сырцовые стены построек второй половины XVIII в. В южной части этот вал оплыл и, к концу XVIII в., перекрыл каменную кладку конца XVI в. Мусорные ямы в районе каменной стены и землянки были впущены, по-видимому, в оплывший склон нижнего черноземного вала начиная со второй половины XVII в., а впоследствии перекрыты оплывом с верхнего черноземного вала и его досыпок. В XIX в. на этот склон оползла прослойка строительного мусора и тогда же была вырыта траншея с кирпичным фундаментом, видимо, ограды монастыря. Затем над прослойкой образовался оползший мешаный черноземный слой, образовавший современный склон берега [15].

Разумеется, первые археологические наблюдения за напластованиями XVI-XVIII вв. допускают хронологические уточнения, связанные с анализом нумизматического, керамического и иного материла, а также разнообразные стратиграфические модификации предлагаемой периодизации напластований. Пока эти наблюдения можно считать ориентирующими для дальнейшего изучения различных участков культурного слоя Измаильской крепости и всех подобных памятников Северо-Западного Причерноморья.

Особенно перспективной нам представляется историческая верификация полученных стратиграфических сведений.

Литература:

1. Дмитров Л.Д. Основні підсумки Ізмаільської археологічної експедиції 1949-1950 рр. //АП. Т.5. К.: вид. АН УССР, 1955.С.111-123.

2. Клейман И.Б. Стратиграфия культурного слоя городища Тира-Белгорода // Античная Тира и средневековый Белгород. К.: Наукова думка, 1979. С. 54-75.

3. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII-XIV в.). К.: Наукова думка, 1986. 128 с.

4. Столярик Е.С. Турецкая художественная керамика □□ в. из Белгорода-Днестровского //Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. К.: Наукова думка, 1982. С. 173-183.

5. Добролюбский А.О., Дынник И.Н. Отчет о раскопках экспедиции «Измаильская крепость» ООАЦ в 1989 году //Архив ИА НАНУ.

6. Клименко А.И. Измаил: Путеводитель. Одесса: Маяк, 1981. 95 с., ил.

7. Карышковский П.О., Клейман И.Б. Древний город Тира (историко-археологический очерк). К.: Наукова думка, 1985. 160 с.

8. Киртоагэ И.Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI – первой половине XVII в. //Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев, Штиница. 1988. С. 72-82; Кривонос В.Л. Транспортировка товаров в торговле Львова с Причерноморьем (XVI – первая половина XVII в.) // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и в средние века. Ростов н/Д, 1988. С. 94-101.

9. Карышковский П.О. Находки позднеримских и византийских монет в Одесской области //Археологические и археографические исследования на территории Южной Украины. К.- Одесса: Вища школа, 1976. С. 172-177.

10. Кокоржицкая Т.Н. Монетные находки из раскопок Измаила //Охранные историко-археологические исследования на юго-западе Украины. Вестник Черноморской ассоциации археологов. Вып. 1. Одесса-Запорожье, 1990. С. 178-180; Добролюбський

А.О., Янов Д.М. Знахідки монет другої половини XIV – початку XIX ст. на території Ізмаїла (за матеріалами колекції Ізмаїльського історико-краєзнавчого музея Придунав'я) // «Записки історичного факультету» 24 випуск. Одеса: ОНУ ім. І.І. Мечникова, 2013. С.153 -162

11. Добролюбский А.О., Поломарев В.М. Археологические материалы к истории походов украинского казачества в Подунавье в последней трети XVI в. //Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. Тезисы докладов конфереции. Луганск, 1990. С. 130-131.

12. Добролюбский А.О., Дынник И.Н. Археологические следы штурма Измаила казаками Наливайко //Вестник краеведа. - 2. Запорожье, 1991. С. 10-11.

13. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. У 3-х томах. Том другий. Львів: Світ, 1991. Розділ 7, 20.

14. Эвлия Челеби. Книга путешествий. Земли Украины и Молдавии. М.: изд-во вост. лит-ры, 1961. С. 31-32.

15. Добролюбский А.О. Стратиграфия турецкого Измаила и ее исторический комментарий // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. Тезисы докладов конференции. - 1. Б.-Днестровский, 1991. С. 118-120 .

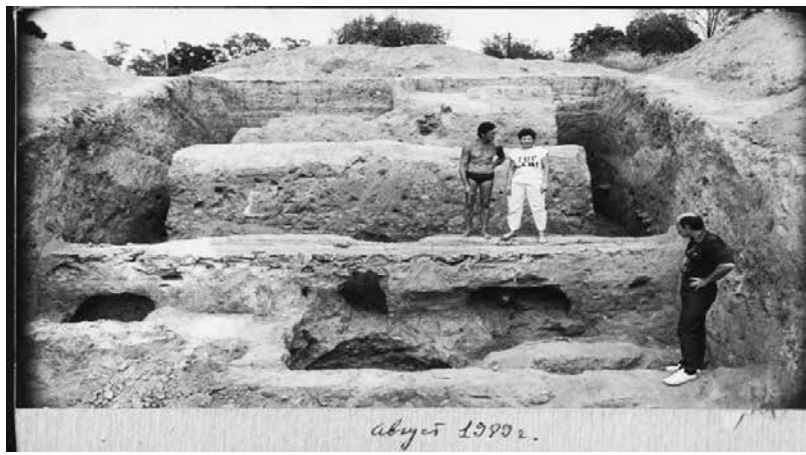
август 1990 г.

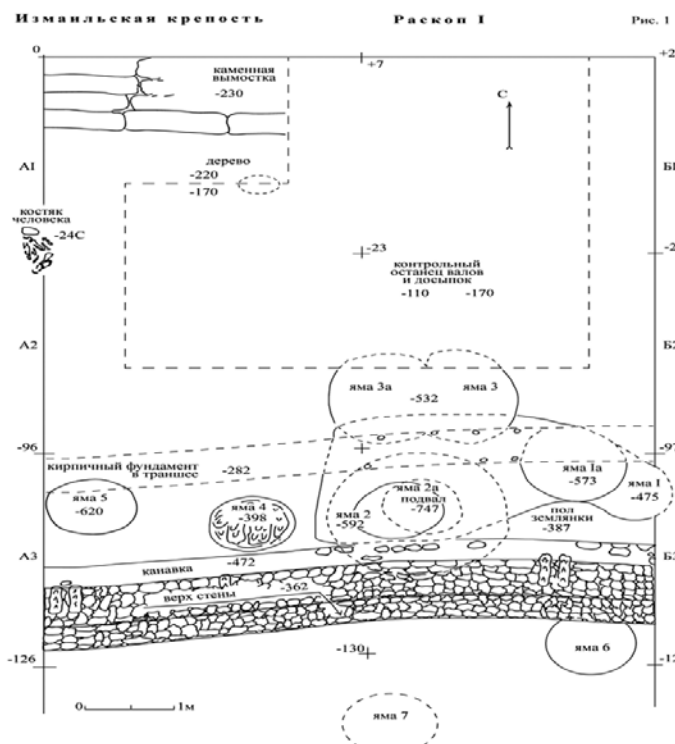
Измаильская крепость
Раскоп I
Рис. 1
0
+7
+20
каменная вымостка
-230
С
А1
Б1
дерево
-220
-170
костяк человека
-24С
-23
контрольный останец валов и досыпок
-110
-170
-22
А2
Б2
яма 3а
-532
яма 3
-96
-97
кирпичный фундамент в траншее
-282
яма 1а
-573
яма 1
-475
яма 5
-620
яма 4
-398
яма 2а подвал
-747
яма 2
-592
пол землянки
-387
А3
Б3
канавка
-472
верх стены
-362
яма 6
-126
-130
-128
0
1м
яма 7

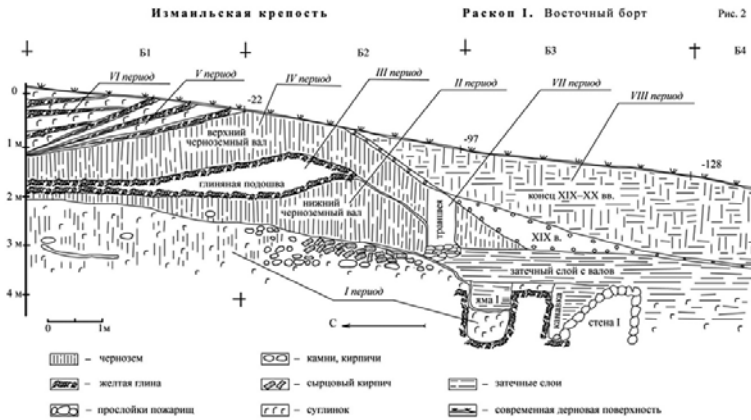
Измаильская крепость
Раскоп I. Восточный борт
Рис. 2
Б1
Б2
Б3
Б4
VI период
V период
IV период
III период
II период
VII период
VIII период
-22
-97
-128
верхний черноземный вал
глиняная подошва
нижний черноземный вал
траншея
конец XIX–XX вв.
XIX в.
затечный слой с валов
I период
яма I
стена I
С
0
1м
– чернозем
– желтая глина
– прослойки пожарищ
– камни, кирпичи
– сырцовый кирпич
– суглинок
– затечные слои
– современная дерновая поверхность

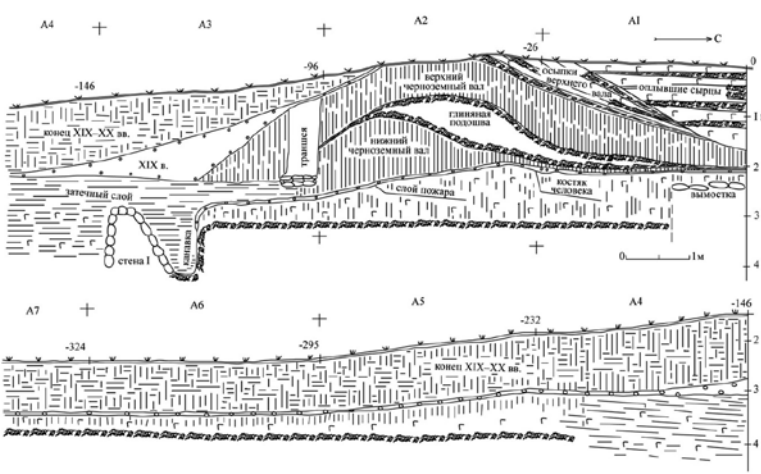
Измаильская крепость
Раскоп I. Западный борт
Рис. 3
А4
А3
А2
А1
С
-146
-96
-26
осыпи верхнего вала
оплывшие сырцы
конец XIX–XX вв.
XIX в.
траншея
верхний черноземный вал
глиняная подошва
нижний черноземный вал
костяк человека
вымостка
слой пожара
затечный слой
стена I
ямка I
0
1м
А7
А6
А5
А4
-324
-295
-232
-146
конец XIX–XX вв.

Андрій Добролюбський,
доктор історичних наук професор Південноукраїнського нац. педагогічного університету ім. К.Д. Ушинського;
Сергій Гогозер,
кандидат історичних наук Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського.
Валерій Кожокару, *краевед (Рені)*

СРАЖЕНИЕ ОЗЕРА КАГУЛ В 1574 году (ИСТОРИКО-АРХЕОЛОГИЧЕСКИЙ КОММЕНТАРИЙ)

«А козаченьки за віру дбають,
Волохам християнам поміч посилають..»
Украинская народная песня

История Нижнего Подунавья и Буджакских степей в XV-XVI вв. изучена фрагментарно, археологические памятники этого времени также почти не изучались. Сведения письменных источников довольно многочисленны, однако они спорадичны и противоречивы, не систематизированы. Судя по письменным свидетельствам, территория Буджака, принадлежавшая в XV в. Молдавскому княжеству, заселена была крайне слабо по сравнению с остальной территорией княжества [1]. Лишь города Белгород и Килия были хорошо известны как военные крепости и места транзитной торговли. В самых общих чертах принято считать установленным, что после изгнания татаро-монгольских завоевателей в конце XIV в., Молдавия, постепенно, осваивает территории между Прутом и Днестром, к северу от Дуная. Однако уже с начала XV в. ей с юга начинает угрожать Османская империя.

Эта угроза нарастает, в результате чего в 80-х гг. XV в. Молдавское княжество утрачивает независимость. В XVI-XVIII вв., во времена турецкого господства, земли Буджака населяли турки и ногайцы. Эпоха турецкого господства в Нижнем Подунавье ранее археологически не прослеживалась. Лишь в последние годы в южной части междуречья Днестра и Дуная удалось обнаружить несколько ногайских могильников XVI-XVII вв. [2, с. 131-144]. Они подтвердили су-

ществование в это время довольно многочисленного полукочевого ногайского населения, которое к середине XVI в. образовало Буджакскую орду, политически подчинявшуюся Крымскому ханству и Турции [3]. Раскопки этих датированных могильников в сочетании со сведениями письменных источников позволили установить основные этапы расселения, образ жизни и другие стороны исторического существования ногайцев [3, с. 82-94; 4, с. 34-35]. Полученные сведения создавали впечатление, что с конца XV в., кроме ногайцев и турецких гарнизонов, в городах-крепостях Буджака другого постоянного населения не было.

Такое впечатление было поколеблено в результате раскопок одного из сооружений средневекового поселка, который исследовался Одесской охранной археологической экспедицией в 1988 г. [5]. Этот памятник находится на водоразделе между придунайскими озерами Ялпуг и Кагул, приблизительно в 4 км к северо-западу от села Новосельское Ренийского района Одесской области, на ровном, возвышенном и обширном плато с обильными выходами камня-известняка. Это урочище именуется здешними жителями «Валя Кетрей» («Каменная долина»). На распаханной поверхности площадью 50х50 м встречаются обломки красного кирпича, глиняной обмазки, костей животных и гончарной красно- и сероглиняной керамики средневекового облика. На одном из мест наибольшего сосредоточения находок был найден железный цилиндрический ключ с фигурными головкой и бородкой. Находки ключей сходных типов обычны при раскопках средневековых городов Молдавии [6, с. 138-139].

На месте обнаружения ключа был заложен раскоп, открыто сооружение на каменном фундаменте, контуры которого прослеживались непосредственно под черноземным пахотным слоем на глубине 0,3-0,4 м. Фундамент в плане оказался квадратным, внутренние размеры помещения 5х5 м, толщина стен из необработанных камней и бута на известняковом растворе колебалась от 0,7 до 1,1 м. Сооружение ориентировано по оси СЗ-ЮВ. Каменные стены повсеместно прорезали суглинок и материковую глину до глубины 0,9 м от современной поверхности. Пол этого строения пред-

ставлял собой утрамбованную суглинковую поверхность, покрытую известняковой обмазкой толщиной ок. 2 см. Он возвышался над уровнем заглубления фундамента на 0,3 м (рис. 1 и 2). На полу, у ЮВ стены, к Западу от входа, лежала серебряная турецкая монета – акче султана Баязида II (886 г.х., 1481-1512 гг.) (определение М.Б. Северовой). Вход в помещение находился в центре этой же стены, имел вид прямоугольного в плане трехступенчатого тамбура, огражденного по обеим сторонам каменными стенками – «перилами», глубиной от 0,3 до 0,9 м (рис. 1). Ступеньки были вырублены в глине и суглинке, шли снизу вверх, и верхняя ступенька образовывала порожек. На них сохранились отпечатки каменного бута и деревянных плах. На поверхности пола лежал слой золы толщиной 4-5 см, лучше всего сохранившийся в северной и северо-западной части. Он содержал остатки обгоревшего дерева, костей животных и птиц, турлука (обожженная глиняная обмазка), а также фрагментов желто-серой и темно-бурой керамики плохого обжига, наряду с обломками красно- и сероглиняной гончарной посуды. Этот слой повсеместно перекрывала стерильная, видимо, нежилая прослойка, представлявшая собой однородную смесь чернозема и суглинка толщиной 4-10 см. В ней не было обнаружено находок. Поверхность прослойки была утрамбована; она находилась на глубине ок. 0,4 м от современной поверхности и была ниже ступеньки-порожка на 0,1-0,15 м.

Непосредственно на этой прослойке находились два округлых в плане пятна золы мощностью до 0,15 м, лучше всего сохранившиеся в северной и северо-западной частях помещения (рис. 1). Этот слой, остатки которого сохранились уже непосредственно под распаханным черноземом, на уровне верхней части фундамента, содержал обожженные остатки дерева, тростника, турлука, обломков красных обожженных кирпичей, фрагментов красно- и сероглиняной гончарной керамики, множество обожженных костей животных и птиц. Таким образом, раскопанное здание содержало несколько прослоек, в том числе и двух пожаров. Это позволяет полагать, что оно сооружалось и уничтожалось дважды.

Попытаемся датировать описанные слои. Лежавший на полу нижний слой пожарища содержал фрагменты посуды с шероховатой поверхностью, крупными примесями шамота в тесте, обжигом низкого качества, видимо печным, давшим неоднородный цвет поверхности – от желто-серого до темно-бурого и черного. Типология этой керамики обстоятельно разработана [7, с. 35-36]. В литературе она названа «сельской». Начальная дата ее использования – 10-20-е гг. XV в., а конечная – 80-90-е гг. того же столетия. Находка на полу монеты Баязида II чекана 1480-х гг. позволяет датировать первое разрушение здания этим временем. Оно погибло в результате пожара и было заброшено. Свидетельство тому – стерильная нежилая прослойка над слоем первого пожара.

Через некоторое, видимо, достаточно короткое, время здание восстанавливается на прежнем фундаменте. Строятся новые стены из кирпича, все сооружение перекрывается деревянной и тростниковой кровлей, обмазанной глиной. Утрамбовывается новый пол, реконструируется и вход – поскольку пол нового здания оказался выше прежнего, то ступеньки вырублены в глине снизу вверх; верхняя из них образует порожек над новым уровнем пола. Обожженные остатки всех этих строительных конструкций образовали верхний, мощный слой пожарища. В нем найдена обожженная гончарная керамика с заглаженной поверхностью, горновым обжигом, давшим цвет (серый или красный) в зависимости от характера обжига – окислительного или восстановительного. Такая керамика также хорошо известна в средневековых молдавских городах. По сравнению с керамикой первой разновидности она гораздо более высокого качества. До конца XV в. она сопутствует во всех закрытых комплексах «сельской» керамике, а в комплексах XVI в. существует без нее. В нашем случае именно так и произошло. На некоторых памятниках время ее бытования прослеживается до 30-х гг. XVI в., реже – до 60-70-х гг. этого столетия, но не позднее. В составе ее формовочной массы обнаружен бурый железняк, примеси известняка, песка. Принято считать, что такая посуда изготавливалась для местных нужд, а

не на заказ [7, с. 62]. Полученные стратиграфические наблюдения и датировки перечисленных слоев позволяют выделить в рассмотренном сооружении два отдельных строительных периода: I - 10–80-е гг. XV в.; II – начало – не позднее 70-х гг. XVI в. Эти периоды отделены друг от друга временем запустения – стерильной прослойкой.

Причины периодического существования, гибели описанного памятника связаны с историческими судьбами этой территории. Попытаемся рассмотреть последовательность исторических событий в Буджаке, известную из письменных источников, и установить, в какой мере полученные нами сведения им соответствуют. Известно, что Молдавское княжество, ставшее с 1359 г. независимым государством, в союзе с Великим княжеством Литовским начиная с 60-х гг. XIV в. вытесняют ослабевшую Золотую Орду из причерноморских степей. После битвы на Синих Водах в 1362 (1363 ?) г. между войском под началом князя Ольгерда и татаро-монголами, разбитые остатки золотоордынцев откатились на восток от Днепра. Степные территории между Днепром и Днестром отошли к Великому княжеству Литовскому, а Днестровско-Прутское междуречье до Дуная – к Молдавии. Разбитые отряды татарских беков: Кутлубуги, Хаджибея и Дмитрия, а также части орды хана Абдуллаха (марионетки темника Мамая) откочевали в центральную часть Пруто-Днестровья и к устьям Дуная [8, с. 171]. Откочевка орды Абдуллаха прослеживается на золотоордынских памятниках Старый Орхей и Белгород археологически и нумизматически [9, с. 51-53]. Земли «бека Дмитрия» упомянуты как «татарские пределы» в титулатуре валашского господаря Мирчи Старого на рубеже XIV-XV вв. [10, с. 103].

Начиная с рубежа XIV-XV вв. мы не имеем достоверных сведений о населении Буджака [3]. По-видимому, Молдавскому княжеству на протяжении первой половины XV в. не удалось заселить южную часть междуречья Днестра и Прута [1, рис. 8]. Военно-торговые центры Килия и Белгород были заселены греками, армянами, итальянцами, евреями и пр. [1, с. 82-83]. На Дунае также отмечены молдавские таможенные пункты и рыболовные угодья. Основные торго-

вые пути шли с Севера к Белгороду, Килие, Смилу (впоследствии Измаил), а также в район нынешнего с. Новосельское.

В 1387 г. господарь Молдовы Петр Мушат принес вассальную присягу польскому королю [11, с. 68]. Король, как сюзерен, обязывался защитить господаря Молдавии, а последний обязывался посылать помощь сюзерену. Вассальные отношения с Польшей подтверждались и последующими господарями на протяжении почти ста лет. Это было тем более необходимо, что к рубежу XIV-XV вв. с юга молдавским владениям начинает угрожать Османская империя, границы которой вплотную приблизились к Дунаю. В условиях надвигавшейся опасности господарь Петр Арон, оставаясь формально ленником Польши, вынужден был в 1455 г. признать верховенство османского султана и платить ему дань. В 1470-е гг., несмотря на два крупных турецких похода на Молдавию, господарю Штефану III Великому удалось отстоять независимость [12, с. 95-98]. Однако это была лишь отсрочка. Султан Мехмед II определил свои цели: «До тех, пор, пока не овладеем… Белгородом черноморским и Килией – не будем иметь успехов в борьбе с христианами» [12, с. 101].

Преемник Мехмеда II Баязид II в начале 1484 г., предприняв поход на Молдавию, стремился овладеть Килией и Белгородом. Он называет Килию «ключом и воротами ко всей земле молдавской, венгерской и наддунайской», а Белгород – «ключом и воротами ко всей земле польской, русской и татарской» [12, с. 102]. 27 июня 1484 г. армия Баязида переправилась через Дунай под Исакчей (напротив нынешнего Новосельского), а 6 июля Килия была осаждена с моря и суши и, после 8 дней осады, пала. Баязид двинулся к Белгороду, и 5 августа захватил город. Значительную роль в этих событиях сыграл крымский хан Менгли-гирей [3, с. 86-87], объединенное крымско-ногайское войско которого, по данным турецких источников, насчитывало до 200 тыс. человек [13, с. 34]. О роли крымских татар и ногайцев в завоевании крепости говорит тот факт, что хан при разделе получил 2/3 захваченных пленных, а янычары – 1/3. Баязид передал Крыму территорию от Днепра до Дуная, которая стала заселяться ногайскими кочевниками, образовавшими здесь

впоследствии несколько орд [2]. Несмотря на попытки господаря Штефана в 1485 г. отвоевать свои крепости, эти попытки ничем не увенчались. После взятия Белгорода Менгли-гирей «…подойдя к ноге боевого коня султана Баязида.., попросил, чтобы всем татарам разрешили грабить, и султан дал разрешение… и татары разоряли и опустошали молдавские земли» [13, с. 34]. Молдавское население если и существовало в этих местах, вынуждено было их покинуть. Существование молдавского населения удостоверяется нашими раскопками. Возвращаясь к ним, отметим, что исследованное сооружение является доказательной иллюстрацией к описанным событиям. Молдавский поселок здесь образовался в начале XV в., в период контроля левобережья Нижнего Дуная Молдавским княжеством. Он находился на торговом пути к переправе через Дунай у Исакчи – не исключено, что здесь могла размещаться молдавская таможня, предположительно отмеченная в этом районе Л.Л. Полевым [1]. Упомянутая переправа известна по письменным источникам разных эпох [2], ее археологические остатки были найдены у с. Новосельское [14, с. 30-31].

Обнаружение монеты Баязида II чекана 1480-х гг. под слоем первого пожарища, на полу, позволяет достаточно уверенно связывать гибель исследованного сооружения с турецкой экспансией лета 1484 г. – известно, что армия султана переправилась через Дунай у Исакчи и должна была пройти мимо этого поселка. Вряд ли в этих условиях поселок мог остаться невредимым – видимо, его сожгли. Если наши рассуждения верны, то это произошло в конце июня – начале июля 1484 г.

Отданная ногайским ордам территория Буджака в конце XV в. была политически отторгнута от Молдовы. Стерильная нежилая прослойка над нижним пожарищем свидетельствует о периоде запустения. Мирный договор между Молдовой и Османской империей предусматривал, что границы будут установлены по Нижнему Траянову валу. Спорная территория между Дунаем и валом включалась в границы Османской империи, но расположенными на ней естественными угодьями было разрешено пользоваться жи-

телям княжества [15, с. 73-74]. Молдавскому населению давалась возможность вернуться в эти места. И действительно, в регистре 1520 г., составленном кадием Кючюком Пири, упомянуто озеро Ялпуг, где подданные Молдавского господаря ловят рыбу, уплачивая за это десятину и пошлину.

Очевидно, с возвращением молдавского населения в Подунавье связано и возрождение «нашего» поселка. Раскопанное сооружение восстанавливается на прежнем фундаменте: пол утрамбовывается над стерильной прослойкой, возводятся кирпичные стены и перекрываются деревянной кровлей, обмазываются глиной. Все это со временем погибло в огне и образовало новый, мощный слой пожарища, содержавший керамику XVI в. Надо полагать, что возрождение поселка произошло в начале XVI в., а его гибель (судя по керамике) не позднее 60-70-х гг. того же столетия. Попытаемся прокомментировать это исторически - после первого наплыва ногайских орд, в связи с войной 1484 г., османские власти сдерживают их дальнейшее проникновение в степи Буджака. Когда в 1501 г. сын хана Золотой Орды Ахмата Шейх-Ахмет пытался откочевать со своими улусами за Днестр, на Запад, то был остановлен по распоряжению Баязида турецкими властями в Буджаке. Постепенное усиление борьбы молдавских господарей за независимость с 1520-х гг. побуждает турок как к карательным походам (например, поход Сулеймана Кануни 1538 г.), так и заботе о постоянном военном контроле над Молдавией [3, с. 88]. Такого рода функции наиболее успешно выполняли ногайские орды. Приток ногайцев с Востока в Придунавье поощряется султанским правительством, и в 1569 г., по разрешению султана Селима II, в междуречье Днестра и Дуная образуется Буджакская орда. Число кочевников к этому времени здесь достигало 30 тыс. чел. [3, с. 87-88]. Освободительная борьба молдавского народа достигает высшего накала при господаре Иоанне Лютом (1572-1574 гг.). В ответ на требование султана повышенной дани Иоанн созывает крестьянское «великое войско». На призыв господаря о помощи в Молдавию прибыл украинский казацкий отряд запорожского атамана Ивана Сверчевского. Это событие отразилось в украинской песне:

«Ой ми волохи, ми християне,
Та не милують нас бусурмане:
Ви козаченьки, за віру дбайте –
Нам, християнам, нам поміч прибувайте!
А козаченьки за віру дбають,
Волохам християнам поміч посилають,
Трублять в труби, в сурми вигрівають
Оченьками козаченьків з України провожають»
16, с. 163].

Отряд казаков (1200 чел.) прибыл в Сучаву 20 марта 1574 г., и Иван Лютый устроил ему торжественную встречу. В своей речи господарь благодарил казаков за желание сразиться с неверными и обещал щедрую награду. И. Сверчевский ответил, что «…не жалование твое, Ивония, привлекло нас сюда, ибо о нем мы менее всего думаем, но рыцарский порыв к борьбе с жестоким и тягостным врагом христианства» [17, с. 111]. Весной того же года молдавско-украинское войско в битве при Жилиште разбило турецко-валашскую армию, во главе которой в Молдавию вступил новый турецкий ставленник на господарский престол [11, с. 114].

Преследуя отступившего противника, молдавско-казацкая армия вступает в Бухарест, затем осаждает турецкую крепость Браилу. За этими победами последовала осада

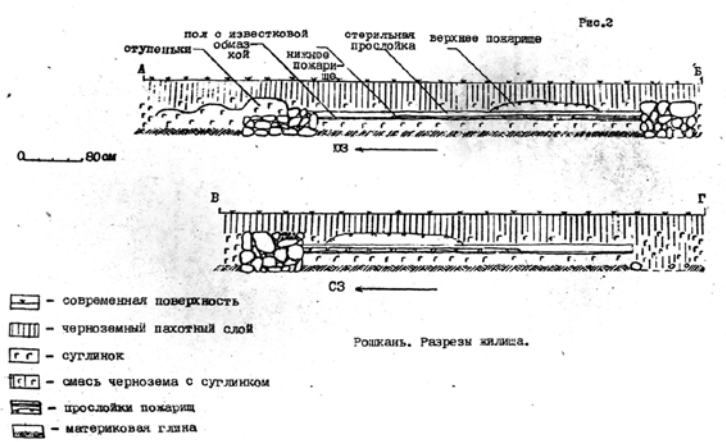

Рошкань. Разрезы жилища.

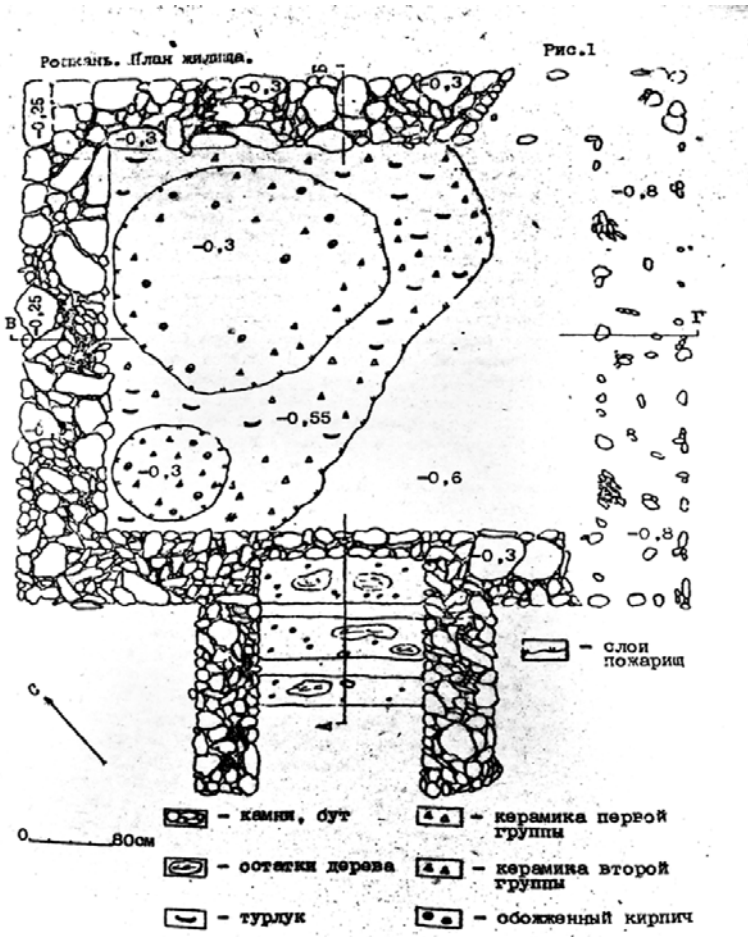

Бендер, разгром турецких отрядов под Белгородом, казацкие рейды по ногайским кочевьям Буджака. Султан Селим II направил в Молдову карательную экспедицию, которой противостояло 30- тысячное молдавско-казацкое войско. Сражение произошло 10 июня 1574 г. у Кагульского озера, напротив крепости Исакча [18, p.125], у поселка Рошкань; оно завершилось осадой укрепленного молдавско-украин-

ского лагеря. Численное превосходство противника, нехватка провианта и боеприпасов, невозможность получения помощи извне обусловили судьбу осажденных. Иоанн был казнен – «турецкий паша приказал привязать труп господаря к верблюдам и растерзать его в степи… янычары стремились окропить свое оружие, кровью погибшего героя, рассчитывая таким образом приобрести его мужество и силу» [17, с. 117-118].

Армия Иоанна была перебита османами, нарушившими условия перемирия, согласно которым сдавшимся была обещана жизнь. Украинские казаки «…молча построились в боевую линию и ринулись в густую толпу турок, истребивши их значительное количество, но почти все погибли, за исключением немногих тяжело раненых…» [17, с. 113]. На молдавский престол был посажен новый господарь Петр Хромой (1574-1591 гг.), обязавшийся платить удвоенную дань османам. Битва при Рошкани произошла, по мнению молдавского писателя и историка Б.П. Хаждеу, «напротив крепости Исакча», где «с этой стороны Дуная протягивается перпендикулярно озера Кагул, чьи восточные берега, где происходят события, представляют собой обрывистые возвышенности» [19, с. 316]. Авторы «Истории Румынии в датах» подтверждают, что преданный боярами «Ион-Водэ, после ожесточенного сопротивления, вынужден был отходить от Кагула на Восток, к Рошкани» [19, p. 125]. А затем, пишет Хаждеу, - «молдаване собрались в одну тесную непробиваемую колонну и отошли к ближайшей горе, на вершине которой догорали руины села Рошкань, сожженного за несколько минут до этого татарами» [18, с. 329]. Поселок сожгли ногайцы Буджакской орды. Если приведенные сведения верны, то нахождение Рошкани совпадает с местом проведения наших раскопок. Такое расположение Рошкани подтверждается и картой Молдовы, составленной в XVII в. русским генералом Бауром [20]. На территории нынешнего Ренийского района Одесской области указаны населенные пункты: Рени (Reni), Орловка (Caratal), Новосельское (Nou), и к северо-западу от Новосельского – Рошкань (Roscant). Трудно сказать, существовал ли этот поселок в XVII в., архе-

ологически это не прослеживается. Но не исключено, что сведения генерала Баура могли быть почерпнуты из более старых карт.

В этой заметке мы стремились показать, каким образом сопоставление археологических данных с письменными сведениями позволяет воссоздать конкретную историческую обстановку, верифицируя ее компаративным изучением имеющихся источников. Избранный научный сюжет может оказаться одним из «окошек» в средневековую историю Нижнего Подунавья.

Литература:

1. Полевой Л.Л. Очерки исторической географии Молдавии XIII-XV вв. Кишинев: Штиинца, 1979. 202 с.

2. Добролюбский А.О., Субботин Л.В., Сегеда О.П. Погребальные памятники Буджакской орды // Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья. Кишинев: Штиинца, 1988. С. 131-145.

3. Бачинский А.Д., Добролюбский А.О. Буджакская орда в XVI-XVII веках (историко-археологический очерк) //Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. Кишинев: Штиинца, 1988. С. 82-94

4. Добролюбський А.О., Смирнов І.О. Кочовики Південно-Західної України в X-XVII століттях. К. - Миколаїв: Іліон, 2011. С. 98-117.

5. Новицкий Е.Ю., Кожокару В.М. Отчет о полевых исследованиях Одесской охранной археологической экспедиции в 1988 г. Архив ИА АН УССР. С. 29-37.

6. Бырня П.П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье. Кишинев: Штиинца, 1984. 208 с.

8. Брун Ф.К. Судьбы местности, занимаемой Одессою // Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. Ч. 1. Одесса: 1879. С. 160-188.

9. Добролюбский А.О. О наименовании Кучугурского городища в 60-х гг. XIV в. // Международные связи в средневековой Европе. Тезисы докладов науч.-практ. семинара. Запорожье: ЗГУ, 1988. С.51-53.

10. Параска П.Ф. Внешнеполитические условия образования

Молдавского феодального государства. Кишинев: Штиинца, 1981.176 с.

11. История Молдавской ССР с древнейших времен до наших дней. Кишинев: Штиинца, 1984. 552 с.

12. Крот В.А. Черноморская проблема во внешней политике Польши (последняя четверть XV в.) // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. Ростов н/Д: РГПИ, 1986. С. 91-110.

13. Эвлия Челеби. Книга путешествия. Вып. 1. Земли Молдавии и Украины. М.: изд. Вост. лит-ры, 1961. 338 с.

14. Кожокару В.М., Новицкий Е.Ю. О переправе через Дунай у с. Новосельское в римское время // Древнее Причерноморье. Одесса: 1989. С. 34-35.

15. Киртоагэ И.Г. Административно-территориальное деление юга Днестровско-Прутского междуречья под турецким владычеством в XVI- первой половине XVII в. //Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма Кишинев: Штиинца, 1988. С. 72-79.

16. Исторические песни украинского народа/сост. В. Антонович и М. Драганов. Т. 1. К., 1874.

17. Горецкий Л. Описание войны Ивана, господаря волошского (1574) //Мемуары, относящиеся к истории Южной Рус. Т. 1. Под ред В.Антоновича. С. 111.

18. Istoria Romaniei in date. Bucuresti: 1972. p. 125.

19. Хаждеу Б.П. Опере алесе. Кишинеу: 1955. 370 с.

20. Bauor F.G. Carte de la Moldavie pour servir a l'histoire militaire de la guerre entre les russes et les turcs, levee par l'Etal major sous la direction de F.G. Bauor.Amcterdam: 1783.

Аліса Ложешник,
кандидат історичних наук, вчитель Одеської ЗОШ №120
Ніла Ложешник,
вчитель вищої категорії,
І–ІІІ ступенів Йосипівського НВК (с. Йосипівка)

ЗЕМСЬКИЙ БАНК ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ – ПЕРША ІПОТЕЧНА УСТАНОВА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Сьогодні, коли Україна почала формування національного ринку землі, актуальною стає проблема створення та належної діяльності державного земельного (іпотечного) банку, адже дослідження і критичне врахування власного історичного досвіду є важливим для здійснення ринкової трансформації економічних відносин. До цього часу не враховано досвід вітчизняної кредитної системи, яка склалась в Україні після скасування в 1861 р. кріпосного права та проведення аграрних реформ другої половини XIX ст. Її роль у формуванні класичної економіки європейського типу стає зрозумілішою, коли мати на увазі те, що наприкінці XIX ст. законодавством Російської імперії, на основі зарубіжних зразків, створювались сприятливі умови для розбудови кредитної системи

У 1864-1873 рр. в імперії відбувалася так звана «засновницька гарячка», яка сприяла створенню промислових підприємств та акціонерних банків [1, с. 147]. Першою установою іпотечного характеру в цьому списку (не лише в Україні, а й в усій Російській імперії) стало відкрите в 1864 р. поміським дворянством південно-західного регіону, «на основі взаємності», Товариство поземельного кредиту для Херсонської губернії [2, с. 36]. У 1871 р. воно було реорганізоване в Херсонський земський банк, дія якого поширювалася на Херсонську, Катеринославську, Таврійську, Бессарабську губернії. 20 травня 1864 р. загальні збори Державної Ради не лише затвердили Статут іпотечної установи, а й за поданням міністра фінансів імперії ухвалили рішення, згідно з яким на витрати, пов'язані з початком роботи установи й

для забезпечення первісних виплат за заставними листами, було виділено позику з продовольчого капіталу Херсонської губернії в сумі 100 тис. руб. [3, с. 5, 11-18]. Статутом встановлювався й порядок використання наданих коштів: по-перше, гроші асигнувалися Міністерством внутрішніх справ у міру потреби на прохання правління банку разом із поясненням, скільки й на які потреби планувалося використати кошти; по-друге, витрати одержаної суми здійснювалися подібно до власних, «банківських» коштів, але за умови регулярного інформування як місцевого земства, так і Міністерства внутрішніх справ та Міністерства фінансів; по-третє, повернення вищезгаданих коштів до продовольчого капіталу губернії мало здійснюватись протягом десятирічного терміну з платежем 3% за користування кредитом [4, с. 115-117].

Відповідно до затвердженого Статуту, який уряд рекомендував як зразок «при підготовці Статутів кредитних установ довготермінового кредиту» [5, с. 64], іпотечна установа створювалася як кредитне товариство під назвою «Земський банк Херсонської губернії», метою якого було «надання хліборобам Херсонської губернії можливості робити позики під заставу земельної власності» [6, с. 7]. Вже у другому параграфі Статуту пропонувалося розмістити правління банку в Одесі, як в місті, що, «по зосередженості тут промисловості і торгівлі південного краю Росії, найбільше відповідає меті кредитних операцій» [7].

Банк створювався за умови мінімальної чисельності власників – членів 40 осіб та наявності у них земельних угідь, загальна вартість яких перевищувала 500 тис. руб. Таким чином, членами Товариства могли бути лише ті, хто мав можливість заставити в ньому земельну власність. Лише за цієї умови клієнти могли розраховувати на значні кредити. Херсонський банк як взаємно-кредитна установа, була створена за принципом кругової поруки передбачала відповідальність позичальників своїми маєтками .

Хоча кожен параграф Статуту продумувався до найменших дрібниць, іноді в ньому траплялись норми, що в своїй основі містили протиріччя. Так, за параграфом 12 членами

Товариства могли бути «землевласники усіх станів Херсонської губернії», а параграф 19 передбачав членство лише заможних осіб, які мали земельну власність не менше 50 десятин «зручної землі» та могли «запросити» позику під маєток не менше 500 руб. Позики під заставу маєтку – земельної власності (приватної, громадської, казенної) надавалися не вище від половини оціночної вартості заставленого маєтку не готівкою, а в цінних паперах – «заставних листах», тобто відсотковими паперами на максимальний термін – 34 роки 11 місяців при 6,75% річних [8, с. 9], які вносилися двічі на рік: з 1 до 5 квітня та з 1 до 5 жовтня готівкою чи заставними листами Товариства, що приймалися за їх оціночною вартістю.

Кредитна установа «прописала» в Статуті й «покарання» у випадку заборгованості: за прострочення виплат призначалась пеня 1% за місяць, а при заборгованості в платіжках більше 6 місяців (§ 62), правління банку одержувало право призначати свого адміністратора для нагляду за маєтком боржника. У разі недобросовісного господарювання власника маєтку, результатом якого, на думку адміністратора, мало бути його розорення, правління банку згідно з § 63 Статуту мало право усувати власника від господарювання до повного погашення клієнтом заборгованості за кредитом. За неможливості погасити заборгованість із наявних прибутків протягом другого півріччя маєток виставляли на продаж з аукціону, що відбувався в приміщенні правління банку або окружного суду [9, с. 54], про що повідомлялося в місцевих та столичних газетах.

Із метою гарантування своєчасного повернення кредиту Статут встановлював жорсткий порядок оцінки запропонованого в заставу маєтку. Так, під час визначення площі маєтку з'ясовували наявність лісового масиву, якість орних земель, кількість тих угідь, які залишилися в користуванні поміщицьких селян; площу земель, які здаються в оренду, чисельність сільських жителів, які мешкали на території маєтку, прибутки, які його власник отримував з об'єктів торгівлі, млинів, рибної ловлі тощо. Окрім загальної вартості маєтку, з'ясовували й розмір боргів власника запропонованої в якості застави землі. Здійснюючи значні операції із

землею, серед яких важливе місце займала видача довгострокових позик землевласникам під заставу маєтків чи земельних ділянок, банки сприяли становленню підприємницьких господарств, розвитку капіталістичних відносин в аграрному секторі, перетворюючи сільськогосподарських товаровиробників в повноправних суб'єктів ринкових відносин [8, с. 190-194]. На жаль, більшість поміщиків не вміли чи не хотіли використовувати кредити з максимальною економічною ефективністю, традиційно сподіваючись на допомогу з боку царя або адміністрації, та, незважаючи на різноманітні пільги по кредитах та сплаті поземельного податку, втрачали свої маєтки. Той факт, що поміщики не змогли скористатися своїми привілеями на ринку виробництва та збуту сільськогосподарської продукції, засвідчило безперспективність подальшого розвитку великого поміщицького землеволодіння в умовах загострення конкурентної боротьби на світовому аграрному ринку товарів та послуг.

В державному архіві Одеської області збереглися документи Херсонського земського банку, який брав активну участь в операціях із земельними ділянками щодо організації та правового регулювання діяльності Земського банку Херсонської губернії (фонд 249). Серед наведених нижче документів – відомості про маєток князя Ол. Аргутинського-Долгорукого при с. Йосипівка, що ілюструють процес продажі земельної ділянки Земським банком Херсонської губернії. В публікації збережена стилістика, орфографія та пунктуація оригіналу. Тверді знаки наприкінці слів не відтворюються. Літери «ъ» та «і» відповідно позначені літерами «е» та «и».

Література:

1. Першина З. В. Торгівля. Морський і залізничний транспорт. Банки і кредит // Історія Одеси. Одеса, 2002. С. 141–149

2. Печерин Я. И. Исторический обзор правительственных, общественных и частных кредитных установлений в России. СПб., 1904. 126 с.

3. Держархів Одеської області. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 636. 189 арк.

4. Сборник правительственных распоряжений по устройству

быта крестьян, изд. земским отделом Министерства внутренних дел. СПб.: Гос. тип., 1865. Т. 5, ч. 2. 316 с.

5. Краснікова О. М. З історії становлення і функціонування земельних банків в Україні (1861 – 1918 рр.) // Український історичний журнал. 1999. №6. С. 61–69.

6. Устав земского банка Херсонской губернии. Одесса, 1909. 89 с.

7. Одесский вестник. 1864. 15-16 липня.

8. Цибуленко Г.В. Роль кредитних спілок Херсонської губернії у перетворенні дрібного виробника на повноправного суб'єкта ринкового простору // Український селянин: Праці науково-дослідного інституту селянства. Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 190–194.

9. Сербинович Я. Поземельный кредит, его прошлое, настоящее и будущее. СПб., 1887. 128 с.

Додаток

Тифлисский коммерческий банк

Тифлис 20 июня 1879

В Правление Херсонского земского банка в Одессе

Милостивые государи

В СПб (Санкт-Петербургских) Ведомостях Ваш указанный банк явил о продаже с торгов имения: Села Осиповка Тираспольского уезда принадлежащее кн. А. Н. Аргутинскому-Долгорукому капитального долга 90000 …

Покорнейше прошу, буде возможно, уведомить меня

а) составляет ли вышеозначенная сумма весь долг, лежащий на имении князя, куда не входит недоимка накопившая за прежние годы;

в) при покупке имения с торгов платить ли крепость и пошлину со всей суммы стоимости имения или же с суммы превышающей долг банка.

(Держархів Одеської області. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 327. арк. 124)

Журнал правления земского банка Херсонской губернии

Июля 19 дня 1879 г.

Заложенное в Земском банке имение князя Александра Николаевича Аргутинского-Долгорукова, состоящее в Тираспольском уезде, при селе Осиповке, за неплатеж недоимки Банку, за полугодие с 1-го марта по 1-е сентября 1878 года,

по определению Правления Банка, назначено в публичную продажу на 20 июля 1879 года, о чем припечатаны объявления: въ Одесском вестнике, Херсонских губернских, С. – Петербургских и Московских Ведомостях. А как в настоящее время следуемая Банку недоимка за означенное полугодие сполна уплачена, то Правление Банка ПОСТАНОВИЛО: назначенную на 20 июля 1879 г. публичную продажу имения г. Аргутинского-Долгорукова отменить, о чем опубликовать в означенных выше газетах.

23 июля 1879 г. сообщено Аргутинскому-Долгорукову об отмене продажи имения

(Держархів Одеської області. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 125)

Правление Земского банка Херсонской губернии 14 августа 1879 года

Господину землевладельцу Тираспольского уезда

князю Александру Николаевичу Аргутинскому Долгорукову

Повестка

По § 61 Устава Банка, не внесенные заемщиками в установленные полугодичные сроки платежи считаются в недоимке и с этих сроков Банк взыскивает штраф по 1% в месяц с неуплоченной суммы, считая неполный месяц за полный, и по § 62, в случае неуплаты недоимки до следующего полугодичного срока, Правление Банка назначает из членов общества администратора, для присмотра за целостию имения неисправного плательщика.

Как же по ссуде выданной под залог Вашего имения, кроме платежей текущего полугодия, следует Банку недоимка платежей за истекшее полугодие, т. е. с 1-го сентября 1878 по 1-е марта 1879 г., расчет коей изложен в выданных Вам из Банка квитанциях, то Правление Банка, руководствуясь означенным выше § устава вместе с сим назначило члена Банка Ивана Артемьевича Петрова администратором к Вашему имению при селе Осиповке неустраняя впрочем Вас от управления тем имением.

Уведомляя Вас о таком распоряжении, Правление Банка имеет честь препроводить для сведения Вашего один эк-

земпляр инструкции, составленной для руководства администраторов и присовокупить, что если недоимка за означенное полугодие не будет пополнена по 15 сентября 1879 года, то имение Ваше, согласно § 64 Устава Земского Банка будет назначено в публичную продажу. При этом Правление имеет честь покорнейше просить Вас, по уплате недоимки, квитанцию Банка предъявить г. администратору, – для прекращения администрации.

(Держархів Одеської області. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 131–131 об.)

Журнал правления Земского банка Херсонской губернии

1879 года 18 октября

Землевладелец Херсонской губернии, Тираспольского уезда князь Александр Николаевич Аргутинский-Долгоруков не внес установленных платежей Земскому Банку за три полугодия, по займу в 101100 руб., учиненному под залог 3915 дес. 1200 кв. саж. земли при сел. Осиповке, а потому имение это, на основании Устава Земского Банка, подлежит продаже с публичного торга.

Справка.

1) Означенное имение оценено для залога Банку в 195800 руб.

2)По выданной под имение это ссуде следует Земскому Банку недоимка платежей с 1 сентября 1878 по 1 марта 1880 года со штрафными со дня просрочки по 1% в месяц, сколько причтется по день уплаты, считая неполный месяц за полный и капитального долга 89375 руб. 18 к.

По § 64, ВЫСОЧАЙШЕ утвержденного 20-го мая 1864 года, Устава Земского Банка Херсонской губернии, при невзносе платежей со штрафными во второе полугодие, заложенное Банку имение, подлежит продаж с публичного торга, о чем публикуется немедленно в Одесском Вестнике, местных губернских, а равно С.-Петербургских и Московских Ведомостях; по § 65, первый торг на просроченное имение назначается за шесть недель до истечения третьего полугодия и начинается с оценочной суммы. По § 66 продажа с публичного торга просроченных имений производится в Соединенном Присутствии Правления и Наблюдательного

Комитета Банка, с соблюдением всех установленных для таковых продаж правил.

На основании сих §§ Устава Земского Банка и согласно 2112 ст. X т. 2 ч. зак. гражд. изд. 1857 г. Правление Земского Банка постановило: назначить указанное выше имение в публичную продажу на 18 января 1880 г. с переторжкою 22 числа того же месяца и, составив в Присутствии Правления Банка объявление, по установленной форме, отправить таковое для напечатания в Одесском Вестнике, местных губернских, а равно С.-Петербургских и Московских Ведомостях.

Затем: I) Публикационные деньги, сколько причтется за напечатание, а также пересылочные расходы уплатить из сумм Банка и записать в недоимку по означенному займу, для взыскания при продаже имения;

II) О настоящем распоряжении послать уведомление владельцу продаваемого имения чрез местное Полицейское Управление и препроводить печатное объявление о продаже имения; при чем предварить, что по смыслу примечания к § 65 Устава Банка владельцу заложенного имения не воспрещается предъявить к торгам не для руководства, а только для соображения покупщиков, дополнительную опись имения, засвидетельствованную членами общества Земского Банка, и, что по § 67 того же Устава, внесение недоимки со штрафными и всеми расходами накануне торга, освобождает имение от администрации и продажи;

III)Объявление о публичной продажи имения вывесить при входе в Правление Банка;

IУ) Просить местные Казначейство и Земскую Управу прислать сведения о количестве недоимок к государственных податях и земских повинностях, числящихся на означенном имении, для пополнения таковых при продаже оного.

(Держархів Одеської області. Ф. 249. Оп. 1. Спр. 327. Арк. 133–133 об.)

ОДЕСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ

Микола Михайлуца,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського нац. морського університету

МАЛОВІДОМА ІСТОРІЯ ОДЕСЬКОЇ СЕМІНАРІЇ ДОБИ ВІЙНИ (1941-1945 рр.)

Ідея щодо написання нарису про Одеську духовну семінарію в роки радянсько-німецької війни спричинена передовсім вкрай бідною інформацією, що винесена на загал християнського люду останніх кільканадцяти років. Водночас, з превеликим жалем доводиться констатувати, щовзагалі-то занадто побіжно про деякі моменти історії одеського православ'я в Одесі пишуть саме ті, хто мав би проявляти більше, значно більше зацікавленності, зокрема представники кліру православної конфесії. Наприклад , у Вікіпедії знаходимо доволі скнаристу інформацію про духовний навчальний заклад, де зазначено лише наступне:

«Одеська духовна семінарія була закрита 1920 р. наказом губернського відділу народної освіти. Будівля передана Одеському сільгоспінституту.

Була відновлена у 1945 р. за Керуючого єпархією єпископа Сергія (Ларіна) як Пастирсько-богословські курси, через рік реорганізовані в семінарію, в будівлі Пантелеймонівського подвір'я».

Така ж інформативно обмежена реляція знаходиться й на інформаційному ресурсі Одеської єпархії: «Відродження духовної освіти в Одеській єпархії пов'язане з іменем архієпископа Сергія Ларіна (помер 1967), який управляв єпархією з 1944 по 1947 рік. 15 червня 1945 р. завдяки владиці були відкриті пастирські курси, які 1964 р. були перетворені на Одеську духовну семінарію» [1].

Спробою подати хоч і просту періодизацію історії семінарії вирізняється інформація на сайті Одеської духовної семінарії. Автори виділяють чомусь лише два періоди: пер-

ший – з 1838 р. по 1919 р., так званий період старої, або дореволюційної, семінарії; другий – з 1945 р. до сьогодення – це період нової, або післявоєнної, семінарії. Вражає те, що саме період, що нас зацікавив, під заголовком «Война и возрождение» подано, з одного боку, з великим пієтетом і, з іншого, з обережністю по відношенню до сталінського тоталітарного режиму в СРСР, який і в повоєнні роки не змінював своєї антицерковної сутності: «Страшні роки Великої Вітчизняної війни, коли саме існування країни було під загрозою, відбулася переоцінка духовних цінностей. Радянська держава стала повертатися обличчям до Церкви»(?! – авт.). Почали відкривати храми, із заслання і таборів повертати священників. У 1945 р. відновлена діяльність Одеської духовної семінарії. Вона знаходилася в центрі міста, в стінах Свято-Пантелеймонівського подвір'я. Вихованці сіли за парти» [2].

Натомість, доволі стисло йдеться про окупаційний сегмент історії духовного закладу: «Відродження православної богословської освіти в Одесі пішло в період румунської окупації. З 1 березня 1942 р. при Одеському університеті почали роботу богословські курси для студентів усіх факультетів, планувалося створити окремий богословський факультет. З січня 1943 р. в Одесі відновила діяльність і православна духовна семінарія».

І все… Дивна річ, що автори цієї своєрідної оди богоборницькому сталінському режиму не побажали опрацювати ані фонди «Румунської православної місії в Трансністрії» (РПМ), ані історичні праці хоча б останніх десяти років, у тому числі й автора цього нарису. Адже саме за румунської окупаційної адміністрації і очільників Православної місії почалося і активне відродження християнської віри, і відбудова знищених комуністами храмів, і реанімація теологічної, богословської освіти у духовних та світських навчальних закладах. А комуністи з квітня 1944-го лише змушені були, закамуфлювавши свою сутність, визнати існування відбудованих культових споруд, релігійних громад і семінарії. Це неодноразово визнавав й уповноважений у справах РПЦ при РНК УРСР П. Ходченко.

Особливого значення румунські власті надавали відкриттю духовної семінарії в Одесі. Призначення митропо-

лита Віссаріона шефом Місії прискорило вирішення справи. До того ж у цьому питанні активну роль відігравала преса, яка стимулювала формування громадської думки, особливо серед віруючої частини підокупаційного населення. Газета «Молва» від 3 грудня 1942 р. вперше підняла його на своїх шпальтах, а наприкінці місяця вона ж повідомляла: «У середніх числах січня (йдеться про 1943 р. – М.М.) в Одесі буде відкрито духовну семінарію з місіонерським дворічним курсом навчання».

З благословення митрополита, на посаду ректора семінарії передбачалося призначити протоієрея Михаїла (Гросу), колишнього благочинного Балтського повіту. З 1 січня 1943 р. оголошувався набір на 100 вакантних місць. Правом вступу до семінарії користувалися особи, які мали середню освіту (10 класів), а також диякони, псаломщики та шкільні вчителі, які мали досвід практичної викладацької роботи. Всім семінаристам пропонувалось безкоштовне житло (гуртожиток), харчування та навчання [3]. Однак сподівання очільників Місії на швидку реалізацію планів не виправдалися. Відкриття семінарії й надалі затягувалося спочатку до 1 лютого, а вже надалі й до 1 березня 1943 р.

Випереджаючи події з цього приводу, наприкінці грудня 1942 р. митрополит Віссаріон у своєму архіпастирському зверненні покладав надію на майбутніх християнських пастирів, які «да послужать укріпленню віри в Господа Ісуса Христа і пробуджуватимуть гуманність у суспільному житті» [4].

Газети вміщували на своїх шпальтах умови вступу до семінарії, заохочуючи потенційних абітурієнтів безкоштовним навчанням і повним пансіоном [5]. Під час вступу необхідно було подати наступні документи: акт про народження та хрещення, свідоцтво про освітній ценз, відомості про національність, а також рекомендації від громади або настоятеля парафіяльної церкви про попередню діяльність людини, яка бажає навчатись.

На відміну від повсюдного застосування румунської мови в семінарії у Дубоссарах, в Одеській семінарії викладання велося російською мовою упродовж усіх років окупації. Ректором було призначено колишнього ректора Ізмаїль-

ської духовної семінарії протоієрея Феодосія Богача [6]. Під його духовним керівництвом вже у вересні 1942-го, у рік відкриття семінарії, було підготовлено першу групу кандидатів у священники. Першими випускниками були диякони, псаломщики та сільські вчителі, а також ті, хто володів певною релігійною грамотністю, хто потерпав від більшовицьких гонінь і, через багаторічні страждання за віру, зберіг бажання віддано служити церкві Божій та вірянам.

Результат діяльності семінарії хоч і простежувався «ледве-ледве на перших порах, – як зазначав у річному рапорті у 1943 р. митрополит Віссаріон, – все ж, з часом, був досить вагомим». Якщо зі встановленням румунської адміністрації в межах Трансністрії на понад два мільйони населення було лише 23 священники, то на 1 листопада 1943 р. їх було вже 617 [7]. Всього ж Місією було мобілізовано на християнізацію провінції 890 священників, з яких лише 265 були місіонерами з Румунії [8]. Переважну більшість духовенства, необхідного для задоволення релігійних потреб православних, було підготовлено в Одеській і Дубоссарській семінаріях, куди, як правило, потрапляли представники місцевого населення. Хоч вони й підпадали під румунізаторські впливи, все ж залишалися носіями української, російської, болгарської, молдавської та інших християнських культур.

У полі зору РПМ перебували також і вищі навчальні заклади, особливо університет в Одесі, яким Місія надто опікувалась. З 1 березня 1942 р. у виші читалися лекції з богослов'я на всіх факультетах [9], а згодом було створено кафедру теології, яку упродовж 1942 р. очолював сам перший очільник Місії архімандрит Юлій (Скрібан). Обґрунтованістю виділялися лекційні курси: «Віра і релігія» (Ю. Скрібана), «Зразки формування релігійної концепції» (А. Харгела) та інші. З 19 жовтня 1943 р. цю кафедру очолив професор архімандрит Бежан [10]. Вчена рада (сенат) університету на 1943/1944 навч. рік, з метою активізації практичної роботи з богослов'я навіть запросила двох асистентів, лекції ж крім о. Бежана, читав і доц. Токан. Богословський курс викладався загальним потоком на факультетах: медичному, агрономічному, політехнічному; окремо – на факультетах точних наук, на історико-фі-

лологічному і юридичному. Для тих студентів, які з якихось причин не склали іспити з богослов'я за попередній навч. рік, проводились спеціальні семінари, задля полегшення складання випробувань.

В Одеському університеті станом на 1943 р. також навчалося біля 80 студентів римо-католиків, вони відвідували лекції з богослов'я при римо-католицькій церкві. Перша лекція для них була прочитана 26 жовтня 1943 р. у канцелярії римо-католицького костела по вул. А. Гітлера, 33 (зараз – Катеринінська, колишня (за радянського часу) назва – К. Маркса).

З призначенням до Одеси очільника Місії митрополита Віссаріона, який своїм прямим завдання мав «обмежити зараження комунізмом» [11], університетські аудиторії часто були переповнені студентами різних факультетів, аби послухати лекції митрополита, який відкрито критикував самого Сталіна, звинувачуючи у богоборництві [12]. Вражає своєю насиченістю й глибинним проникненням у душі університетської молоді його проповідь про високе призначення християнської віри, виголошена незадовго перед від'їздом з Одеси панотцем у храмовий день 23 листопада 1943 р. в університетській церкві Св. Олександра Невського. Проповідь митрополита вельми простора [13], однак уривок, що нас особисто зачепив, наведемо:

«До сих пір школі давали засоби для розвитку тільки одного розуму, позбавляючи її модусів для розвитку серця. А тому і всієї нашої освіти недостатньо. Тепер ми – народ, позбавлені релігійної культури, а тому у нас стільки моральних недоліків і вад. Зверніть ваші мислі до Ісуса. Пам'ятайте завжди, що народ без релігії не може бути достатньо шляхетним і цілком культурним.

Одні пізнання ми отримуємо в дитинстві, інші – за шкільною партою, решту – коли вступаємо в життя. Однак є вища наука, якою ми повинні оволодіти від початку розвитку нашої свідомості й до самого гроба. Це релігійне вчення… І ви маєте оволодіти не тільки звичайною культурою, але й більш моральною, без якої перша не має ніякої цінності…» [14].

Значну роль у пропаганді церковного вчення і виховання релігійних почуттів відіграла університетська профе-

сура та відомі теологи, які приїздили з Румунії. Вони, поза сумнівом, були основними носіями ідеології румунського місіонерства в університетських аудиторіях, у старших класах та на курсах вчителів, серед робітників та службовців. Недарма Місія не шкодувала для такої справи значних, як на той час, коштів. Показовим і вагомим аргументом, який підтверджує цю тезу, є економічні звіти Місії за 1942-1943 рр., відомості на видачу винагород зовнішньому штату за прочитані лекції відрядженим викладачам-місіонерам та інше [15]. Між іншим, православна Місія (за резолюцією митрополита Віссаріона) у жовтні 1943 р. ухвалила рішення про заохочення групи одеських інтелігентів, які активно співпрацювали з редакціями християнських журналів, публікували в газетах статті на різноманітні морально-релігійні теми, читали лекції на курсах, в університеті та інститутах. У тому списку були професори А. Балясний, П. Корчинський, І. Яблоновський, а також письменники і вчителі М. Бялковський, Т. Мельников, М. Чистяков. Сума заохочення розміром у 3500 марок виділялася безпосередньо з бюджетного фонду за артикулом «Propagand religioasa » [16].

У найкоротший термін була відбудована університетська церква, яку, за підтримки Місії та професури, повністю забезпечили культовими речами, ритуальним посудом та усім необхідним для богослужіння. Університетський храм був найпривабливішим в Одесі, завжди наповненим студентами та віруючими-інтелектуалами. Водночас, через румунську національно-орієнтовану сутність, Румунська православна місія в університеті опиралася переважно на 300 студентів-молдаван, які становили лише п'яту частину всього університетського студентського товариства. Переважну більшість студентства, проте, становили саме українці.

Усвідомлюючи, що підготовка, за словами митрополита Віссаріона, «дійсних трудівників Церкви» вимагає багато часу, Місія активно впроваджувала й короткострокові курси. Уподовж трьох літніх місяців 1942 р. в Одесі працювали пастирські курси за богословською програмою духовної семінарії [17], а також курси для вчителів. Вони діяли під час літніх канікул, з червня до серпня 1943 р. Запрошені зі всьо-

го губернаторства вчителі релігії, співів та румунської мови, загальною кількістю понад 200 осіб, отримали можливість прослухати виступи 76 досвідчених священників [18]. Місія, у такий спосіб, намагалася довести вчителям значення віри і релігійного виховання, а також необхідність «духовного труда в ім'я Христа».

З метою задоволення релігійних потреб православного населення на початку 1943 р. відкрилися короткострокові курси з підготовки православних священнослужителів, псаломщиків та «катехізерів». Відповідно до навчальних планів на програму підготовки священників упродовж чотиримісячного терміну виділялося 816 годин, на підготовку псаломщиків – 2-місячні курси (432 години) і для 3-місячної підготовки шкільних викладачів «Закону Божого» – 660 годин.

Програми курсів подавали перелік предметів, якими, як передбачалося, мали оволодіти майбутні церковнослужителі православної конфесії: Святе Письмо, Старий та Новий Заповіт, елементи догматики і моральності богослужіння, теоретична і практична літургіка, викриття сектантства, церковнослов'янська мова, церковний спів тощо. Окремого сенсу набувало вивчення не тільки біблейської та церковної, а й румунської світської історії.

Вимоги до кандидатів у священники були доволі прийнятними – необхідно було лише мати освіту не нижче духовного училища, церковно-учительської школи або, на крайній випадок, двокласної школи. Для кандидатів у псаломщики визначався освітній ценз: не менше 3-х класів середньої школи старого типу, а для «катехізерів» – не нижче закінченої середньої школи.

До вступу на курси приймались також і кандидати з радянською середньою або вищою освітою, щоправда зі складанням особливого іспиту з релігійних предметів та за умови надання релігійною громадою позитивного рекомендаційного посвідчення.

Однак усього цього було замало для присвячення свого життя служінню Церкві. У зверненні до претендентів зазначалося:

«Від усіх без винятку вимагається відверте ставлення до релігії, віра в Бога, любов до ближнього і гаряче бажання

послужити святій Православній церкві. За умови відсутності цього – освіта, навіть і вища, втрачає свою цінність, а за наявності віри – зітруться й недоліки освіти».

Отже, підсумовуючи у нашому нарисному огляді процес життя і діяльності Одеської духовної семінарії упродовж першої половини XX століття, певним чином знайшли своє місце малознані пазли, які випали із щільності часу. Попри більшовицьке антицерковне дійство, спрямоване на закриття храмів, фізичне знищення пастирів та агітаційно-пропагандистське шельмування релігії й релігійних практик загалом, в роки окупації Одеси Румунською православною місією були зроблені кроки до відновлення діяльності духовного навчального закладу, який відіграв значну роль у формуванні християнських пастирів для територій Придунав'я, Причорномор'я та Придністров'я.

Література:

1. Одеська єпархія. Українська православна церква. URL: Orthodox.org.ua/ article|odeska-%D1%94parkh%D1%96ya-5 (дата звернення: 14.01.2019).

2. Історія семінарії. URL: http://seminariya.od.ua/istorija-seminarii (дата звернення: 04.01.2019).

3. Молва. 1942. 30 декабря.

4. Молва. 1942. 25 декабря.

5. Молва.1943. 14 января.

6. Petcu A.N. 1942-194: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria.Studii şi materiale de istorie contemporană [Inst. de istorie «Nicolae Iorga» ; Serie nouă]. Vol. 1. 2002. P. 297; 305-306.

7. Михайлуца М.І. Релігійна ситуація в «Трансністрії» (1941-1944 рр.). Архіви окупації. 1941-1944 / Держ. ком. архівів України / [упоряд. Н. Маковська; голова редкол. Г. Боряк]. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 833-839; Petcu A.N. 1942-1943:Activitatea Bisericii Ortodoxe Române înTransnistria. P. 306.

8. Solovei R. Activitatea Guvernamintului Transnistriei on domeniul social-economic şi cultural: 19 auq. 1941 – 29 ian. 1944. Iaşi, 2004. P. 114, 119.

9. Держархів Одеської області (ДАОО). Ф. П-13. Документы и

материалы по истории революционного движения, гражданской и Великой Отечественной войн и социалистического строительства на Одесчине. 1904-1967 гг. Оп. 2. Спр. 138. «Одесская газета». 1942. 17 февраля.

10. Преподавание богословия в университете. Молва. 1943. 24 октября.

11. Petcu A.N. 1942-1943: Activitatea Bisericii Ortodoxe Române în Transnistria. P. 304.

12. Михайлуца М.І. Єпархи та організація діяльності Румунської православної місії (РПМ) у Трансністрії (1941-1944 рр.). Історія релігій в Україні: наук. щорічн., 2006 р. Львів: Логос, 2006. Кн. 1. С. 390-396; Його ж. Митрополит Віссаріон (Пую): від навчання в Київській духовній академії до місіонерського служіння в окупованій Україні (1880-1963). Київська Академія. Вип. 4. К.: «Києво-Могилянська академія», 2007. С. 190-197.

13. Національний архів Румунії (НАР). Ф. «Віссаріон Пую». Спр. 15. Арк. 2-11.

14. НАР. Ф. «Віссаріон Пую». Спр. 15. Арк. 10.

15. ДДержархів Одеської області. Ф. Р-2270. Румынская православная миссия (г. Одесса) 1942-1943 гг. Оп. 1.Спр. 3. Ведомости на выдачу вознаграждений внешнему штату миссии. 01.01.1942 – 25.05.1943. 6 арк. (рум. мов.); Спр. 5. Ведомости на выдачу жалования и вознаграждений служителям миссии, прошения лиц о приеме на работу. 24.09. – 03.11.1943. 28 арк. (рум. мов.); Спр. 7. Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служителям и преподавателям миссии. 01.09. – 31.10.1943. 24 арк. (рум. мов.); Спр. 8. Списки, платежные ордера на выдачу денежных вознаграждений служителям и преподавателям миссии. 07.11. – 31.12.1943. 13 арк. (рум. мов.); Спр. 9. Платежные ордера на выдачу денег лицам, предоставившим разовые услуги миссии. 05.06. – 06.10.1943. 22 арк. (рум. мов.).

16. Держархів Одеської області. Ф. Р-2270. Оп. 1. Спр. 7. 01.09 – 31.10.1943. Арк. 18 (рум. мов.).

17. Одесса. 1942. 19 мая.

18. Petcu A.N. 1942-1943:ActivitateaBisericiiOrtodoxeRomâne înTransnistria. P. 305.

Олександр Тригуб,
доктор історичних наук, професор. Чорноморський нац. університет ім. Петра Могили (Миколаїв);
Тимур Михайловський,
кандидат історичних наук, краєзнавець (Миколаїв);
Лідія Біліченко, *магістр історії. Чорноморський нац. університет ім. Петра Могили (Миколаїв)*

ДІЯЛЬНІСТЬ АМЕРИКАНСЬКОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ДОПОМОГИ В ОДЕСЬКІЙ І МИКОЛАЇВСЬКІЙ ГУБЕРНІЯХ (1921-1923 рр.)

Після проголошення незалежності Україна переживає складний період, який пов'язаний з переосмисленням кожного етапу її історії. До складних і суперечливих подій минулого відноситься і голод 1921-1923 рр., який забрав життя мільйонів людей. Особливо голод вразив південні регіони України. Самотужки справитися з катастрофою радянський уряд не міг, тому звернувся за допомогою до міжнародних неурядових (філантропічних) організацій. Однією з найбільших і найвпливовіших серед них була Американська адміністрація допомоги (далі – АРА, англ. The American Relief Administration), яка протягом 1921-1923 рр. змогла створити систему харчових пунктів, надати гуманітарну допомогу одягом і медикаментами населенню Північного Причорномор'я.

Одним із перших у сучасній історіографії, хто звернув увагу на діяльність АРА в регіоні, був Т. Михайловський, який у своїх багаточисленних працях висвітлив різні аспекти діяльності даної міжнародної організації. Зокрема, у дисертаційному дослідженні [25] він розкрив основні принципи діяльності АРА, відносини її з радянською владою й іншими міжнародними організаціями тощо. Вагомий внесок у дослідження зазначеного питання внесли О. Тригуб і Л. Дудар [30], Р. Сербин [29], С. Шевченко [32], О. Бєліков [3] та ін. Із зарубіжних дослідників слід виокремити російських науковців Ю. Аншакову [1] та А. Русинова [28], які висвітлили діяльність міжнародних організацій на теренах

Росії. Зокрема, А. Русинов надав цінну інформацію про історію створення та діяльність АРА на теренах Центральної, Східної та Південно-Східної Європи та передумови співробітництва її з СРСР. Проте, на сьогоднішній момент, у вітчизняній історичній науці немає узагальнюючих робіт з даної тематики у консолідованому вигляді, із широкою ретроспективою огляду інформації, в яких розкривається діяльність Американської адміністрації допомоги на території Північного Причорномор'я у 1922-1923 рр. Тому автори ставлять за мету заповнити цю прогалину як узагальненням наявного історіографічного надбання, так і залученням нового матеріалу.

Перші прояви голоду на Півдні України з'явилися ще на початку 1920 р. Головна причина виникнення голоду, на думку більшості дослідників, – це наслідки політики «воєнного комунізму» – примусових методів, за допомогою яких більшовицька влада домагалася виконання нереальних планів хлібозаготівель [23, с. 5]. До другорядних причин голоду також відносять: наслідки Першої світової та «громадянської» війн, посуху 1921 р. тощо. Всі ці фактори вкупі й призвели до соціально-економічної катастрофи.

Жахливо від голоду постраждали Одеса, Херсон, Миколаїв, Тирасполь та інші міста. Найтяжче голод переносили діти, особливо сироти, яких офіційно нараховувалося понад 700 000 тис. Дослідник Роман Сербин у своїй праці «Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді» розповідає, як італійський комуніст був свідком того, що червоноармійці відбирали у дітей їжу, а останні боролися з собаками за шматок м'яса, а малолітні дівчата віддавалися морякам за хліб [29, с. 17]. Загалом на той час голодувало бл. 7 млн. осіб.

Натомість, замість допомоги населенню України, радянська влада навпаки залучала українців до допомоги голодуючим у Поволжі. Так, лише Миколаївщина з 1 листопада 1921 р. до 1 червня 1922 р. прийняла з Поволжя 792 людини. Організовувалися й акції на підтримку голодуючих. Зокрема, газета «Красный Николаев» у вересні 1921 р. провела акцію «Журналист – Поволжья», у ході якої були зібрані кошти для голодуючих зазначеного регіону [16, арк. 6].

Подібна політика радянської влади ще більше ускладнювала і без того важке становище потерпаючих від голоду українців. Лишень за березень місяць 1922 р. міліція назбирала на вулицях Одеси 1060 трупів. За неокреслений час у Дніпровському повіті померло 5 тис. осіб, а у Херсонському повіті 54 тис. осіб. А в серпні 1922 р. канадські газети передали звістку про Херсон, де з листопада до квітня померло 38 тисяч мешканців [29, с. 17]. Зрозуміло, що зарубіжна преса, як вірно зазначив дослідник Р. Сербин, досить часто користувалася чутками та перебільшувала цифри смертності, але масштаби голоду у південному регіоні важко недооцінити, і це питання окремої розвідки. Адже на сьогодні, за демографічними показниками, голод 1921-1923 рр. потребує не менш детального вивчення, ніж Голодомор 1932-1933 рр. (вже існують великі списки померлих по окремих населених пунктах областей УСРР).

Зрозумівши нарешті трагічність ситуації, радянська влада розгорнула допомогу голодуючому населенню. В Єлисаветграді було відкрито одну їдальню, яка відпустила 6321 обід, у Херсоні теж діяла одна їдальня, що відпустила 723 обіди, а у Миколаєві та повіті з 1 січня до 1 березня 1922 р. було відкрито три їдальні, які за період свого існування відпустили 12620 обідів. З 1 березня харчування перейшло під контроль Губкомпраці. Відкривалися також дитячі будинки та будинки для безпритульних жінок: у Миколаєві дитячий будинок був відкритий 1 березня 1922 р. на 140 дітей, а для безпритульних жінок такий будинок відкрили 1 квітня на 14 людей [16, арк. 1].

Однак надто запізніла допомога з боку радянського уряду мало виправила складну ситуацію. Голод набував ще більших масштабів. Єдиним виходом у подібній ситуації здавалося звернення за іноземною допомогою. Однак радянська влада тягнула з цим рішенням, розглядаючи «Захід» як винятково вороже середовище. Врешті-решт 13 липня 1921 р. Максим Горький виступив із зверненням «До всіх чесних людей», де наголошувалося: «Хліборобні степи Південно-Східної Росії вражені неврожаєм, причини його – небувала посуха. Небезпека загрожує мільйонному населен-

ню Радянського Союзу смертю від голоду… Для країни Лева Толстого та Достоєвського, Менделєєва та Павлова, Глинки та інших всесвітньо відомих людей наступили тяжкі дні, і я вірю, що культурні люди Європи та Америки, зрозумівши трагічність ситуації, допоможуть хлібом та медикаментами…» [1, с. 112].

На цей, досить такий емоційний заклик відгукнулися безліч іноземних філантропічних організацій, серед них: Американська адміністрація допомоги (АРА), Єврейський розподільчий комітет (Джойнт), Місія Нансена та ін. Однак найбільшою та найвпливовішою серед них була саме АРА - створена у 1919 р. для надання гуманітарної допомоги дітям, жертвам І світової війни, інтелігенції та студентству у Центральній, Східній і Південно-Східній Європі. Очільником і засновником організації був Герберт Гувер – американський державний діяч, політик і бізнесмен, майбутній Президент Сполучених Штатів Америки. Протягом двох років після свого створення АРА діяла на території 21 країни Центральної та Південно-Східної Європи, а загальна витрачена на гуманітарну допомогу сума склала 150 млн доларів.

10 серпня 1921 р. у Ризі почалися переговори між заступником наркома іноземних справ М.М. Литвиновим і представником АРА в Європі У. Брауном. Згідно з договором, місцеві Ради брали на себе видатки по утримуванню їдалень, зберіганню й транспортуванню вантажів. АРА, у свою чергу, одержала право формувати органи розподілу продовольства, мати свій персонал, вибирати райони діяльності, вирішувати всі питання, пов'язані з організацією харчування [21, с. 281-286].

Перша група американських рятувальників прибула до Москви наприкінці серпня 1921 р. Американське судно «Фенікс» із продовольством прибуло в Петроград 1 вересня 1921 р., а 6 вересня відкрилася перша їдальня АРА в Радянській Росії. При цьому якщо для голодуючих у Поволжі було прийнято закордонну допомогу, то в Україну не надійшло жодного кілограма зерна. За цієї ситуації московський уряд, а за його вказівками – партійно-державний апарат УСРР змогли лише забезпечити мінімальну, напівголодну норму

споживання для робітників і військовослужбовців, біженців з Поволжя. Про голодуючих українських селян держава не потурбувалася. Газетам було заборонено висвітлювати становище у південних губерніях України, і представники АРА навіть не уявляли про те, що українські губернії голодують [33, p. 246]. Наприклад, недивлячись на значні масштаби голоду в кінці 1921 р. в Україні, український уряд не поспішав отримувати допомогу від АРА. Посланці до Харкова Френк Альфред Голдер та Лінкольн Хатчинсон згадували у 1927 р., що коли вони запропонували Миколі Скрипнику на зустрічі 1 грудня 1921 р. допомогу, пояснюючи її тим, що уряд РСФРР вже уклав з організацією два договори, останній відповів: «УСРР до згаданих угод ніякого відношення немає». У той же час відзначивши те, що країна була б рада отримати допомогу, але необхідно укласти договір, подібний до того, який підписано між РСФРР та АРА [24, p. 118-119].

Натомість ситуація продовжувала погіршуватися. 20 жовтня 1921 р. у Лондоні АРА підписала з «Джойнт» угоду про спільну роботу на території України. Саме з партією таких відправлень 9/10 грудня 1921 р. до Одеси приїхав полковник Джон Г. Хайнес, який до цього працював керівником місії АРА в Австрії. Разом с Хайнесом прибули його найближчі співробітники, які працювали до цього у Поволжі. У місцевій пресі було оголошено, що місія АРА займеться «допомогою бідуючим від недороду в південному (Одеському) районі» і що вона відкриє в Одесі та на місцях, у найближчий час, продовольчі склади, їдальні та харчувальні пункти [22].

Тут, як зазначає український дослідник О. Бєліков, він раптово дізнався, що для праці в Україні є необхідною додаткова угода з урядом УСРР. Для АРА це виявилося першою несподіванкою. Американці розраховували, що угода від 20 серпня 1921 р. з РСФРР буде достатньою, проте вони помилилися. У відповідь на пропозицію допомоги Хайнес почув заяву про відсутність у нього акредитації від українського уряду [3, с. 39]. Таким чином, на жаль, до укладання окремого договору між АРА та УСРР здійснення допомоги голодуючим у повному обсязі було неможливим. У листі Раднаркому УСРР від 16 грудня 1921 р. на адресу Одеського

губвиконкому було вказано, що до рішення питання про укладання угоди між урядом УСРР та АРА, робота місій АРА повинна носити тимчасовий характер і торкатися винятково розподілу посилок, що надходили на територію України [19, арк. 5]. Але, не дивлячись на супротив радянських чиновників, вже у наступні два тижні посилочним відділом АРА в Одесі було розподілено перші 12 посилок [18, арк. 120].

Разом з цим Дж. Хайнес розпочав вивчення ситуації в Одесі та найближчих населених пунктах. У телеграмі від 27.12.21 р. він пише: «В течение последней недели я лично осмотрел все значительные госпитали и школы в Одессе и не могу не подчеркнуть ужасные условия, в каких находятся пациенты и дети в закрытых правительственных учреждениях и в публичных школах. В таких скверных условиях 8000 детей в закрытых учреждениях, из них половина беженцев из областей Донецкого бассейна и Волги… Из 60000 детей школьного возраста только 20000 посещают школы. Это происходит по 3 причинам: 1) неспособность властей отапливать школы, 2) недостаток одежды, особенно обуви, 3) недостаток пищи. Отсутствие пищи для детей - самая из всех серьезная… Во многих классах из 30-40 детей, 60-70% получают ежедневно только кусок хлеба, и он не имеет никакой питательности… Все дети, которых мы видели, носят следы постоянного недоедания… Одесса ныне борется с эпидемией тифа, принявшей большие размеры. Свыше 3000 больных тифом и возвратной лихорадкой на излечении при малом числе свободных кроватей, постельного белья и лекарств… Хотя положение в Одессе серьезно, я узнал, что положение в сельских областях у Одессы, особенно к северу, еще хуже… Нет сомнений, что условия нужды и холода сравнительно хуже, чем на Волге» [3, с. 41-42].

Після поїздки по Одеській губернії Хайнес 5.01.22 р. повідомив до Москви: «Сделал личный осмотр многих волостей в местностях, лежащих к северо-востоку от Одессы, и нашел население, пораженное голодом. Нет сомнений, что условия голода в серьезных размерах существуют в уездах Одесском, Балтском и Тираспольском… Около 50% населения существуют на небольших остатках урожая 1920, остальные 50 –

без какой-либо пищи. По моему мнению положение критическое и последует значительная смертность взрослых и детей, если не прибудет немедленная помощь» [3, с. 42].

У результаті тиску ситуації та АРА 10 січня 1922 р. між Уповноваженим АРА в Росії Вільямом Хаскелом та Головою Уряду УСРР Х. Раковським у Москві було підписано договір, подібний до Ризької угоди. Ця угода повністю копіювала Ризький договір від 20 серпня 1921 р., який був підписаний між СРСР та «АРА» про діяльність зазначеної організації на теренах Росії [25, с. 90]. Згідно з угодою, співробітникам цієї організації надавалася свобода в'їзду, виїзду та переміщення по країні. «АРА» могла створювати власні комітети, але з умовою, що центральні або місцеві органи радянської влади мали бути у них представлені. Організація мала також право відбору персоналу з числа місцевого населення та могла надавати гуманітарну допомогу там, де вважала за потрібне. Зі свого боку «АРА» зобов'язувалася надавати допомогу дітям незалежно від раси, релігії або соціального і політичного становища, і, головне, – не займатися політичною діяльністю [28, с. 81-82].

Протягом березня-квітня 1922 р. відбулася адміністративна організація відділень АРА в Україні. На початку квітня всі голодуючі регіони американці поділили на «дистрикти» (від англійського слова 'district' – округ, район), або відділення. Вони не завжди збігалися з адміністративно-територіальним поділом країни. Їхній вибір пояснювався факторами наявності залізниць, річок і розташуванням складів. Відповідно Одеська губернія склала Одеський дистрикт, але фактично до нього відносилася лише голодуюча частина губернії: Одеський повіт і південні частини Тираспольського та Вознесенського повітів [17, арк. 27]. Відповідно Миколаївська губернія склала Миколаївський дистрикт, куди увійшла більша частина сучасних Херсонської, Кіровоградської та Миколаївської областей.

На чолі дистрикту стояв окружний супервайзер, у рамках свого дистрикту він мав вищі повноваження. Офіційно ця посада звучала «Уповноважений АРА по …губернії». З відкриттям Одеського офісу і до серпня 1922 р. Уповноваже-

ним по Одещині був Джон Г. Хайнес (John H. Hynes), якого змінив Стюарт Форбес (C. Stewart Forbes), а згодом, після відозви С. Форбеса в США, – Конвей Говард (Conway R. Howard). З відкриттям Миколаївського офісу і до кінця 1922 р. Уповноваженим по Миколаївщині був Майєр Раскін (Mayer Raskin), а у 1923 р. його змінив Леонідас М. Паркер (Leonidas M. Parker). На чолі Єлизаветградського відділу стояв Уолтер Коулман. На Херсонщині діяло два представництва АРА – Херсонське та Дніпровське. На чолі Херсонського відділу стояв – Д.І. Гершковець, а на чолі Дніпровського відділу – доктор А. Фрейман.

У дистрикті діяло 5-6, максимум 10-12 американських рятувальників. Величезні відстані, погані комунікації, якість взаємостосунків з місцевими жителями – усе це приводило до багатьох імпровізацій, відходів від «канонів», сприяючи різноманіттю видів діяльності АРА [30, с. 107].

Одеське відділення АРА мало досить розгалужену структуру. Так, на 1 листопада 1922 р. до його складу входили: 1) відділ посилок – 146 чол., 2) відділ дитячого харчування – 34 чол., 3) відділ портових операцій – 103 чол., 4) відділ харчування дітей у провінції – 42 чол., 5) відділ харчування студентів – 56 чол., 6) медичний відділ – 53 чол., 7) медичний підвідділ відділу дитячого харчування – 45 чол., 8) адміністративний відділ – 55 чол., 9) підвідділ постачання – 40 чол., 10) фінансово-розрахунковий відділ – 12 чол., 11) статистичний відділ по загальних відділах – 12 чол., 12) статистичний відділ по відділу дитячого харчування – 8 чол. Крім того, в дитячих їдальнях працювало 96 чол., зав. складами відділу дитячого харчування налічувалося 14 чол.

Таким чином, відділення АРА складалося з 736 чол., що перебували безпосередньо в Одесі. Окрім цього, лише на території Одеського і Тираспольського повітів Одеської губернії, де була розгорнута мережа пунктів харчування АРА для дітей, до місцевих комітетів АРА було залучено 1466 осіб [27, с. 103, 113].

Окрім того, для координації дій районних відділень АРА в квітні-травні 1922 р. головна московська контора АРА організувала в Одесі так званий «Український відділ АРА», на чолі з полковником Вільямом Р. Гров (William R. Grove), що включав

до 60 осіб. До складу АРА входило управління «Джойнт», куди в Одесі входило 55 осіб [20, арк. 23, 29, 68, 90, 115, 189].

Миколаївський районний комітет АРА було утворено на організаційному засіданні 6 травня 1922 р. Тоді ж було прийнято рішення про утворення комітетів по повітах губернії, а також про відкриття перших трьох харчових пункті [11, арк. 1].

Отже можна констатувати, що для забезпечення допомоги голодуючому населенню Американська адміністрація допомоги створила в Одеській і Миколаївській губерніях добре структуровану та розгалужену організаційну структуру й розпочала широкомасштабну роботу з порятунку голодуючого населення Північного Причорномор'я.

Першим завданням, яке стояло перед АРА, було годування дітей у голодуючих районах губернії, розгорнувши мережу їдалень. За планом для Одещини надавалося 90 тисяч пайків щоденно: Одеси – 38 тисяч, Одеського повіту – 30, Вознесенського – 15 і Тираспольського – 7 тисяч [2].

Для чіткої організації роботи у надважких умовах Російський відділ АРА видав Меморандум № 2, який містив інструкції для місцевих комітетів. Основні пункти цього меморандуму були наступними:

– «місцеві комітети утворюються з метою організації кухонь, отримання та розподілу американських продуктів у невеликих містах;

– вони складають і перевіряють списки голодуючих дітей та їх матерів, які будуть отримувати гуманітарну допомогу, в алфавітному порядку;

– головним обов'язком комітетів є утримання в чистоті кухні та столової;

– місцеві комітети встановлюють години видачі пайків дітям. Як загальне правило рекомендується, аби обіди не видавалися в ті часи, коли населення обідає вдома;

– кожна дитина отримує також запасний обід і картку на безкоштовне отримання обіду від місцевого комітету. Коли дитина приходить за обідом, вона показує картку, потім контролер знаходить відповідний номер картки, викреслює його та записує день, коли був виданий обід;

– матір має право отримувати обід тільки упродовж трьох місяців до народження дитини;

– якщо матір отримує пайок сама, то вона не має права отримувати харчування й на дитину» [10, арк. 2].

На додаток до цих інструкцій, кожний районний інспектор повинен був не пізніше 5 числа кожного місяця звітувати за минулий місяць [10, арк. 9]. Для звіту надавалися такі документи: щоденник, звіт про кількість продуктів АРА, звіт про тари, матеріали та інвентар. У щоденнику записувалися всі продукти, які надходили на харчовий пункт і відпускалися в хронологічному порядку. При цьому зазначалися: дата, звідки та від кого прийняті продукти, назва та їх кількість [10, арк. 17].

Першу їдальню в Одесі було відкрито 30 квітня 1922 р. по вул. Дальницькій, ріг Степової, яка була розрахована на 2300 обідів щоденно. З них 1200 обідів надавалися дітям безпосередньо в їдальні, інші передавалися до найближчих пунктів харчування. Обід складався з солодкої маїсової кукурудзяної каші, здобреної жиром, чашки какао та порції білого хліба [5; 6]. Наступна їдальня була відкрита у колишньому «Будинку Трудолюбія» по вул. Лісній на 2500 осіб, згодом на Сл.-Романівці, Ярмарковій площі, по Судовому провулку 2, у приміщенні Вознесенської гімназії й інші. Станом на 24 червня 1922 р. в Одесі діяло 24 їдальні, які годували 35669 дітей [32, с. 181-182].

Протягом трьох тижнів (30 квітня – 20 травня 1922 р.) АРА відкрила в Одеському повіті 70 їдалень для харчування дітей, де отримували обіди 31118 голодуючих. По волостям пункти харчування розподілялися наступним чином: Маріїнська – 36 (15456 осіб), Зельцська – 8 (5394), М. Буялінська – 25 (9128) та Севериновська – 1 їдальня на 600 осіб [8].

У день відкриття їдалень обід складався з супу та какао. При видачі дітям карток у перший день сталися деякі тертя. При вході в їдальні на вулиці стояла величезна юрба дітей, тиснява була неймовірна. Видача карток була дуже сповільнена через те, що майже на кожній ділянці працювала тільки одна співробітниця. Крім того, багато дітей проникали у їдальні через сусідні двори і, можливо, вони отримували обід вдруге [15, арк. 63].

Дитяче щотижневе меню виглядало приблизно так: 1) понеділок – маїсова каша; 2) вівторок – житнє печиво та какао; 3) середа – зварені боби; 4) четвер – рисовий пудинг і какао; 5) п'ятниця – хлібний пудинг; 6) субота – зварені боби; 7) неділя – маїсова каша та какао [10, арк. 12]. Боби, рис і крупи для дітей були скомбіновані в єдину категорію, яка призначалася на кожну дитину по 54 грами [10, арк. 15]. Спеціальний молочний раціон не повинен був перевищувати на одну дитину 100 гр. конденсованого молока, 50 гр. стерилізованого молока, 30 гр. муки та 30 гр. рису [10, арк. 2]. Персоналу їдалень, які обслуговували дітей понад 8 год. на день, видавався подвійний дитячий раціон [10, арк. 11].

Згідно із правилами, встановленими АРА, їжу в їдальнях могли одержувати діти у віці до 14 років, що пройшли медичне обстеження (там, де це було можливо) і визнані голодуючими. Кожна дитина, прикріплена до їдальні АРА, повинна була мати спеціальну вхідну картку з персональним номером (Admission Ticket), на якій робилися спеціальні позначки про відвідування їдальні. Також по кожному пункту складалися поіменні списки. Дані списки ретельно перевірялися, і без довідки з лікарні до списку попасти було практично неможливо. Гарячий обід видавався у строго певний час. Порція повинна була бути з'їдена в їдальні, і нести її додому не дозволялося [10, арк. 27].

Усього на одну дитину доводилося їжі енергетичною цінністю близько 5000 калорій у тиждень, або близько 700 калорій на добу. Цього було недостатньо, тому що для нормального розвитку дитячого організму було необхідно 1500-1700 калорій на добу. Однак подібні умови годівлі обмовлялися угодою: пайок, одержуваний в їдальнях АРА, міг бути тільки додатковим. На практиці це було найчастіше єдине харчування дітей.

У подальшому основним принципом, яким керувалася АРА при проведенні плану харчування дітей, було те, щоб долучити до харчування всіх найбільш голодуючих дітей без якої-небудь різниці від 0 до 14 років 11 місяців. Пізніше було віддане розпорядження про те, щоб включити на харчування також дітей в інтернатах, хворих у госпіталях, в ін-

валідних будинках, жінок у період вагітності від 6 до 9 місяців по довідках лікаря.

У зв'язку з відсутністю коней вирішено було для полегшення роздачі і для прискорення справи – харчування дітей – територію Одеського повіту та південну частину Тираспольського повіту розбити на 7 районів дитячого харчування АРА, причому в центрі кожного з них улаштувати базисний склад таким чином, щоб кожному селу не було занадто важко й обтяжливо їздити за одержанням продуктів. Зважаючи, однак, на можливості доставки продуктів на базисні склади, центри були обрані по можливості близько до якої-небудь залізничної станції або морського пункту. Такими центрами виявилися: 1 район – с. Маріїнське на ст. Аккаржа; 2 – с. Зельц на ст. Кучурган; 3 – с. Северинівка на ст. Буялик; 4 – с. М.-Буялик на ст. Кремидівка; 5 – с. Адамівка у пристані Матіясово на Березанському лимані; 6 – м. Тирасполь на ст. Тирасполь; 7 – с. Цебриково на ст. Веселий Кут. До 15 червня 1922 р. в цих районах було розгорнуто 320 пунктів харчування, що охоплювали 448 населених пунктів, де харчувалося 102573 дитини [17, арк. 27-28].

У кінці травня АРА прийняла рішення про розширення мережі харчування для охоплення частини найбільш голодуючого дорослого населення. За твердженням полковника Хаскеля, АРА протягом червня 1922 р. в Одеській губернії планувала годувати 150 тисяч дітей і 75 тисяч дорослих [7].

Окрім цього, за ініціативою окремих груп громадян та меценатів через АРА надавалася допомога лікарям, студентам-медикам, медперсоналу, професурі та працівникам сценічного мистецтва. Так, для медиків у квітні 1922 р. американськими медичними організаціями було надіслано 350 продовольчих посилок. Для одеської професури вантаж продовольства надіслала американка Шуман. Нью-йоркський театральний діяч Моріс Гест зібрав 250 продовольчих посилок для одеських сценічних працівників [2].

Окремо здійснювалося харчування студентів Одеси практично всіх вищих навчальних закладів міста. До 1 червня 1922 р. було організовано 2 студентські їдальні, де харчувався 2691 студент [9]. Загалом на середину липня 1922 р.

АРА по Одеській губернії харчувала 110822 особи [25, с. 97].

Миколаївський районний комітет АРА було утворено на організаційному засіданні 6 травня 1922 р. Тоді ж було прийнято рішення про утворення комітетів по повітах губернії, а також про відкриття перших трьох харчових пунктів: № 1 (вул. Кузнечна, між 1-ю і 2-ю Слобідськими), № 2 (при заводі «Руссуд») і № 3 (на 6-й Воєнній, ріг Спаської). Їх відкриття відбулося 18 травня. З цього приводу місцева газета «Красный Николаев» писала: «Питпункты открылись. Прилегающие к питпунктам АРА кварталы были несколько ошарашены. Улица наполнилась детским гомоном, дребезжанием посуды – улица была неузнаваема... Рисовый суп. Белый хлеб! Какао! Питпункт похож на осажденную крепость». Вже у перший день роботи 3 пункти приготували та видали 7 тисяч обідів [30, с. 107-108].

Незабаром відкрили ще три їдальні: пункт № 4 на заводі «Наваль» (завідуючий Коротич), пункт № 5 на території колишнього залізничного училища та пункт № 6 на вул. 9-й Воєнній [12, арк. 10]. Місто було поділене на шість дільниць. Кожну дільницю, у свою чергу, поділено на квартали. Загалом, до серпня 1922 р. у Миколаєві відкрили вісім харчових пунктів. Губвиконком виділив на отримання харчових пунктів 1 млрд крб. [11, арк. 2]. Також було підписано договір із суднобудівним заводом «Наваль» про оренду приміщень для пунктів харчування. З питань транспорту уклали договір з губвиконкомом [11, арк. 5].

Свою повноцінну роботу миколаївські їдальні розпочали 19 травня 1922 р. За цей день три пункти АРА видали 5500 обідів. 21 травня 1922 р. Миколаївський губернський комітет АРА відправив до Херсону та Дніпровського повіту 30 тис. і 20 тис. пайків відповідно. А також допоміг організувати Дніпровському відділу АРА три харчових пункти, які годували 4 тис. дітей [13, арк. 9].

За рішенням Миколаївського районного комітету АРА, у першу чергу, продукти надходили таким закладам: 1) дитяча лікарня № 1 – 200 дітей; 2) інфекційне містечко першої Нарлікарні – 150 дітей; 3) реформаторіум – 45 дітей; 4) ізолятор у дитячому містечку – 25 дітей; 5) цинготний будинок

– 100 дітей; 6) дитячий санаторій – 100 дітей;7) дитячий будинок № 5 – 150 дітей [11, арк. 12].

Велику увагу зосередили на допомозі дітям-сиротам Так, згідно з рішенням комітету АРА, тимчасово були прикріплені до харчового пункту № 3 на предмет отримання обідів діти-сироти: 1) Володимир Тереньтьєв – 1,5 роки, 2) Анна Тереньтьєва – 5 років, 3) Клавдія – 7 років, Тимофій – 9 років, Марія – 13 років. Їм були видані реєстраційні картки. Надалі діти перейшли до харчового пункту № 6. Загалом, за два тижні з початку діяльності АРА на Миколаївщині допомогу було надано 15 тис. дітям, частина яких перебувала у дитячих будинках [14, арк. 22].

Активно діяла «АРА» і в невеликих містечках і селах. Так, у листопаді 1922 р. в Ново-Одеській волості відкрито Американською адміністрацією допомоги їдальню, яка годувала 600 дітей [11, арк. 11]. 24 липня 1922 р. АРА разом з Місією Нансена передала 2 тис. пудів зернохліба для розподілу серед вчителів сільської місцевості по Миколаївській губернії [12, арк. 60]. Постачалася також сільськогосподарська Кореніська школа та Горохівський дитячий будинок «Інтернаціонал» [12, арк. 102].

У Херсоні свою діяльність АРА розпочала 27-28 травня 1922 р. Щоденно у Херсоні вона годувала 12477 осіб, а по повіту – 19 тисяч осіб. Дніпровський повіт першу допомогу від АРА отримав 28 травня 1922 р. Лише за червень 1922 р. Дніпровським повітовим комітетом допомоги голодуючим разом з АРА було організовано та відкрито 38 дитячих харчових пунктів, де отримували обіди 30 тисяч дітей [25, с. 98-100].

Упродовж весни-літа 1922 р. було сформовано штат постійних працівників «АРА». На деякий час був встановлений такий кадровий склад при кожній їдальні: завідуючий складом, бухгалтер і двоє робітників. Усього чотири особи. Згодом штат поповнився машиністкою та розсильним. Заробітна плата була такою: завідуючий отримував 35 тис. крб. на місяць; бухгалтер – 35 тис. крб.; машиністка – 30 тис. крб.; посильний і робітники – по 15 тис. крб. [10, арк. 1]. Співробітники харчових пунктів отримували по 3 порції на день у сухому вигляді, без права користування продуктами «з

чужого котла» [12, арк. 93]. Згодом кадровий склад в їдальнях поповнився і складався з 6 чоловік, а саме: завідувач, заступник завідуючого, каптернамус, кухар, помічник кухаря, одна посудомийка й один сторож [13, арк. 92].

Їжу в їдальнях отримували діти, які були найбільш виснажені та пройшли медичне обстеження [10, арк. 65]. Комісія з медичного обстеження дітей працювала по 12 год. щодня, починаючи з 9 год. ранку до 9 год. вечора. Лікарі працювали по 4 год. у зміну, а технічний персонал – 12 год. [11, арк. 12]. Картки з висновками обстеження залишалися на руках обстежуваних, а решта карток з основними висновками медичного огляду передавалися до бюро комітету як результат роботи.

На багатьох харчових пунктах діти масово відмовлялися від протихолерного щеплення. У свою чергу президія губкомітету наголосила на прийнятті жорстких заходів, аби протихолерне щеплення було зроблене усім дітям без винятку. Зокрема, коли діти не погоджувалися, їх виключали зі списків голодуючих і забирали картки на харчування [12, арк. 5]. Зазвичай, медичні картки ділилися на три групи: 1) осіб, які не підлягали харчуванню; 2) осіб, які підлягали харчуванню, але на даний момент не постачалися через нестачу продуктів; 3) осіб, які підлягали негайному харчуванню [12, арк. 31].

У першу чергу до їдальні реєстрували дітей віком до 10 років. Кожна дитина, прикріплена до їдальні «АРА», повинна була мати спеціальну вхідну картку з персональним номером, на якій робилися позначки про відвідування їдальні. Картки нумерувалися на кожній їдальні, починаючи з №1 [11, арк. 10]. Їжу отримували на свіжому повітрі, і нести додому її не дозволялося [10, арк. 30]. Згодом, під час епідемії, дітям віком від 1 до 5 років їжу доставляли додому. У випадку неявки дитини до їдальні без попередження упродовж одного тижня, право його на подальше харчування втрачалося [11, арк. 33].

Однак часто на харчових пунктах траплялися неприємні інциденти, частина з яких виникала на ґрунті непорозумінь між радянськими людьми та американцями. Так, на харчово-

му пункті №3 міста Миколаєва після роздачі обідів залишилися продукти, які роздали в дитячі будинки. Представник АРА (ім'я невідоме), побачивши дітей, які несли обіди, зупинив їх і негайно зажадав пояснень у заступника харчового пункту Гольдберта. Останній показав розписку, видану на видачу обідів. Після цього представник АРА, увійшовши на кухню та побачивши на столі банки з кашею, кілька порцій хліба і какао, які були залишені співробітниками на кухні, негайно наказав роздати залишки вечері дітям, які стоять на вулиці. Далі ним була виявлена у духовці вечеря, призначена для сторожа. Представник АРА накинувся на Гольдберга зі словами німецькою мовою: «Ви шахраї і працювати тут далі не будете!» Потім вилив какао контролеру в обличчя зі словами: «Ви російські свині… тільки красти вмієте і більше нічого, у нас в Америці цього не буває» [14, арк. 28].

7 червня 1922 р. відбувся інцидент між завідувачем харчового пункту №1 у Миколаєві І. Ланчковським та паном Штурманом. Суть конфлікту була у тому, що з'явившись на кухні, п. Штурман побачив на підлозі порожні банки від згущеного молока, з яких залишки останнього витекли на підлогу. Звинувативши в усьому завідувача, він намагався побити його та всіляко ображав, що робилося на очах у персоналу кухні. Не дивлячись на певну правоту завідувача, його було звільнено з посади.

21 липня 1922 р. на тому ж пункті трапився випадок крадіжки сала (жирів) хліборізом Пшеничним, який щоденно вискоблював порожні бочонки від жиру та назбиравши значну його кількість, намагався винести з пункту харчування. Але слідчий не повірив такому поясненню і вважав, що сало було вкрадене. У результаті Пшеничного було звільнено з роботи [30, с. 109].

Часто прослідковувалося, що діти та персонал їдалень незаконно виносили хліб та їжу з харчових пунктів. Аби зупинити ці явища, президія губкомітету 1 червня 1922 р. видала резолюцію по всіх їдальнях «АРА» Миколаївської губернії, в якій наголошувалося на звільненні тих працівників, які зловживають своїм становищем на місцях [12, арк. 4]. Траплялися нестачі продуктів й через те, що до харчових

пунктів часто навідувалися сторонні люди (родичі та знайомі працівників), які без дозволу виносили з їдалень продукти харчування. Президія губкомітету прийняла низку заходів проти таких дій, а саме: 1) заборонила вхід стороннім особам; 2) від усіх, хто приходив до харчових пунктів, вимагалося надання документів; 3) до їжі допускали тих осіб, які були уповноважені на це [12, арк. 74].

З часом ситуація виявилася настільки важкою, що харчування винятково дітей стало недостатньою мірою для подолання голоду. 10 червня 1922 р. відкрилося Бюро з допомоги дорослому населенню. Керувати цим відділенням у Миколаївській губернії довірили Ушеровичу та Видровичу. На чолі дитячої секції стояли Шульман і Шперлінг [11, арк. 18]. На Одещині видачу сухих пайків дорослому населенню АРА розпочала 22 червня. Першими двотижневий пайок отримали 1759 осіб із розрахунком по 1 ф. продуктів на день [32, с. 183]. Протягом червня планувалося годувати 150 тис. дітей та 75 тис. дорослих [25, с. 97]. Однак, незабаром, у зв'язку зі скороченням харчування голодуючому населенню Півдня України та необхідністю урізати витрати на утримання апарату комітету «АРА», було прийнято рішення 1 вересня 1922 р. ліквідувати секцію дорослого харчування [11, арк. 38], а число дітей, що обідали на поживних пунктах, було скорочено на 50% [15, арк. 202]. У подальшому їдальні АРА поступово переходили під контроль «Джойнту», Місії Нансена та Українського товариства Червоного Хреста.

Іншою формою діяльності АРА була доставка продуктових посилок. Ця схема була випробувана у Центральній Європі у 1920-1921 рр. Угода АРА з радянським урядом про посилки була підписана 19 жовтня 1921 р. Задум полягав у тому, що кожний, хто мешкав за межами ураженої голодом країни, хто бажав надати допомогу, купував продуктовий купон за 10 доларів в американському банку або в офісах АРА в Європі. Потім купон посилав поштою через АРА в країну голоду, де АРА знаходила людину-одержувача, якому призначалася посилка. Одержувач відносив купон у найближчий склад АРА й обмінював його на продуктову посилку. Посилка складалася з 49 фунтів борошна, 25 ф.

рису, 3 ф. чаю, 10 ф. жиру, 10 ф. цукру, 20 банок згущеного молока. У перерахуванні на кілограми вага посилки становила приблизно 53 кг. Це були продукти вищої якості, вони обходилися АРА в 6,5 доларів плюс 1 долар за перевезення та страховку. Різниця між собівартістю і продажною ціною йшла до фонду, що використовувався на харчування дітей. Згідно з підрахунками АРА, один типовий набір продуктової посилки забезпечував родину з 5 чол. харчуванням на тиждень [24].

Для управління посилковими операціями був створений спеціальний відділ в АРА. На місцях діяли пункти розподілу посилок. Для повідомлення громадян про існування програми продовольчих посилок АРА поширила в Росії через свої офіси та поштові відділення близько півтора мільйони листівок. Російські громадяни вписували свої імена й адреси в ці листівки; після АРА відправляла їх до Європи та Америки. Так забезпечувалася адресна персональна допомога конкретної людини за межами України конкретній людині в Україні. Крім цього, відновлювалися порушені війною і революцією зв'язки між країнами та людьми [31, с. 128].

Як це виглядало для стороннього спостерігача, дає спогад одного одесита про Одеську контору: «У закритих воріт завжди юрбиться народ, що спостерігав за щасливцями, що виходили звідти із зашитими в парусину пакетами з написом «АРА». Іноді ворота розкривалися, звідти виїжджали величезні вантажівки. Тоді можна було побачити двір, завалений ящиками і тюками, й якихось спритних хлопців у зеленій уніформі» [26]. Загалом за період своєї діяльності на території України АРА роздала 180 820 990 пайків [32, с. 184].

Надавала АРА і медичну допомогу. Постачання лікарських установ медикаментами почалося в кінці квітня – на початку травня 1922 р. При губернському відділі АРА діяло окреме відділення медичної допомоги, на чолі якого стояв доктор Мак-Ельрой. Усі медикаменти, що отримувалися, розподілялися між шпиталями, лікарнями, лазаретами та інтернатами [4].

Займалася АРА й доставкою, шиттям і розподілом одягу. Тканини для шиття одягу відправлялися морем із США до

Москви. Там же виготовлявся дитячий одяг, чоловічі костюми та жіночі сукні, які згодом розподілялися по місцях призначення. Певна частина тканин повинна була утримуватися кожним комітетом у вигляді запасу, у цілях роздачі тим дітям, які не можуть прийти до кухні через відсутність одягу [10, арк. 9]. Також АРА допомагала безпритульним дітям та дітям біженців, які просили милостиню на залізничних станціях. Так, 7 червня 1922 р. був виданий наказ Уповноваженого по Миколаївському округу про прикріплення таких дітей до їдальні № 7 [11, арк. 12]. Надавала допомогу АРА й єврейським общинам регіону. Так, у червні 1922 р. вона видала продовольства єврейському населенню Єлисаветграду на суму 10 тис. дол. [12, арк. 54].

Влітку 1922 р. критична фаза голоду залишилася позаду, був зібраний гарний урожай. Більшовики почали тяготитися присутністю АРА. Голод переходив у нестаток і недоїдання. На офіційному сленгу становище характеризувалося як «последгол». Однак Ради потребували політичного визнання США, тому місію доводилося терпіти, хоча почав виявлятися ввічливий, але твердий натиск. І все-таки, незважаючи на офіційний оптимізм, багато селян, як і раніше, голодували й волали про допомогу.

Улітку 1922 р. радянська влада оголосила про припинення голоду. Заявивши про завершення голоду, Москва замінила Допгол іншою структурою – Післяголом. Мета цього заходу, що став по суті зміною вивіски, полягала в тому, щоб сховати реальність триваючого голоду, але в той же час дозволити Заходу й далі направляти допомогу в Україну. У січні 1923 р. жителі Одеси стали свідками дивної картини – американський корабель «Манітоба» розвантажував у порту вантаж з поставками допомоги АРА, у той час як поруч радянський сухогруз «Володимир» завантажувався українським зерном, що направлявся до Гамбурга.

25 червня 1923 р. Одеський окружний комітет АРА було офіційно закрито [33, p. 395], 15 липня 1923 р. рішенням Раднаркому України було ліквідовано український осередок організації, а 20 липня був закритий центральний офіс місії в Москві. Залишаючи країну, Адміністрація вручила росій-

ським і українським співробітникам, що найбільше відзначилися у справі спасіння голодуючих, іменні сертифікати «У вдячне визнання вірних і самовідданих послуг, зроблених А.Р.А. у її прагненні полегшити страждання голодуючого населення Росії». Усього таких сертифікатів було видано 5000. Керівництво АРА вважало, що вони послужать збереженню у країні пам'яті про американську допомогу.

Можна тільки припустити, що у свідомості поколінь, що пройшли через голод та американську допомогу, пам'ять про АРА суперечила тому офіційному уявленню, яке їм намагалася зверху нав'язати радянська влада. Розуміючи, що АРА занадто сильно вплинула на суспільну свідомість, офіційна влада спробувала викорінити всяке згадування про неї, зробити її зовсім невідомою для наступних поколінь. Таким чином, основною передумовою та причиною діяльності Американської адміністрації допомоги на півдні України став голод 1921-1923 рр., який є однією з найбільш трагічних сторінок в історії України. Вагомий внесок у порятунок населення зробила Американська адміністрація допомоги. Основними своїми завданнями у регіоні вона вважала допомогу голодуючим дітям, безпрутильним, хворим і старим людям, утворення харчових пунктів, надання медичної допомоги населенню, розподіл і пошиття одягу тощо. Узагальнюючи все вищесказане, можна зробити висновок, що за допомогою Американської організації допомоги на півдні України було врятовано десятки тисяч життів.

Література:

1. Аншакова Ю. Гуманитарная миссия АРА в советской России: начало взаимодействия // Поволжский филиал Института российской истории РАН. Самара, 2009. Т. 11, № 2. С. 112-117.

2. Американская помощь на Украине // Известия (Одесса). 1922. 26 апреля (№ 715).

3. Бєліков О. Початковий етап діяльності АРА в УСРР (грудень 1921 – січень 1922 р.): на прикладі Одеської губернії // Емінак: науковий щоквартальник. 2015. № 4 (12) (жовтень-грудень). С. 38-44.

4. Борьба с голодом // Известия (Одесса). 1922. 28 апреля (№ 717). С. 2.

5. Борьба с голодом. АРА // Известия (Одесса). 1922. 30 апреля (№ 719)

6. Борьба с голодом. Столовые АРА // Известия (Одесса). 1922. 4 мая (№ 721).

7. Борьба с голодом. Деятельность АРА // Известия (Одесса). 1922. 25 мая (№ 739).

8. Борьба с голодом. Питательные пункты в Одесском уезде // Известия (Одесса). 1922. 21 мая (№ 736).

9. Борьба с голодом. Работа АРА // Известия (Одесса). 1922. 1 июня (№ 744).

10. Держархів Миколаївської області (ДАМО). Ф.Р-608. Оп.1. Спр.1.

11. ДАМО. Ф.Р-608. Оп. 1. Спр. 2.

12. ДАМО. Ф.Р-608. Оп. 1. Спр. 4.

13. ДАМО. Ф.Р-608. Оп. 1. Спр. 6.

14. ДАМО. Ф.Р-608. Оп. 1. Спр. 18.

15. ДАМО. Ф.Р-608. Оп. 1. Спр. 19.

16. ДАМО. Ф. Р-614. Оп. 1. Спр. 50.

17. Держархів Одеської області (ДАОО). Ф.Р-37. Оп.1. Спр.16.

18. ДАОО. Ф.Р-87. Оп. 1. Спр. 83.

19. ДАОО. Ф.Р-99. Оп. 1. Спр. 139.

20. ДАОО. Ф.Р-702. Оп. 1. Спр. 119.

21. Документы внешней политики СССР. Т. IV «19 марта 1921 г. – 31 декабря 1921 г.». М.: Госполитиздат, 1960.

22. Известия (Одесса). 1921. 11 декабря (№ 605).

23. Котляр Ю., Міронова І. Голодомори 1921-1923 рр. та 1932-1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. К.-Миколаїв: Вид. МДГУ ім. Петра Могили. 2008.

24. Латыпов Р. Помощь АРА Советской России в период «великого голода» 1921-1923 гг. // Научно-культурологический журнал. 2006. № 1 [123]. URL: http://www.relga.ru

25. Михайловський Т. Діяльність міжнародних організацій на Півдні України (1921-1929 рр.): дис… канд. іст. наук: 07.00.01 / Чорноморський національний університет ім. Петра Могли. Миколаїв, 2017.

26. «Одессика». URL: http://odessa.club.com.ua/slovar/s003.html

27. Портной И.Л. Провал антисоветской деятельности АРА на Юге Украины (декабрь 1921 – июнь 1923 г.) / Дис. на соиск. ученой степени канд. ист. наук. Одесса, 1954.

28. Русинов А. Освещение прессой США деятельности Американской администрации помощи (АРА) в Советской России в 1921-1923 гг.: дис… канд. ист. наук: 07.00.03 / ФГАОУВО «Национальный исследовательский Нижегородский государственный университет им. Н.И. Лобачевского», 2017.

29. Сербин Р. Голод 1921-1923 і українська преса в Канаді. Торонто – Київ: Українсько-Канадський Дослідчо-Документальний Центр. Інститут української археографії Академії наук України. 1992.

30. Тригуб О., Дудар Л. Діяльність АРА на Миколаївщині (1921-1923 рр.) // Емінак: науковий щоквартальник. 2007. № 2 (жовтень-грудень). С. 105-116.

31. Цихелашвили Н.Ш. Американская помощь народам России в начале 1920-х гг. / Дис… к. ист. наук: 07.00.02. Отечественная история. М.: РГГУ, 1998.

32. Шевченко С. Діяльність Американської адміністрації допомоги в Одеській губернії під час першого радянського голоду // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. Серія: Історичні науки. 2012. Вип. 16. С. 179-186.

33. Fisher H.H. Famine in Soviet Russia, 1919-1923: the operations of the American Relief Administration. N.-Y.: The Macmillan Company, 1927.

34. Golder F.A., Hutchinson L. On the Trail of the Russian Famine. Stanford, CA: Stanford University Press, 1927.

Вячеслав Слисарчук,
краевед, член краеведческой секции Одесского Дома ученых

БЛАГОУСТРОЙСТВО ФРАНЦУЗСКОГО БУЛЬВАРА

Если бы мы могли перенестись на машине времени на 200 лет назад, то тогда мы бы увидели, что Французский бульвар не был таким застроенным, как в нынешнее время. «Это была окраина, куда одесситы выбирались, отдохнуть от шумной городской суеты, подышать свежим воздухом и полюбоваться прекрасными морскими видами» [1].

Хуторская Дорога

Единственная дорога, петлявшая по этой местности, тогда называлась Хуторской, каждый из домовладельцев, приобретший участок возле моря и построивший здесь дом, назывался - хуторовладельцем [2]. В начале XIX в. по всей линии дороги, где сегодня простирается Французский бульвар, значилось шестеро владельцев больших земельных участков (историю бульвара исследовал краевед С. Котелко): «В начале XIX века здесь все было по-другому. Освоение бульвара началось с морской стороны, позднее и с противоположной. На Морской в стороне (в имущественных документах писали «вдоль моря») находилось шесть участков, четыре из которых были примерно равны между собой и два поменьше» [2].

На своём сайте «Путешествуя историей», ссылаясь на книгу В. А. Михальченко и О.Г. Сквирина «Да будет правда», исследователь приводит карту участков Хуторской дороги. В начале XIX в. территория нынешнего бульвара была загородной, приморскую ее сторону занимали «хутора известных фамилий». Так, участок №3, простиравшийся от дачи Ланжерона до Юнкерского переулка, принадлежал экс-коменданту Одессы Фоме Александровичу Кобле (будет уместным вспомнить улицу Коблевскую, С. Коблево, коблевские вина).

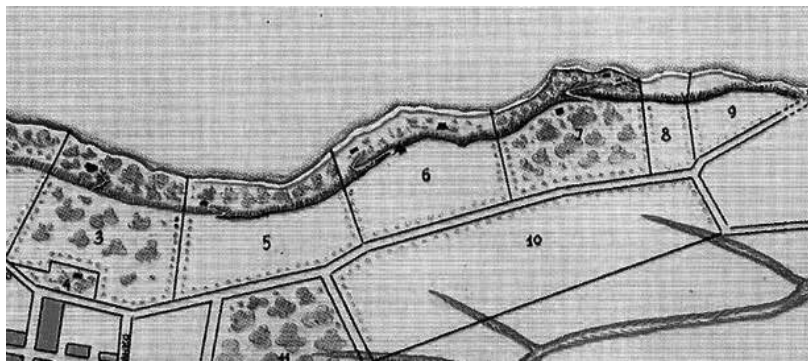

Генерал-майор Фома Александрович Кобле (Thomas Coble) первоначально получил в 1813 г. от Одесского Строительного Комитета хутор размером в 10 десятин «за большой крепостью над морским берегом», позднее, в 1817 г. «при уравнении всех хуторов и проведении прямой линии» у Фомы Александровича оказалось уже 24 десятины и 56 кв. саженей удобной и 10 десятин и 2072 неудобной земли, на владение которыми Фоме Александровичу 13 сентября 1817 г. был выдан «Открытый лист», где указывались и ограничения, накладываемые на владельца этой земли: «Кобле, или покупщик, ограничиваются, что можно пользоваться землею от хозяйственного на ней заведения именно: садоводства, хлебопашества, домостроительства и других законом положенных статей; но запрещается заводить там без особого позволения от начальства винокуренных или пивоваренных заводов, и не производить винной продажи без особого так же позволения. И дабы сие постановление сохраняемо было и тогда, когда хутор сей перейдет каким-нибудь образом в другие руки, то при продаже или другом каком управлении должно с покупщиком или принимателем в свое владение сего хутора постановить на тех же правилах, какие ему Господину Генерал-майору и кавалеру Кобле от комитета постановлены» [2]. Необходимо отметить, что такие же предписания во времена А. Ланжерона касались и других хуторовладельцев.

Получив участок в 1817 г., Фома Александрович Кобле (в 1814-1815 гг. управитеть и военный комендант Одессы, один

из первых типографов города) сдавал его в аренду. Частым постояльцем этого места являлся одесский градоначальник граф Гурьев, который в доме на этом участке давал парадный обед в апреле 1823 г. по случаю прибытия губернатора, графа М. С. Воронцова. Позднее часть хутора купил Иван Курис (владелец Курисово-Покровского) [2].

На его же участке под №4 значилась дача князя Николая Радионовича Кантакузена, генерал-майора из рода молдавских господарей. Рядом, по соседству с хутором Кобле, находился участок под №5. Как пишет В. Нетребский: «На участке от Юнкерского до Кирпичного переулка с 1804 года обосновался один из самых видных людей ришельевской Одессы «коллежский советник», швейцарец – Осип Россет. Попробовав себя на военно-морской службе, Осип Иванович решил заняться предпринима- тельством в Одессе. Видную должность «инспектора портового карантина» он совмещал с членством в «Одесском строительном Комитете», а в 1806 году став мельником, соорудил на морском берегу мукомольный объект» [3].

Скончался Осип Иванович от чумы 10 декабря 1813 г., а приморский хутор перешёл к его жене. В 1819 г. за «хутор-поместье Кобле» развернулась борьба с судебными тяжбами, тянувшаяся десять лет и завершившаяся продажей участка. Хутор менял владельцев, и купчая на него переходила из рук в руки, пока земля не была разделена на части. Одну часть приобрёл купец Моберли, другая досталась графу М. С. Воронцову. Следующий участок под номером №6 принадлежал Антонио Фиогности (Французский бульвар, №37-63). Как писала подруга А.С. Пушкина Вера Вяземская, хозяин хутора – «симпатичный грек, который владеет рыбными промыслами и виноградниками, и скоро я буду пользоваться этими обоими благами». В. Вяземская, с детьми, жила на хуторе с 27 июня по август 1824 г.

Далее под №7 значился хутор коммерции советника Ивана (Жана) Рено. Он простирался от нынешнего дома №63 до места, где еще недавно был лифт Чкаловского санатория. Дача Рено была одной из самых благоустроенных на побережье. Экскурсоводы «сказывают», что именно в этом месте

«Пушкин встречался с Елизаветой Ксаверьевной Воронцовой». Что именно здесь, а не в Крыму, графиня Воронцова подарила Пушкину знаменитый перстень-талисман, который затем раненый поэт подарил поэту Жуковскому (правда это или только красивая легенда - судить трудно, так как не сохранилось ни одного исторического документа о подобном событии) [3]. 14 июня 1828 г. хутор-дачу Рено посетила императорская чета с детьми. Для морских ванн императрицы была устроена особая купальня «в дико-поэтическом вкусе» [4]. В «Одесском альманахе» за 1831 г. читаем о даче Рено: «Высокий берег, как стена, окружает сию прекрасную дачу, служа преградою ветрам, …благоухающая акация, абрикосовые деревья, кусты черешни, весною подобны огромным коралламъ: так они бывают обвиты розовидными цветами…» [9]. Под №8 значился небольшой хутор купца Рашковича (на землях хутора находился один из одесских фонтанов). Позднее участки Рашковича и барона Рено приобретёт городской голова Одессы Г.Г. Маразли. Под №9, где сейчас Одесский ботанический сад, находился хутор Ришельевского лицея. Еще один хутор лицея под №11 располагался на территрии первого одесского Ботанического сада [2].

Мало-Фонтанская дорога

Когда на некоторых участках морских склонов была обнаружена родниковая вода, Хуторская дорога стала именоваться Мало-Фонтанской. Как нам сообщает Я. Майстровой в книге «Улицы Одессы»: «Первое упоминание об этом удалось разыскать в документах за 1870 г. Называлась она «Дорога к Малому Фонтану». Позднее, в 1894 году она стала значиться как Мало-Фонтанская дорога» [12]. Как повествует исторический альбом Каранта, изданный к 100-летнему юбилею Одессы, «эта местность была названа Малый Фонтан на том основании, что прежде здесь били фонтаны, так как ключевая вода во многих местах пробивается по берегу моря» [4]. Если в 1820-х гг. тут было всего шестеро хуторовладельцев, то к концу XIX века «дачевладельцев» стало в 25 раз больше (более полутораста хозяев).

Как сообщалось в путеводителе: «Местность Малый Фонтан начинается от большой дачи Рабиновича, находящейся за Юнкерским переулком. Далее дача Жданова, затем великолепные дачи: Бистань, Мазирова, Зеленко, Фриессе и большая старая дача Сан-Донато (бывш. Бродского) и Вальтуха. Затем большая дача Рафаловича, где уже много лет существует кирпичный завод. С правой стороны за военным госпиталем находятся винные подвалы Удельного ведомства, а далее с правой стороны красивая, большая дача Санцебахера, за которой тянутся бывшие дачи Даникана, Эйхана, Вернета и др. Рядом с кирпичным заводом с левой стороны хорошо устроенная дача Циммермана, Котронео, Любека, Дурьяна, Герме, Таргони, Хаджи. За ними следуют дачи Клеймана, Клейна, Миткевича, Строгонова, Чеховского и т.д. Дальше в аристократической части находятся дачи Бухаринова, Маразли, а с правой стороны Маврокардато, Баази-Мавро, Папудовой и др. В этой части находится дача Мариинского попечительства слепых (бывш. М. Ф. Маврокардато). Она расположена рядом с красивым зданием В. Параскевы, которое является наиболее лучшею из всех дачных построек и т.д. Напротив дачи Баржанского - Школа садоводства, на участке Маразли, с прекрасной оранжереей. На Университетской даче в прошлом году устроена магнитно-метеорологическая обсерватория, находящаяся в заведывании профессора Клоссовского. Дорога на Малый Фонтан заканчивается дачей Дунина. Для жилья здесь имеется несколько домиков, разбросанных в нижней части, кроме того, имеются жилые помещения в верхней части дачи. Одно существенное неудобство - крутой спуск от станции конки к морю» [5].

В 1897 г. городские власти решили расширить и благоустроить Мало-Фонтанскую дорогу. На тот момент Мало-Фонтанская дорога находилась в хаотичном состоянии, многие дачи, по своим фасадным линиям, не имели заборов, вместо них высились безобразные валы, обсаженные акациями. Дорога имела разную ширину, с явными внешними признаками самозахвата земли дачевладельцами. Кое-где она имела не более 7 сажень. Дорога до дачи Училища

слепых была шоссирована местным диким камнем (неподходящим материалом, слишком мягким, постоянно стирающимся). В сухую погоду ухабы на дороге были причиной удушливой пыли, в дождливую - непролазной грязи.

Идейным вдохновителем проекта стал городской инженер Василий Зуев. Первое заседание «по вопросу благоустройства» происходило 28 ноября 1897 г. при участии городского юрисконсульта Ф. Д. Богацкого и землемера А. В. Юргевича. Как сообщал В. И. Зуев: «Мало-Фонтанская дорога наиболее подходящее место для создания удивительно приятного уголка города, вполне удовлетворяя естественным стремлениям застройки с комбинацией здоровой загородной жизни со всеми условиями городского благоустроения. Поэтому появилось непреодолимое желание восполь-зоваться ещё возможным временем расширить и улучшить эту дорогу, пока она почти не застроена по фасадной линии жилыми домами» [1].

В своём проекте В. И. Зуев указывал на необходимость ряда важнейших предписаний: 1) постройка глухих или деревянных заборов на фасадных линиях не дозволяется; 2) постоянные ограды должны быть решётчатые на каменных цоколях. Сплошное ограждение допускается по краям фасадной линии на большем протяжении не более 1\10 фасада; 3) жилые дома разрешается строить на фасаде с сохранением палисадника перед домом шириною не менее трёх саженей (примерно 9 м) [1]. Для того, чтобы выровнять дорогу, приходилось от одних владельцев урезать часть земли, а к другим, наоборот, добавлять. Узнав о проекте, многие дачевладельцы заинтересовались этим вопросом. Почтенный гласный, бывший городской голова Г.Г. Маразли попросил инженера ознакомиться с проектом, который с левой стороны отрезал значительную часть его владений. Как пишет В. И. Зуев: «Г. Г. Маразли был ужасно недоволен кройкою своей земли, и просил переделать проект так, чтобы дача с левой стороны оставлена в прежних границах, обещая своё полное содействие задуманному делу. Я переделал проект, однако, обещанного участия и содействия не получил, а прекрасная Мало-Фонтанская дорога получила поворот близ

его дачи, и тем самым лишилась прямолинейности и перспективного вида на море» [1].

6 июля 1898 г. в Протоколе заседания Исполнительной комиссии по замощению и канализации сообщалось: «Городской инженер Зуев, представив полный проект уширения и урегулирования Мало-Фонтанской дороги, изложил следующее: Мало-Фонтанская дорога имеет в ширину около 8 саженей, проезжая часть имеет ширину 3,66 саженей. Такая ширина, конечно, не соответствует назначению этой дороги, которая, несомненно, в будущем, будет иметь первостепенное значение и представит из себя длинную прямую улицу не менее 3 вёрст – при такой узкой ширине. Уширение Мало-Фонтанской дороги вызвано действительной необходимостью, так как эта дорога единственное место для загородных прогулок. На ней нет тротуаров, поэтому прогулки совершаются в экипажах или конках. Эти обстоятельства побудили спроектировать дорогу в 12 саженей, из которых шоссе с бордюрами должно занять 5 саженей, и по обе стороны дороги аллея - 2,5 саж. с двойным рядом древесных насаждений. И кроме того, оставляется полотно 2 саж. - для электрического трамвая» [1].

На новом собрании (16 ноября 1898 г.), с участием более сотни дачевладельцев «собрание высказалось за уширение дороги до 12 саженей; оценку отчуждаемой земли по 5 руб. за саж. и за раскладку суммы, потребной на отчуждение земли, по 10 коп. на квадр. сажень каждого владения и по утверждению Городскою Думою согласны причитающую сумму внести в городскую кассу» [1]. Дачевладелец Исакович считал, что учитывая значение дороги, необходимо довести её ширину до 20 саженей. Среди участников собрания были представители известных одесских фамилий: Раухвергер, Вальтух, Шехтер, Параскева, Санц, Маразли, Анатра, Родоканки, Маврокардато, Руссов, Санцебахер, а также одесские архитекторы и скульпторы: Мазиров, Иорини, Молинари... Раухвергер безвозмездно отдал часть участка для прокладывания конки. Другие дачевладельцы требовали возмещения с потерь по действительной стоимости.

Самуил Исакович (владелец Гидропатического завода, Преображенская, 41) опубликовал в «Одесских новостях» письмо, в котором сравнивал расширение Мало-Фонтанской дороги со знаменитой перестройкой Парижа бароном Османом: «Если съедутся три экипажа, то лошади будут срывать шляпки с дамских голов… Если мы подождём ещё несколько лет, то приведение этой идеи в жизнь обойдётся намного дороже» [9]. На заседании Строительной Комиссии (3 апреля 1900 г.) было решено, что «для скорейшего успеха, нужно чтобы комиссия по её усмотрению могла переносить ограды и заборы некоторых дачевладельцев на новое место» [1].

Уже летом 1900 г. «Путеводитель Д. Вайнера» сообщал: «Малый Фонтан наиболее красив. Здесь находятся богатые дачи. Любимый уголок фешенебельной Одессы и, вообще лиц с достатком. С 1899 года приступили к работе по расширению дороги. Линия конки будет заменена электрическим трамваем и превращена в длинную аллею. Освещаться будет электричеством. Тротуары будут асфальтовые» [6]. В другом путеводителе за 1900 г. значится: «Малый Фонтан собственно начинается с Юнкерского училища, отсюда по обе стороны идёт ряд дач, одна красивее другой, вплоть до конечной станции дачи Дунина, где устраиваются народные гулянья, имеются купальни и заведения тёплых морских ванн. Против Юнкерского училища расположена дача «Отрада» (бывш. хутора Кобле, Россети. см. карту), где сосредоточен, на протяжении нескольких кварталов, ряд принадлежавших разным владельцам домов с зимними квартирами. Вблизи юнкерского училища с правой стороны видны строения военного госпиталя и расположены дачи Удельного ведомства с огромными подвалами. Далее часть Ботанического сада, выходящего одной своей стороной и на Средне-Фонтанскую дорогу, и огромное здание товарищества Одесского Пивоваренного завода (бывш. Санцебахер)». Сообщалось, что вагоны конно-железной дороги отходят на Малый Фонтан каждые 10 минут, а линия конки начинается на углу Малой Арнаутской угол Преображенской [5].

На заседании Городской Думы было решено, что общая смета работ составит 80 тыс. руб. Большую часть этой суммы реше-

но было собрать с дачевладельцев, в зависимости от занимаемой ими площади участка. В счёт погашения суммы предлагалось городу выкупить у дачевладельцев участки по 5 руб за кв. сажень под проектируемую дорогу. Предполагалось завершить все работы и собрать требуемую сумму к концу 1902 г.

По предложению городского головы П. А. Зелёного для окончания устройства Мало-Фонтанской дороги в 1900 г. выделялись деньги из бюджета: «на нивелирование тротуаров и прочие работы, в 1900 году открывается кредит городу до 60 тыс. руб. На перенесение рельсов и железнодорожного пути ещё 20 тыс. руб.» [1]. Цена билета «конки» до М. Фонтана составила 10 коп., поездка, до этого усовершенствования, на Малый Фонтан обходилась в пять-десять раз дороже. Так, в 1894 г. поездка на лёгком извозчике от угла Ришельевской и Б. Арнаутской до дачи Дунина на Малом Фонтане составляла 50 коп., в экипаже - 1 руб. [4] .

Французский бульвар

Неожиданное событие ускорило строительство... В 1901 г. царь Николай II, с супругой, посетил Францию. Ожидался ответный визит президента Французской Республики Эмиля Лубэ. Ожидалось, что президент может прибыть в империю через Одессу или на обратном пути посетить наш город. 11 сентября 1901 г. Городская Дума постановила: «В ознаменование последнего посещения Франции Государем Императором и Государыней Императрицей и в знак признательности французскому народу за оказанный их Величествам радушный приём, наименовать одну из улиц г. Одессы «Французской», предоставив Комиссии выбор таковой». Инициатором этого решения выступил гласный В. С. Кандинский, родственник будущего художника авангардиста – Василия Кандинского. Благодарность в ответ гласила: «Такое постановление Городской Думы, несомненно, глубоко тронет Г-на Президента Республики, которому я спешу сообщить, уверенный, что известие Городской Думы будет хорошо встречено французским правительством…» министр Франции А. Бутирон [11].

В Городской Думе каждый из депутатов предлагал свой вариант. Городской Голова П. А. Зеленый предложил переименовать строящуюся Мало-Фонтанскую дорогу во Французский бульвар, ему возразил член Городской Управы Е. Д. Полетаев, считавший, что необходимо переименовать улицу Канатную во «Французскую», считая, что Мало-Фонтанская дорога должна сохранить историческое название. Гласный И.А. Казаринов предложил переименовать не улицу, а безымянный сквер, недалеко от Юнкерского училища во «Французский сквер», либо «Сквер Лубе», либо «Сквер Французской Республики». Гласный Н.И. Драго предлагал переименовать «случайную» улицу, не имеющую на его взгляд, исторического значения. Среди вариантов значились - Почтовая и Полицейская….» [7].

Пока в Городской Управе решали, какую из улиц лучше переименовать, инженер В. Зуев продолжал работы по благоустройству будущего бульвара. 26 января 1902 г. он обратился с письмом в Одесское общество садоводства, прося указать породы деревьев для посадки на бульваре, способ их посадки: «В будущем аллею Мало-Фонтанской дороги планируется расширить до третьей гимназии, а так как Александровский парк неминуемо должен расшириться до неё, то получится прекрасный променад от морского бульвара в парке до дачи Дунина» [1]. Ответ садоводов не замедлил себя ждать. 30 января 1902 г. ему сообщили: «1) Лучшей породой для посадки признан дуб обыкновенный, в некоторых местах может быть заменен клёном; 2) Относительно способа посадки, правление высказалось за шахматный порядок при расстоянии 4-х сажень одного дерева от другого; 3) Желательно, чтобы при исполнении посадки, были оставлены оросительные чаши, не менее двух аршин в диаметре» [1].

12 февраля 1902 г. городской голова в своём докладе сообщил: «В настоящее время Одесса один из самых благоустроенных городов. А между тем масса жителей не имеет таких мест для загородных прогулок, чтобы подышать морским свежим воздухом, и лишена возможности пользоваться дачной жизнью. Если же сравнить Одессу с другими городами Российской империи, то в Варшаве приведена в порядок Ие-

русалимская аллея, в Москве – Дорога в Петровский парк и «Сокольники», в Петрограде – Каменно-Островский проспект»[1]. Городской голова подчеркнул, что на Малом Фонтане «в настоящее время все заборы переставлены, а дачевладельцы внесли уже 28 тыс. руб. Так что новой дороге быть!» [11]. Однако, из 154 дачевладельцев, не все изъявили своё согласие на отчуждение земли хуторов под дорогу, было четверо несогласных (Шишкин, Молинари, Чадова, Цейнер), которые просили пересмотреть вопрос об отчуждении. Специальная комиссия 4 марта 1902 г. постановила: «Признать доводы домовладельцев обоснованными, и поэтому решили отрезать участок земли: из хутора Александра Александровича Шишкина - не 87 кв.саж., а 84,6 кв. саж.; из хутора Марка Луиджевича Молинари не 54, а 48.72 кв. саж.; из Хутора Юлианы Васильевича Чадова не 73.78, а 55.08 кв. саж.; из хутора Абы Юрьевича Цейнера не 33.76, а 25.38 кв. саж. [1].

Оказалось, что у владельцев необходимо снести каменные заборы. А у Молинари нужно не только снести каменный забор, а и часть деревянных построек и одноэтажный каменный флигель, примыкающий к дому. Пока Комиссия решала, как заставить дачевладельцев согласиться на предложение об отчуждении, в Городскую Управу пришло сообщение о предстоящем майском визите Французского Президента в С.-Петербург. Требовалось срочно решить вопрос о названии улицы «Французской». 25 апреля 1902 г. Городская Управа издала постановление: «Мало-Фонтанскую дорогу переименовать во Французский бульвар» [2]. Подобному решению способствовало то, что в этой местности был уже построен и стал функционировать основанный Южно-Русским обществом виноделов завод Генриха Редерера [8]. Закладка здания завода шампанских вин по проекту архитектора Бойша, под наблюдением архитектора А.Г.Льюиса, началась ещё в 1897 г. [12]. В те годы на арке Завода шампанских вин появились надписи на французском языке «Россия и Франция», которые со временем куда-то исчезли. Пытливый взгляд ещё может обнаружить на арке почти стёртые буквы «F» и «R».

По инициативе П.А. Зеленого инженер В. И. Зуев составил документ (на французском языке), отображающий пер-

спективный план Французского бульвара. Инженер описывал, какое значение будет иметь новая дорога, объяснив, что она будет местом «променада» для горожан [8]. В. Зуев высказал идею о создании Триумфальной арки в честь возникновения русско-французского политического альянса. Наверху арки планировалось поставить бюсты двух российских императоров (Александра III и Николая II) и трёх французских президентов (Мари Карно, Феликса Фора, Эмиля Лубе). Все материалы, вместе с постановлением Думы и рисунком Триумфальной арки, спроектированной инженером С.А. Ландесманом, были отправлены в С.-Петербург. Туда был командирован секретарь Городской Управы Ф.Г. Шульга, который лично передал материалы французскому послу. Как сообщают источники: «Городской Голова через уполномоченного представителя уведомил Французского посла маркиза де Монтебелло и получил следующий ответ от генерального секретаря Президента республики, Комбарьена» [13]. В документе от 30 мая 1902 г. Президент Эмиль Лубе выказывал искренние чувства мэру Одессы и выражал уверенность, что подобный укрепит отношения между странами [2].

Однако весной 1903 г., поскольку вопросы об отчуждении необходимой земли и сбор нужной суммы остались еще полностью не разрешёнными, все работы по благоустройству бульвара были приостановлены. Несмотря на то, что был заявлен проект Триумфальной арки, финансов на её сооружение также не нашлось. Затянувшееся дело расширения дороги угнетающе действовало на тех, кто уже вложил суммы в будущее строительство. 10 июля 1903 г. председатель Комиссии получил письмо от дачевладельца Розенберга с просьбой о возвращении ему 1000 руб., внесённых на 10-летний беспроцентный заём, так как город ещё не приступил к работам, а у дачевладельцев вряд ли будет собрана подписная сумма в 60 тыс. руб. В последующие дни такие заявления стали поступать и от других дачевладельцев. Все заявления были рассмотрены Комиссией на заседании 20 сентября 1903 г. После споров Комиссия постановила внесённых денег обратно не выдавать, а к работам приступить весной следующего года [1].

В мае 1904 г. возобновились работы не только по прокладке канализационных стоков, замощению тротуаров, а и по гудрированию мостовой. Как сообщал инженер В. Зуев: «гудрон впервые был применён в России в 1904 году, и, как потом оказалось, с первыми опытами во Франции и в Женеве, где был залит первый участок 17 июня 1904 года. У нас на Французском бульваре это произошло 29 июня того же года» [1].

Вот какое описание можно встретить в воспоминаниях об этом у Валентина Катаева, прожившего в те годы неподалёку: «Французский бульвар – то пугающее место, где издавая тонкие свистки, с механическим стуком и грохотом и дрожью ходила паровая машина, так называемая трамбовка, укатывающая своей огромной тяжестью засыпанное щебёнкой шоссе Французского бульвара» [10].

Тогда назрело решение вопроса о создании второго пути конно-железной дороги. 22 июня 1904 г. состоялось заседание, на котором было составлено соглашение с анонимным обществом конно-железных дорог с предписаниями: 1. Двойной путь должен быть вполне приспособлен для передвижения по нему в будущем вагонов с электрической тягою; 2. Проект, смета и пояснительная записка должны быть предварительно представлены на рассмотрение Городской Управе; 2) Все расходы по переустройству линии Мало-Фонтанской железной дороги, согласно утвержденному Городской Управой проекту, производятся обществом конно-железных дорог за свой счёт; 3) Все работы должны быть произведены под техническим надзором Городской Управы и должны быть окончены не позднее апреля 1905 года [1]. Со временем «анонимное общество» откажется финансировать эти работы, а к этому делу приступит Бельгийское общество конно-железных дорог. На заседании 17 августа 1904 г. Комиссия решала вопрос об освещении Французского бульвара, инженер К. Р. Паевский доложил свои соображения по поводу устройства освещения от дачи Дунина, мимо 3-й гимназии, до Маразлиевской улицы. Для выбора более удачного типа освещения инженер предложил варианты: «На освещение газом (Ауэровскими горелками) потребуется 150 фонарей, установленных на тротуарах.

1. Устройство …….. 49 753 руб.
2. Эксплуатация …….. 4 500 руб.

Освещение керосино-калильными фонарями «Люкс» в 700 свечей потребуется 90 фонарей, через каждые 35 саженей.

1. Устройство …… 13 440 руб.
2. Эксплуатация …… 8 192 руб.

Освещение керосино-калильными лампами «Секуляра» до 300 свечей каждая, расстояние между ними 25 саж. всего 90 ламп. Причём в летние месяцы зажигаются все, зимой только половина.

1. Устройство …….. 17 890
2. Эксплуатация …….. 8 700

Для электрического освещения дуговыми фонарями, подвешенными над серединой улицы, достаточно будет всего 64 фонаря при расстоянии между ними 35 саж. Обойдётся это всё намного дешевле, чем предыдущие варианты» [1]. Комиссия высказалась за экономный способ освещения, бульвар получил электрическое освещение. События 1905 г. и перемены в составе Городского Общественного Управления надолго остановили дело о благоустройстве бульвара. 20 июня 1906 г. Последовал Высочайший указ Правительственному Сенату об отчуждении участков земель, необходимых для расширения Французского бульвара, подписанный царём.

ИМЕННОЙ УКАЗ

Для расширения Французского бульвара (бывш. Мало-Фонтанской дороги) в городе Одессе оказалось необходимым занять земли, с принадлежностями, надворного советника Александра Александровича Шишкина, итальянского подданного Марка Луиджевича Молинари, мещанки Юлианы Васильевны Чадовой и мещанина Абы Юрьевича Цейнера общим пространством двести тринадцать квадратных сажень и семьдесят девять сотых. Вследствие сего рассмотрев положение по этому делу особого в Государственном Совете присутствия, повелеваем сделать надлежащие распоряжения к отчуждению этих участ-

ков в пользу города для указанной цели и в вознаграждении за оные из городских средств, поступить на основании общих положений об имуществах, отчуждаемых по распоряжению Правительства [1].

Только спустя пять лет вопрос об отчуждении с выплатой вознаграждения был решён. За это время многие участки поменяли владельцев, а земля во много раз поднялась в цене. В итоге мадам Стороженко, скупившая землю Шишкина, согласилась на вознаграждение в 12000 руб. Дачевладельцы Чадова и Цейнер согласились на предложенное вознаграждение. Только Молинари не был согласен с доводами оценочной Комиссии. Власти, используя «Высочайший указ», приступили к экспроприации. Как писал В. Нетребский: «Бедный Марик стал почти бездомным и в знак против произвола самодержавия ему пришлось перейти на жительство… на свою вторую дачу в Удельном переулке» [13]. Когда вопрос с отчуждением земли был полностью решён, начался ремонт бульвара по утверждённому плану. Прошло ещё несколько лет, и уже в 1914 г. инженер В. Зуев сообщал: «Французский бульвар есть самое благоустроенное место в городе, он имеет всюду водопроводы, электрический трамвай, электрическое освещение, будет иметь газопровод», «Французский бульвар есть - единственное место в Одессе, куда можно добраться желающим…» [1].

Хотелось завершить очерк словами инженера В.А. Зуева: «Французский бульвар представляет благо, которым пользуются не только дачевладельцы, но оно также распространяется на громадное количество горожан. Едущих туда, чтобы немного отдохнуть и хоть немного подышать чистым воздухом и насладиться чудным морским видом. Было бы непростительной ошибкой превратить этот район в городские улицы с плотным застроением. Здесь это необходимо сделать не только по главной улице, но и по переулкам сделать застроения отдельными домами, окружёнными светом, воздухом и обязательно растительностью» [1].

Дача Г. Г. Елисѣева.

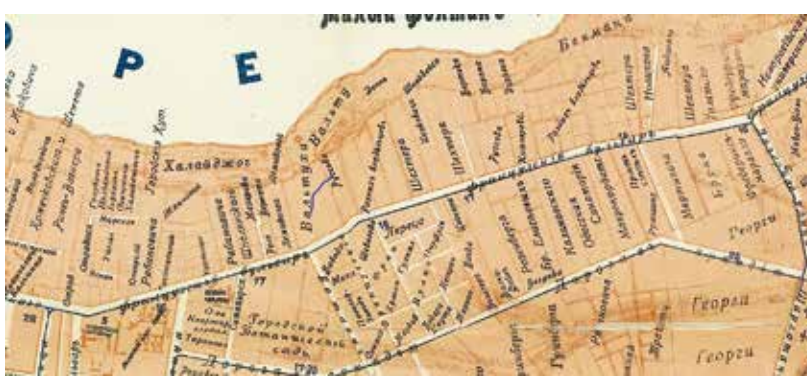

Литература:

1. Зуев. В.И. Французский бульвар в Одессе. Одесса, 1915. 161 с.
2. Котелко С. Французский бульвар. Введение. Код доступа. https://sergekot.com/frantsuzskij-bul-var-vvedenie/
3. Нетребский В.П. Деловые люди Старой Одессы. Одесса: Инга, 2003. 145 с.
4. Коханский В. Одесса 100 лет. Одесса: Тип. Францова, 1894, 142 с.
5. Одесский исторический альбом 1794-1894 // сост. Оленин. Одесса, 1894. 138 с.
6. Вайнер Д.Н. Иллюстрированный путеводитель Одесса, 1900. 96 с.
7. Фельдман В. Дебаты в Думе //Одесские вести, 1993. 23 октябрь.
8. Нетребский В.П., Шерстобитов В.В. Аура Фонтанов. Одеса: Одеська міська друкарня. 198 с.
9. Галяс А.В. Французы в Одессе. К.: Наш час, 2012. 247 с.
10. История одной улицы // Приложение к «Одесскому календарю» 2019 -2020. Одесса: Пласке, 2019. 30 с.
11. Азарьев А.Н. Бульвар Французский весь в цвету. Одесса, 20 с.
12. Майстровой Я. Улицы Одессы. Одесса, 1998. 185 с.
13. Нетребский В.П., Шерстобитов В.В. Аура одесских бульваров. Одеса: Одеська міська друкарня, 2010. 118 с.
14. Французский бульвар в Одессе // Одесский листок. 1902. 19 мая.

Проектъ Триумфальной арки у начала „Французскаго Бульвара" составленный Городскимъ архитекторомъ С. А. Ландесманомъ.

Ксенія Сорокіна,
аспірантка 2-го кафедри історії та етнографії України гуманітарного факультету Одеського нац. політехнічного університету

УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНА КУЛЬТУРНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В ОДЕСІ НАПРИКІНЦІ 1820-х – НА ПОЧАТКУ 1870-х рр.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

«Модерний» етап українського національного відродження на півдні України та в Одесі зокрема, що за визначенням видатного вченого-історика суспільно-політичної думки Лисяка-Рудницького І.П. припадав на період після 1870-х рр., заслужив належну оцінку в історіографії. Означена проблематика знайшла своє відображення в дисертаційних дослідженнях одеських істориків: Болдирєва О.В. [1], Кузьменка В.Б. [2], Мисечка А.І. [3]. В свою чергу, українська національна культурницька діяльність одеської інтелігенції наприкінці 1820-х – на початку 1870-х рр. лише фрагментарно описана в історичних нарисах. Відповідно до чого постає необхідність підсумувати доробок вітчизняних вчених на цій ниві за наявними на сьогодні матеріалами історіографії.

Наукові праці, присвячені українському руху в Одесі окресленого періоду, доцільно розподілити за категоріями, в залежності від напрямку та характеру діяльності інтелігенції у ньому задіяної. Зокрема, дослідження проукраїнської громадської активності розпочав у 1930-х рр. радянський історик та літературознавець, перший завідував Одеського історичного архіву (1920-1923) – Оксман Ю.Г. (1895-1970). Згідно з біографічними відомостями, у 1922 р., базуючись на архівних матеріалах, вченим було підготовлено до друку працю «Отзвуки Кирилло-Мефодиевского дела в Одессе» [4], яка знайшла своє продовження в статті «Кирилло-Мефодиевцы в Новороссии» 1924 р. [5]. В даній науковій розвідці історик наголосив на активній ролі одеського елементу в діяльності Кирило-Мефодіївського товариства, пов'язаній з постатями Гулака М.І. та Савича М.І. Вченим було подано

біографічні відомості щодо обох персоналій. В тому числі йому вдалося встановити, що математик, викладач одеського Рішельєвського ліцею Гулак Микола Іванович (1821-1899) був визнаний імперським правлінням «головним керівником Україно-Слов'янського товариства та людиною, здатною на усіляке шкідливе для уряду діло», а одеський публіцист, урядовець Савич Микола Іванович (1808(10) – 1892), в свою чергу, – «найенергійнішим діячем Кирило-Мефодіївського товариства, в якому натхненний ідеями «французького комунізму» пропагував необхідність збройного повстання для знищення деспотизму та встановлення «народного правління».

Серед сучасних досліджень щодо учасників українських патріотичних гуртків на півдні України варто відзначити наукову розвідку д.і.н., проф., зав. кафедри історії України Ніжинського держ. університету Луняка Є.М. «Таємний український емісар у Парижі в 1847 р.», створену до 200-річчя від дня народження Миколи Савича [6]. В статті детально розглядаються чинники, що позначилися на становленні Миколи Івановича як проукраїнського, демократично налаштованого діяча, серед яких – українофільський вплив поета та викладача Гулака-Артемовського П.П. під час навчання в Харківському університеті; знайомство за його посередництвом з польським культурним діячем, поетом Адамом Міцкевичем, котрий на той час активно виступав за відродження незалежності Польщі; навчання протягом 1832-1834 рр. у Франції тощо. Також Є.М. Луняком відтворено участь Миколи Савича у таємних зібраннях Кирило-Мефодіївського товариства, що, згідно з доносом студента Олексія Петрова, проходили на квартирі одесита Миколи Гулака. Підсумком дослідження науковця є аналіз маловідомого в історіографії відрядження Миколи Савича до Франції, здійсненого в рамках низки подібних візитів української і не тільки інтелігенції до Європи.

Серед наукових студій з історії «стихійного» (постаті, що напряму не входили до організованих проукраїнських гуртків/товариств або їх участь точно не встановлено. - К.С.) українського національного культурницького руху викликають зацікавлення біографічні нариси д.і.н., проф. фа-

культету історії та філософії Одеського нац. університету ім. І.І. Мечникова Гончарука Т.Г., присвячені постаті одеського книгопродавця, фундатора народної освіти Білого Василя Івановича (1817-1890) [7, 8]. В статтях вченим здійснено спробу комплексного аналізу діяльності родини Білих (відомі одеські власники книжкових крамниць та освітяни. - К.С.); з'ясовано їх роль в історії книжкової торгівлі та внесок в розвиток освіти Одеси другої половини XIX ст.; вивчено зв'язки Василя Білого з українськими письменниками Гоголем М.В. та Стороженком О.П. (в тому числі участь у виданні авторського історичного роману «Марко Проклятий»). Найбільш яскравим проявом проукраїнської позиції Василя Білого, згідно з Гончаруком Т.Г., став його тост за українську «Громаду» Одеси, виголошений 1860 р. на святковому обіді, влаштованому на честь річниці заснування Харківського університету, що можна вважати першою згадкою Української громади в Одесі ще до офіційного її заснування у 1876 р.

З-поміж досліджень молодих вчених можна виділити наукові статті аспірантки факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова Герасименко В.В., що торкаються оцінки громадської діяльності та характеристики особистості проукраїнського офіціала, останнього міського голови одеської Думи дореформеної епохи – Яхненка Семена Степановича (д/н–д/н) [9, 10]. Автором з'ясовано роль урядовця у підготовці кардинальних змін системи самоврядування спочатку Одеси, а потім і всіх губернських міст, викладених в «Положении об Общественном Управлении города Одессы» 1863 р., згідно з яким Семен Яхненко та його політичний соратник Микола Савич увійшли до оновленого складу одеської Думи на правах гласних; а також здійснено детальний аналіз урядових проектів останніх у складі першої каденції «справжньої» Одеської міської думи після реформи (в свою чергу з детальною аналітикою щодо реалізованих та запланованих думських проектів Миколи Савича можна ознайомитися на сторінках 23 та 25 вип. альманаху «Південний Захід. Одесика» [11, 12] - К.С.).

Другим за значенням напрямком української національної культурницької діяльності інтелігенції Одеси наприкін-

ці 1820-х – на початку 1870-х рр. був розвиток української мови та літератури, друк україномовних видань. Студіювання розвитку української літератури на Одещині започаткував радянській історик літератури, проф. Одеського інституту народної освіти, член Одеської комісії краєзнавства та Одеського наукового товариства при УАН А. В. Музичка (1886-1966). У своїй науковій розвідці «Маруся, казка. Одесса, 1834» [13], опублікованій у 1927 р. в наук. зб. «Записки історично-філологічного відділу ВУАН», вчений відніс першу україномовну книгу Одеси до переліку взірців українського слова разом із творами І.П. Котляревського та встановив її семантичну спорідненість з однойменною повістю «Маруся» Г.Ф. Квітки-Основ'яненка. Єдиним до кінця нез'ясованим питанням для А.В. Музичка залишилося авторство твору. Літературознавець підсумовував, що розшуки в архівних матеріалах не дали цілком певної відповіді, проте зупинили увагу дослідника на постаті уродженця Полтавщини, однокласникові М.В. Гоголя по Ніжинському Ліцею, випускника Рішельєвського ліцею (1832) – Лукашевичі Платоні Акимовичі (бл. 1809-1887).

Нещодавно побачила світ стаття Т.Г. Гончарука «До проблеми авторства та визначення кола осіб, ймовірно причетних до видання першої в Одесі української книги «Маруся. Казка» 1834 р.» [14], в якій піддається сумніву поширена в історіографії теза А.В. Музичка відносно Платона Лукашевича як найбільш вірогідного автора даного твору. Натомість висловлюється думка про ймовірне знайомство творця одеської «Марусі» з Г.Ф. Квіткою-Основ'яненком та припускається можливість, що автором вказаної книги міг бути і сам апологет української літератури. Окрім того, істориком окреслено коло осіб, причетних до видання «Марусі. Казки» в Одесі, зокрема, вказано на особи цензора М.Д. Курляндцева та проукраїнського градоначальника О.І. Левшина. У висновку же дослідження наголошено, що проблематика авторства твору все ще залишається відкритою та має бути остаточно вирішена фаховими філологами та літературознавцями.

Одеський краєзнавець, літературознавець, бібліограф, зав. редакційно-видавничим відділом Одеської нац. науко-

вої бібліотеки, член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, Міжнародної асоціації україністів Г.Д. Зленко (1934-2015) зупинив свою увагу на вивченні долі першого україномовного твору на Півдні України «Микола Коваль», виданого в Миколаєві 1832 р. [15, 16]. Лейтмотивом досліджень краєзнавця стало намагання встановити документально обґрунтований життєпис автора твору – Миколи Венгера, що унеможливлювалося через брак достовірних архівних джерел.

Іншим пріоритетним вектором діяльності персоналій, задіяних в розвитку українського громадського та культурницького руху в Одесі наприкінці 1820-х – на початку 1870-х рр., можна вважати публіцистику та видавничу/редакторську справу. Серед сучасних одеських науковців першість у дослідженні публіцистичного доробку означеного періоду належить д.і.н., проф. факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова І.С. Гребцовій. В її монографії з питань розвитку періодики «Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)» [17] приділено особливу увагу аналізові внеску органів друкованого слова в суспільний розвиток регіону та долі участі у цьому процесі журналістського та редакційного колективів. Вчена також є автором низки статей відносно означеної тематики, в тому числі іноземною мовою [18-20]. Загалом, дослідження І.С. Гребцової актуалізували увагу вітчизняної історіографії на журналістській творчості публіцистів братів Івана, Миколи та Петра Сокальських (харківська родина науковців та інтелектуалів, тісно пов'язаних із виданням «Одесского вестника», «Новороссийского телеграфа» та ін. публіцистичних видань Наддніпрянської України, відома своєю проукраїнською позицією та прогресивними політичними поглядами, відображеними в авторських публіцистичних статтях); вищезгаданого Миколи Савича та ін.

Публіцистична спадщина братів Сокальських та Миколи Савича щодо проблемних питань промислово-економічного сектору Наддніпрянської України, в торгівельному потенціалі якої чималу роль відігравала саме Одеса, в свою чергу неодноразово аналізувала в наукових розвідках фахів-

ця з питань економічного розвитку півдня України Т.Г. Гончарука, в тому числі і на шпальтах даного альманаху [21-23].

Аналіз радянського та сучасного наукового історичного доробку дозволяє стверджувати, що у вітчизняній історіографії було приділено певну увагу питанню української національної культурницької діяльності інтелігенції в Одесі 1820-1870-х рр. Означені праці хоча і актуалізують проблему розвитку українського національного руху на півдні України в XIX ст., однак торкаються лише певних напрямків та аспектів його розвитку. Загалом тематика залишається актуальною для дослідження, в тому числі із перспективою створення узагальнюючого монографічного дослідження.

Література:

1. Болдирєв Олександр Васильович. Політичний світогляд українських громад др. пол. XIX ст.: дис... канд. політ. наук; Одеський ун-т ім. І.І. Мечникова. О., 1995. 173 л.

2. Кузьменко Володимир Борисович Український культурно-національний рух в 90-х роках XIX ст. (на матеріалах ПівдняУкраїни): дис... канд. іст. наук; Одеський держ. сільськогосподарський ін-т. О., 1999. 223 л.

3. Мисечко Анатолій Іванович Український культурно-освітній рух на півдні України (1900-1914 рр.). дис... канд. іст. наук; Одеський держ. ун-т ім. І.І.Мечникова. О., 1999. 172 л. бібліогр.

4. Левченко В. Роль одеських вчених-істориків у становленні архівної справи в Україні (перша третина XX ст.) // Архів. Документ. Історія. Сучасність. Одеса, 2016. С. 162-169.

5. Оксман Ю.Г. Кирилло-Мефодиевцы в Новороссии (Обзор материалов Одесского архивного фонда) // Борьба классов. №1-2. 1924. С. 251-257.

6. Луняк Є. М. Таємний український емісар у Парижі в 1847 р. // Література та культура Полісся. 2009. Вип. 48. С. 42-59.

7. Гончарук Т. Г. Відзначення річниці заснування Харківського університету в Одесі 1860 р. та питання про витоки формування одеської громади // Народний Рух України: місце в історії та політиці: матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 20-річчю незалежності України. Одеса, 2011. – С. 68-76.

8. Гончарук Т.Г.; Сорокіна К.І. В.І. Білий – людина, котра 1860 р. виголосила тост за Українську одеську громаду // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Вип. 36. 2017. Одеса: «Екологія», 2017. С. 78-90.

9. Герасименко (Паламарчук) В.В.; Сорокіна К.І. Семен Яхненко в громадському житті Одеси другої половини XIX ст. // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст. Одеса: ОНУ, 2017.С. 58-65.

10. Герасименко В.В., Сорокіна К.І. С.С. Яхненко – останній «несправжній» міський голова Одеси // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. Науковий збірник. Вип. 16. Одеса: «Екологія», 2018. – С. 17-22.

11. Сорокіна К.І. «Останній вольтер'янець Одеси»: нереалізовані проекти гласного Одеської міської думи 1864-1868 рр. Миколи Савича // Південний Захід. Одесика. Вип. 23. – Одеса: «Друкарський дім», 2017. С. 213-227.

12. Сорокіна К.І. Перша каденція «справжньої» Одеської міської думи після реформи 1863 р. (за матеріалами думських видань та місцевої преси)// Південний Захід. Одесика. Вип. 25. – Одеса: «Друкарський дім», 2018. С. 89-98.

13. Музичка А.А. Маруся, казка. Одесса, 1834 // Записки іст.-філол. відділу / Укр. акад. наук. К., 1927. Кн. 13/14. С. 83-96.

14. Гончарук Т., Сорокіна К. До проблеми авторства та визначення кола осіб, ймовірно причетних до видання першої в Одесі української книги «Маруся. Казка» 1834 р. // Чорноморська минувшина. 2019. Випуск 14. С. 48-54.

15. Зленко Г. Первый украинский писатель Одессы // Вечерняя Одесса. 1990. № 163(5098). 17 июля. С. 3.

16. Зленко Г. Що ми знаємо про Миколу Венгера. Кримська світлиця [Електронний ресурс] 2002.13 грудня. №50. Режим доступу до ресурсу: http://svitlytsia.crimea.ua/?section=article&artID=311

17. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (Вторая треть XIX в.). Одесса: Астропринт, 2002. 408 с.

18. Гребцова И. С. «Новороссийский календарь» как источник по истории края // Записки исторического факультета. Вып.9. 1999. С. 195–202.

19. Гребцова И. С. Пресса южных губерний Украины первой половины XIX в. как источник по истории Новороссийского края

// Записки истрического факультета. – 1995. Вып. 1, историография и специальные исторические дисциплины. С. 170–187.

20. Grebtsova I. S. Brothers sokalsky in the socio-cultural life of Odessa in the middle of the XIX century [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: vestnik-humanities.mgu.od.ua.

21. Гончарук Т. Г. Деякі аспекти полеміки щодо одеського порто-франко на сторінках преси XIX ст.// Записки исторического факультета. 1999. Вип. 8. С. 123–126.

22. Гончарук Т. Г. Публікації М. Савича на сторінках газети «Одесский вестник» кінця 1850-х – першої половини 1860-х рр. : колишній кирило-мефодієвець про проблеми одеського життя реформеної доби // Інтелігенція і влада. Одеса: Астропринт, 2013. Вип. 29: Історія. С. 143-151. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://dspace.onu.edu.ua:8080/handle/123456789/6695

23. Гончарук Т. Г., Кушнір Т. Колишній кирило-мефодієвець Микола Іванович Савич як одеський публіцист (за матеріалами газети «Одесский вестник» 1858 р.) // Південний Захід. Одесика. І Вип. 17. Одеса : Друкарський дім, 2014. С. 153-167.

Людмила Новікова,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова

«ЛІБЕРАЛЬНИЙ» ТА «РАДИКАЛЬНИЙ» ОБРАЗИ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В ПУБЛІКАЦІЯХ НЕЄВРЕЙСЬКИХ ГАЗЕТ В ОДЕСІ, ПЕРША ПОЛОВИНА 1880-Х РОКІВ

Початок 1880-х рр. в Україні під владою Російської імперії, яка майже вся входила до межі осілості єврейського населення, був позначений розгортанням так званих «беспорядков», відомих в історіографії під назвою антиєврейських «погромів». У поєднанні з низкою інших чинників, ці трагічні події сприяли зростанню в суспільстві інтересу до єврейської тематики, до «єврейського питання» (замітимо принагідно, що це вживаний тоді термін). Цей інтерес відображали, а також значним чином формували газетні видання (як у читаючого, так і, опосередковано, у неписьменного населення). При цьому газети, завдяки створюваним за їх допомогою образам єврейського населення, мали змогу підштовхувати якусь частину певного суспільства, громади до негативних емоцій та руйнівних дій або, навпаки, зупиняти (чи демонструвати намір зупинити) ескалацію насильства та зневаги до «інших» співгромадян. Подібний «подвійний» підхід до «єврейського питання» був властивий не тільки пресі, але й підживлювався чинниками – від політики влади, яка водночас сприяла ізоляції єврейського населення та розробляла проекти зрівняння його у правах, до позиції опозиційних імперії рухів тощо. В умовах формування модерних націй та поширення національного дискурсу характеристика єврейського населення в імперії теж не відрізнялася чіткістю. Воно уявлялося сучасниками або як релігійна громада іудеїв, або як соціальний стан, чи, відповідно новим суспільним тенденціям, «замкнутая народность, национальность». Так само нечітко представлялося й «єврейське питання». В одній урядовій записці за 1881 р., в умовах антиєврейського погрому, автор її відзначав, що «єврейське

питання» є віковим, складним, широким, загальнолюдським, економічним і далеким від категоричного вирішення [1.3; 2.139]. Це було те інтелектуальне тло, на якому формувалися в пресі у пер. пол. 1880-х рр. різні, діаметрально протилежні, образи єврейського населення.

Яскраві приклади радикального антисемітського та відносно ліберального (відносно – з огляду на зв'язок з інтересами імперії), філосемітського образів єврейського населення демонструють публікації одеських газет. Важливість звернення до їх вивчення пов'язана з поліетнічністю міста та різним досвідом міжнаціональних взаємин до поч. 1880-х рр. Об'єктом цього дослідження стали дві газети – «Новороссийский телеграф» и «Одесский вестник» та їх публікації, присвячені єврейській тематиці, у першій половині 1880-х рр. – від масового погрому 1881 р. до погрому в Одесі влітку 1886 р. [2.145].

«Одесский вестник» був однією зі старіших газет в Одесі, що з 1871 р. стала приватною. Наприкінці 1884 р. видавцем «Одесского вестника» став кандидат прав С. Ю. Ломницький, у зв'язку з чим при проведенні підписки на газету вказувалося, що вона покращила свої сили й збирається зайняти позицію «более чуткого отношения к назревающим вопросам» [3]. Матеріали газети, що стосувалися єврейської тематики, мали певний ліберальний, близький до філосемітського, характер, хоча й позначений ідеологічними особливостям періоду. Газета «Новороссийский телеграф» виходила з 1869 р. і була приватною. У 1874 р. її купив уроджженець Бессарабії М. П. Озмидов, який здійснював редагування газети до 1897 р. Він надав газетним публікаціям антисемітського характеру, а у 1885 р., в умовах полеміки з філосемітським «Одесским листком», прямо визначив напрямок газети при висвітленні єврейської тематики як «антиеврейско-экономическое направление» [4]. Риторика регіональних антисемітських газет була дуже подібною, часто використовуючи тезу стосовно «економічної експлуатації» християнського населення з боку євреїв [5].

Звертаючись до характеристики образу єврейського населення, який формувався у публікаціях в пер. пол. 1880-х рр.

в «Одесском вестнике», слід відзначити, що в газеті значно більше уваги, ніж в «Новороссийском телеграфе», приділялося публікації матеріалів, присвячених різним етнічним групам, що входили до складу одеського суспільства [6]. У такому контексті «єврейське питання» здебільшого не відокремлюється, а інтегрується у питання щодо поліетнічного характеру населення Одеси. Водночас в матеріалах «Одесского вестника» тільки євреї отримують різнобічні характеристики, що дозволяє говорити про певний «образ», що формувався у публікаціях газети. Це стало відповіддю на особливу актуальність «єврейського питання». Вивчення матеріалів «Одесского вестника» дозволяє виділити наступні риси єврейського населення:

1. Євреї – частина населення Одеси, яка має свою специфіку як окрема етнічна (релігійна) громада. У низці публікацій, вміщених в газеті, відображено сприйняття євреїв як спільноти, що в основі своєї ідентичності має в першу чергу іудейську віру. У зв'язку з цим слід згадати інформацію про плани проведення публічних лекцій вчителя п. Я. М. Прилукера, мета яких полягала у виявленні близькості моральних основ різних релігій, альтруїстичних принципів в етичних системах іудаїзму та християнства тощо. Звертає на себе увагу програма першої лекції, що була оприлюднена в газеті: «Затруднительное положение объективного исследователя в области еврейского вопроса. Ретроспективный взгляд на различные исторические фазисы взаимных отношений христианства и иудейства. Отношение современности к иудейскому вопросу. Теория экономистов и ее несправедливость. Научно-философский анализ внутренней сущности еврейского вопроса и его идейный raison d'etre…» [7]. Подібний зміст лекцій вочевидь мав на увазі необхідність зменшення все ще актуальної після погромів напруженості у сфері міжрелігійних та міжетнічних взаємин в Одесі. Публікація деяких офіційних розпоряджень теж сприяла сприйняттю євреїв саме як іудейської громади й відділенню її від християн [8].

На сторінках «Одесского вестника» вказувалося на консервативність окремих елементів економічного побуту

євреїв, збереження деяких правових традицій, зокрема ведення боргових книг єврейською мовою, що вступало у суперечність з російським законодавством [9]. Проведення статистичних досліджень та публікація їх результатів в газеті також виявляли специфічні риси єврейського сімейного побуту та демографії, зокрема те, що велика кількість розлучень серед євреїв забезпечувала переважання кількості шлюбів над шлюбами інших національностей, на тлі загального зменшення кількості шлюбів у євреїв. Публікувалися відомості, які свідчили про швидке зростання кількості єврейського населення у порівнянні з християнами (на прикладі Катеринослава) [10; 11]. Однією з відмінних від більшості решти населення рис, притаманних єврейському населенню, були спеціальні податки, звіти відповідних прибутків та видатків друкувалися в газеті [9; 14].

Публікації у газеті виявляють суспільну активність єврейського населення в Одесі, представники якого брали активну участь у діяльності єврейських організацій, зокрема у Товаристві прикащиків-євреїв, займалися благодійністю [12; 13]. Низка матеріалів в «Одесском вестнике» висвітлює умови розвитку традиційної єврейської освіти, знайомить з урядовими постановами стосовно цього питання. Особливо уряд цікавився організацією, фінансуванням та програмою навчання в єврейських освітніх закладах [14; 15]. Подібна увага, ймовірно, була пов'язана з тим, що єврейська традиційна школа розглядалася як осередок небажаної агітації (в тому числі направленої проти навчання євреїв у казенних (державних) училищах) [16.23]. Поступово все частіше в газеті з'являються матеріали, що висвітлюють процес закриття єврейських шкіл під різними приводами, які скривають за собою справжню політику ліквідації системи традиційної освіти. Зокрема, згадується про покарання штрафом «турецькопідданного» за відкриття без дозволу в Одесі училища, де діти навчалися Талмуду та заповідям. Два хедери були закриті у лютому 1885 р. на підставі того, що приміщення було визнано «не удовлетворяющими санитарным требованиям» [17; 18].

З огляду на важливість мовної складової ідентичності, слід згадати ті публікації, в яких мова йде про використання

в Одесі їдишу (жаргону), в тому числі як літературної мови. Так, в одному з номерів «Одесского вестника» у рубриці «Фельєтон» згадується «о Натане Мудром» Лессинга, которому не снилось, что его лучшее произведение удостоится в Одессе переделки [виділено у тексті. – Л. Н.] на жаргоне…» [19]. Як і інші національні групи населення Одеси, євреї мали можливість відвідувати вистави єврейського театру [20].

2. Євреї – такі ж громадяни, як і решта населення міста та імперії. Одним з важливих інформаційних напрямків, який підтримувався «Одесским вестником» у першій половині 1885 р., була апеляція до ідеї зрівняння євреїв в правах з іншими громадянами Російської імперії з метою вирішення «еврейського питання». Про це, зокрема, йдеться у рефераті публічної лекції історика, професора С.-Петербурзького університету О. Д. Градовського, що був передрукований в газеті з видання «Восход». Вчений вважав, що це питання легко вирішити в імперії, тому що законодавство щодо євреїв у цій державі не було результатом прояву «нашего народного гения» (духу), є «печальным памятником старины глубокой» [21]. Він вказував на те, що всі так звані характерні риси євреїв «не суть прирожденные свойства, расовые отличия, а образовались благодаря неблагоприятно для них сложившимся историческим условиям». Вчений звернув увагу на правову диференціацію всередині єврейського громади, що була результатом системи права в імперії, внаслідок чого маса євреїв позбавлена прав і їй протиставлені у правовому відношенні ті євреї, що отримали вищу освіту, які практично набували повноту громадянських прав. Висновок О.Д. Градовського був достатньо специфічним, не позбавлений впливу укорінених стереотипів. Він вважав, що є два шляхи вирішення єврейського питання в імперії – з одного боку, залишити євреїв у їх відокремленому становищі «і дати таким чином простір дальшому розвитку в них деяких дурних якостей». З іншого, вказував вчений, можна поступово згладжувати всі відмінності у становищі євреїв, що сприяло б їх злиттю з «коренним руським населенням» [21].

Як непросто було втілювати у життя ідею правової рівності євреїв, свідчать вміщені у газеті матеріали стосовно

діяльності місцевих з єврейського питання комісій дев'яти південних та південно-західних губерній. Так, при відповіді на питання, чи слід розширити межі осілості євреїв, волинська, київська та ін. (?) комісії висловилися проти, мотивуючи це так званою «шкідливою діяльністю євреїв». Водночас харківська, полтавська та ін. (?), висловились за розширення межі осілості, вказуючи на те, що «интерес государства требует отменить все то, что поддерживает обособленность евреев и их солидарность между собою. Расселение евреев по всей империи… дало бы возможность к слиянию их с остальным населением… устранило бы затруднения, вызвавшие еврейский вопрос» [22]. В «Одесском вестнике» наводився перелік питань, в яких всі комісії були згодні і які передбачали ліквідацію тих моментів, що сприяли виокремленню євреїв у суспільстві, починаючи від спеціальних податків і завершуючи спеціальними нижчими та вищими закладами, що, за словами публікації, підтримують так звані ізольованість та фанатизм «єврейського племені» тощо. Звертає на себе увагу те, що «Одесский вестник» в одному з наступних номерів виразив свою позицію щодо рішень комісій в освітній сфері наступним чином: надрукував матеріали стосовно вечора на користь одеського єврейського навчального закладу – Єшиботу [23]. На рівність євреїв як співгромадян вказували також ті публікації в «Одесском вестнике», в яких було відображено позитивне ставлення місцевої влади до єврейського населення. Наприклад, в ній можна було ознайомитися з високою оцінкою з боку тимчасового генерал-губернатора, генерал-ад'ютанта О. М. Дондукова-Корсакова становища відвіданої ним єврейської лікарні [24].

3. Частина єврейського населення є лояльною до проблеми так званої «руської» культурної та національної асиміляції. Ще одним шляхом так званого ліберального вирішення «єврейського питання» в імперії розглядалося так зване зближення євреїв з рештою населення, а здебільшого так зване «русско»-еврейське зближення. З погляду офіційної політики такий підхід можна охарактеризувати як культурна, національна та державна русифікація,

асиміляція євреїв з панівною культурою та прийняття ними громадянства Російської держави. Ця ідея у тодішньому суспільстві поділялася не тільки частиною неєврейського населення, яку ми, до певної міри, можемо назвати представниками ліберального напрямку, але й тією частиною єврейського населення, які тісно в економічному відношенні пов'язували себе з українськими землями в складі Російської імперії і вважали за можливе здійснювати культурне зближення. Ймовірно, свій вплив мали й ідеї Гаскали. Зокрема, за словами авторів «Записки по вопросу о восстановлении прав евреев на приобретение имений в западном крае», «многие из евреев, по своему образованию и общественному положению, усвоили себе все обычаи русской гражданственности и участвуют во всех ее проявлениях. Вообще же между образованными евреями и русскими в течение последнего десятилетия последовало желаемое давно сближение, могущее принести значительную пользу» (1876) [1.6]. Ми використовуємо термін «русско»-еврейське, тому що термін «руський» на той час знаходився на національному роздоріжжі в ідеології імперії – між східними слов'янами, включно з українцями, та власне росіянами, поступово перетворюючись за змістом в «російський» (в етнонаціональному розумінні). Звертає на себе увагу те, що в «Одесском вестнике» більше уваги приділялося ідеї «русско»-еврейського зближення, яка мала суспільне та світське значення, і менше уваги – ідеї релігійної асиміляції частини євреїв, хоча подібні публікації були так званим «загальним місцем» в газетах того часу, відповідаючи офіційній політиці у вирішенні «єврейського питання» [25].

Серед тих засобів, які використовувалися в газеті «Одесский вестник» для пропаганди ідей «русско»-еврейського зближення, інтегрованості євреїв в місцеве суспільство, було намагання авторів уникати вживання терміну «єврей» для характеристики єврейських фігурантів статей. Натомість у газеті в описі різних подій поряд з єврейськими прізвищами або не вказується додаткових епітетів, або часто вживається термін «одеський міщанин», «одесит» чи інформація подається «крізь проблему» (у випадку характеристики

кримінальних подій). Зокрема, у кримінальній хроніці можна прочитати, що «у будинку Руссо на Канатній вулиці затримано з поличним два відомих одеській поліції вори (виділено нами. – Л. Н.) Янкель Клим та Мошко Трейлер». В іншому місці згадується «известный негодяй (виділено нами. – Л. Н.) Самуил Кон», який викрадав дівчат для продажу [26]. Водночас у передрукованих в «Одесском вестнике» матеріалах з ін. газет, зокрема з «Бессарабских губернских ведомостей», зустрічається подача матеріалу із зазначенням, що злочин скоєно саме євреями [27].

Подібний підхід, без прямого визначення національної належності героя статті, використовується і в низці надрукованих матеріалів, присвячених перебуванню в Одесі представників творчої інтелігенції, гастролям знаменитостей. Зокрема, наповнені захопленням строки статей, присвячених концертам піаніста п. Пахмана, який, як вказує автор, «по происхождению одессит». Із захватом наводиться опис і інших виконавців, зокрема Рози Кофман, учениці п. Тедеско [28; 29].

Ідея «русско»-еврейського зближення, практично як ідея російсько-єврейської асиміляції, розвивається в газеті в обраний період лікарем та публіцистом І. І. Пантюховим. У статті «Население Одессы (Средний тип современного одессита)» він поставив перед собою мету з'ясувати властиві риси одеського населення, якому притаманна «змішаність». І. І. Пантюхов наводить перелік рис «среднего человека» Одеси, які, на його думку, властиві і єврейському населенню міста, зокрема «довольно чистый русский язык разговорный». У іншій своїй статті цей автор трохи інакше підходить до виділення головних груп населення, обравши релігійну ознаку в якості національного ідентитету. Зокрема, І. І. Пантюхов вказує на те, що прізвища можуть вводити в оману при визначенні національності їх носія, тому що вони могли змінитися під впливом асиміляції, в тому числі добровільної. Він дійшов висновку, що існують «две наиболее резко очерченные группы одесского населения – християне и евреи» (як іудеї), виділяючи при цьому так звані «перехідні християнсько-єврейські типи» [30]. Євреїв автор поділяє на «коренных одесситов» та тимчасово проживаючих, а також на, як

можна зрозуміти з контексту, багатих, освічених та бідних. Відповідно відрізняється їх ставлення до мови (ступінь асиміляції). Так, за висновками І. І. Пантюхова, багато з корінних одеситів-євреїв у домашньому побуту вживають російську мову, а жаргону (тобто ідишу) чи не знають, чи вживають за необхідністю. Бідні ж та тимчасово проживаючі в Одесі більш-менш знають російську мову, але розмовляють на жаргоні [31]. Опираючись на думки Прудона, який мову вважав ознакою національності, І. І. Пантюхов припускав, що в майбутньому на півдні утвориться, в тому числі з «середнього типу сучасного одесита», новий південний різновид «русских». Ще в одній своїй публікації І. І. Пантюхов намагався заперечити як невірний образ Одеси як міста, де живуть тільки євреї (як іудеї), який поширювався у російській пресі антисемітського характеру, з відповідним відтінком. Він розповів про свій досвід відвідування людної вечірки, де присутні – представники середнього класу населення – виявляли чудове знання російської літератури й розмовляли російською мовою. Як зазначив наприкінці автор, «в этом обществе все, за исключением меня и моей жены, были иудейского вероисповедания», «я был поражен, встретив такое русское общество в таком «подозрительном» городе, как Одесса» [32]. Отже, «русско»-еврейське зближення, яке пропагувалося в публікаціях газети в статтях І. І. Пантюхова, практично мало бути одностороннім, передбачало культурну та національну російську асиміляцію єврейського населення, що мало сприяти своєрідній його легітимізації в імперії, й місті Одесі зокрема.

Водночас маємо приклади, коли ідея «русско»-еврейського зближення трактувалася не як російська (чи інша східнослов'янська) культурна чи національна асиміляція євреїв, а як інтерес до іншого народу, його культури. У зв'язку з цим слід згадати про те, що в «Одесском вестнике» приділялася увага й українсько-єврейським відносинам. Наскільки складно було здійснювати культурне єврейсько-українське зближення, свідчить антисемітська кампанія у пресі, особливо в газеті «Киевлянин» проти газети «Заря», де були вміщені матеріали на пошану Т. Г. Шевченка з приводу поми-

нок. Ці матеріали були передруковані в «Одесском вестнике». Зокрема, у газеті «Кивлянин» відзначалося наступне: «В 20-ю годовщину смерти Шевченко имя его на все лады теребят ж[…], память малорусского поэта желают эксплоатировать для ж[…]х затей». В «Одесском вестнике» при передруці цих матеріалів з гіркотою та глибоким осудом було відзначено, що ці слова надруковані в газеті «Киевлянин», яка редагується професором Київського університету [33].

Позиція газети «Одесский вестник» хоча і була позначена певним консерватизмом у справі підтримки ідеї «русско»-єврейського зближення, розуміючи його як практично односторонній процес російської культурної й національної асиміляції єврейського населення, водночас суперечила радикальним настроям серед частини суспільства, носії яких висловлювали наступні думки: «…если в больших городах, в центрах русской цивилизации, в центрах экономической, промышленной и умственной жизни и наблюдается, действительно, некоторое сближение между интеллигентными представителями этих двух народностей, за то в провинциальной глуши замечается чрезвычайно целостное сохранение еврейского сепаратизма, во всей силе его действенного первобытного состояния. Недружелюбное, эксплуатирующее отношение еврейской черни к русскому крестьянству, освященное талмудом и поддерживаемое школой, дают себя чувствовать еще в большой, очень большой степени…» [1.7]. Тим самим газета намагалася толерувати відносини неєврейського та єврейського населення, обираючи для свого лібералізму в «єврейському питанні» доволі консервативні підходи.

4. Євреї – невід'ємна частина господарського життя Одеси та Правобережної України. Низка матеріалів «Одесского вестника» висвітлювала питання, пов'язані з позитивним впливом єврейського населення на економічний розвиток міста та Правобережного регіону, що означало визнання високого ступеню його інтегрованості до місцевого суспільства. Що стосується Одеси, то на сторінках газети неодноразово можна знайти повідомлення про заснування чи припинення діяльності окремих підприємств, побачити характерні

оголошення на кшталт «Вино Аббы Розенблата: пасхальное, оптовый и мелочный склад…» Серед назв вин, якими торгувала фірма, можна почути відголоски всього півдня та світу: «бессарабское, аккерманское, шабское, судакское, ялтинское, мускат люнель, венгерское, токай, бендерское, каушанское, биникарло, пуркарское, касас, рислинг, лафит, бордо, бургонское… старое саратовское…» [34].

Окремі спеціальності, якими займалися в Одесі євреї, стали практично нерозривно пов'язані з ними. Зокрема, у газеті можна зустріти вказівки на те, що в сучасній літературі, а саме у творі П. Л. Гросула-Толстого «Тайны Одессы. Разные дороги» «в лице маклера Мошки Гринштейна… читатель встретит вполне знакомый тип одесских маклеров» [35].

З огляду на тісний зв'язок, який поєднував Південь та Правобережну Україну, в «Одесском вестнике» вміщувалися матеріали, що стосувалися так званого Південно-Західного краю (тобто згаданої Правобережної України). Ці матеріали часто вступали у дискусію з прибічниками ідеї так званої «економічної експлуатації» християн з боку євреїв, яка підтримувалася часто на різних щаблях управління Російської імперії, хоча й існували виключення. До них у цьому питанні приєднувалися представники народницького руху та ін. В Одесі цю ідею, як вказувалося, підтримувала, зокрема, газета «Новороссийский телеграф». Виходили й інші публікації подібного напрямку. Наприклад, у 1876 р. у місті вийшла брошура «Евреи-помещики: По поводу «Записки по вопросу о восстановлении прав евреев на приобретение имений в западном крае» (автор сховався за ініціалами Д. М.). Як відзначав автор брошури, ця «Записка» була своєрідним «голосом самих євреїв» [1.1]. З огляду на те, що вона не дістала оприлюднення, її зміст потрапив до читача вже у невигідній для єврейської сторони інтерпретації з боку Д. М. Суть її він визначив у тому, що автори ставили питання щодо відновлення права євреїв на землеволодіння в Київській губернії. При цьому висувалися такі аргументи, як відповідність цього процесу потребам уряду (тобто необхідності зменшення польського землеволодіння), наголошувалося на економічній вигоді для краю. Автор

брошури заперечує ці аргументи, вказуючи, зокрема, на те, що бажання вигоди з боку євреїв, навпаки, зруйнує економіку помість та загалом краю, виснажить ресурси тощо. Не обійшлося і без звинувачення євреїв в бажанні економічної експлуатації та спекуляції, засновуючись лише на окремих випадках [1.3, 5]. Ми зупинилися на характеристиці згаданої брошури з огляду на те, що в «Одесском вестнике» та «Новороссийском телеграфе» у пер. пол. 1880-х рр. її зміст набув дальшого розвитку, при цьому в «Одесском вестнике» підтримували позицію авторів єврейської «Записки», а в «Новороссийском телеграфе» – навпаки, позицію автора брошури Д. М.

Так, в «Одесском вестнике», роз'яснюючи «истинный смысл и значение правил» (нових) землеволодіння у західних губерніях, автор редакційної статті звертає увагу на вузькість передбаченого ринку як ринку руського, а також на те, що відсутність попиту (тобто так званого руського) на маєтки у 1860-х роках знижувало ціни на них. Крім того, соціальний склад руських покупців маєтків, їх суспільне становище та освіта не дозволяли їм вести успішне господарство, тому їм були потрібні люди, «знающие условия хозяйства местного и имеющие средства». У підсумку редакційної статті наголошувалося, що існують об'єктивні передумови для того, щоб нові власники мали обов'язково увійти у близькі стосунки з поляками та євреями, які дуже швидко зробилися «своїми людьми» в російських маєтках. В «Одесском вестнике» практично вказувалося на недоліки російського законодавства й могутність економічних причин, які штовхали учасників поземельних відносин на обхід закону (зокрема, закону про заборону прямих угод) [36]. Згодом у газеті було вміщено приклад договору між землевласником Західного краю та його колишнім орендарем-євреєм, які укладалися на Правобережжі. У висновку автор статті наголошував на тому, що економічні закони виявляються сильнішими й стійкою є фактична «економічна коаліція» проти правил, тому при зміні форми (законів) невідомо, чи зміниться зміст економічного життя [37].

5. Єврейські погроми – частина спільної міської та регіональної історичної пам'яті та негативного суспільного досві-

ду. Початок 1880-х рр. позначився погромами, особливо на півдні, і в Одесі зокрема. Це не була перша хвиля погромів. Тому природно, що їх історія залишилася у пам'яті місцевих жителів. В «Одесском вестнике», вміщуючи інформацію про нову книгу письменника П. Л. Гросула-Толстого, автора «Описания беспорядков 1871 г. в Одессе» – роман «Тайны Одессы. Разные дороги», – автори реклами вказували на те, що, незважаючи на те, що він нагадує французькі романи, «одесситы прочтут его с интересом, потому что сюжет взят из одесской жизни и затрагивает времена и события, пережитые и перечувствованные многими» [35]. Більше того, при наведенні відомостей про розгортання погрому в Єлисаветграді у 1881 р., автор інформації відзначав, що задовго до Пасхи у цьому місті в народі ходили слухи, «что в этот праздник будет сделано нападение на евреев, подобно тому, как это произошло когда-то в Одессе». На це вказував і одеський віце-губернатор у 1881 р.: «у нас никто еще не забыл оглушительного еврейского взрыва, разразившегося ровно десять лет назад» [38; 2.39].

Матеріали, що друкувалися в газеті в цей час, були орієнтовані і на неєврейське, і на єврейське населення, при цьому в них наголошувалося на необхідності запобігання конфлікту як з боку неєвреїв, так і з боку єврейського населення. На окрему увагу заслуговують ті публікації, в яких наголошується на ролі влади та закону у подоланні конфлікту (так званих «беспорядков»). В газеті публікувалися матеріали, пов'язані з профілактичними заходами місцевого управління, яке ще до розгортання погрому попереджало населення про поширення провокаційних слухів і т. п. [39; 40]. Також в «Одесском вестнике» друкувалися матеріали, в яких відображалася хроніка погромів на півдні, повсякдення погрому, стратегії поведінки єврейського населення, зокрема їх вимушена міграція, ставлення селян до подій. Звертає на себе увагу те, що селяни для єврейського населення поділялися на своїх та чужих, останні мали намір грабувати майно євреїв, а перші навіть за плату взяли на себе охорону євреїв у Гуляй Полі. У різних замітках, від хроніки погрому до прийняття єврейської делегації імператором, так чи інакше

ставилися питання про причини погрому. Однієї відповіді газета не давала. Так, за матеріалами газети, імператор при зустрічі з єврейською делегацією поклав провину на анархістів, вказуючи на те, що він однаково ставиться до підданих, без різниці «племени и вероисповедания» [40]. В інших публікаціях очевидці подій звинувачували частину селян, які, в свою чергу, були спровоковані чутками про офіційний дозвіл погромів. Зокрема, в одному з листів до газети говорилося про те, що в с. Кінські Роздори селяни побили станового, дорікаючи йому за те, що він, ніби маючи дозвіл бити євреїв, спеціально вже тиждень ховає його у себе. Загалом хроніка погромів, докладний опис «беспорядков» створював враження дуже важке, не даючи чітких відповідей на причини погромів.

Звернення до аналізу висвітлення єврейської тематики на сторінках іншої одеської газети «Новороссийский телеграф» дає можливість для ознайомлення з протилежною, радикально негативною позицією стосовно єврейського населення та його інтегрованості до решти суспільства. В першу чергу це знайшло відображення у висвітленні тематики, пов'язаної з погромом 1881 р. У газеті практично проводилася думка, що:

1. Єврейські погроми – наслідок внутрішнього суспільного конфлікту між євреями та неєвреями, провина лежить на перших. Ще до визнаного початку погромів у квітні 1881 р. в «Новороссийском телеграфе» друкувалися матеріали, направлені практично на розпалювання ворожнечі між «руським народом» та іншими складовими населення Одеси. У зв'язку з цим можна вказати на публікацію, у якій йшлося про кількарічну заборону християнам влаштовувати на Куліковому полі у місті балагани на Великдень та інші святкові заходи. Автор статті критикує тезу про те, що ця заборона здійснена в інтересах більшості населення Одеси, і наголошує на тому, що відбувається обмеження дозвілля «одесского бедного народа». При цьому він відзначав, що «русский народ должен терпеть только потому, что он живет, или с ним живут… другие национальности» [41]. Також в газеті з'являлися матеріали, критично налаштовані стосовно євреїв.

Дискусію у пресі навколо теми погромів викликала стаття, вміщена в «Новороссийском телеграфе» 2 березня 1881 р., після замаху на Олександра II. Стаття залишає подвійне враження, маючи дійсно скритий смисл. У ній йшлося про те, що у місті вже певний час поширюються слухи, що до Пасхи збираються бити євреїв, що породжувало паніку «у однієї частини населення». Джерело слухів було точно невідомим. З іншого боку, завдяки газеті, стали відомими факти насильств проти євреїв міських м'ясників 17 березня в Одесі. В одеській пресі (в «Одесском листке») звинувачували «Новороссийский телеграф» в продукуванні слухів, і останній представляв докази, що він мав, але не опублікував відповідні матеріали, які могли підтвердити, що це не слухи, а факти [42]. Під час погромів у газеті, як і в «Одесском вестнике», публікувалася хроніка подій, поряд з хронікою суду над народовольцями за вбивство Олександра II. Докладна інформація оприлюднювалася з самого початку погромів в Єлисаветграді, «в разъяснение распространившихся в городе известий о происшедших в Елисаветграде столкновениях между христианским и еврейским населением». Це було розпорядження генерал-губернатора, тобто кроком з боку місцевої влади, зацікавленій у збереженні спокою в Одесі [43].

В одному з листів до редакції зустрічаємо натяки на назрівання у квітні грецько-єврейського конфлікту в Одесі. Згаданий лист був написаний у зв'язку з публікацією в «Одесском листке», в якій захищалися євреї та критикувалася «грецька колонія» в Одесі. Автор листа до «Новороссийского телеграфа» вказував на те, що, звинувачуючи грецьку колонію, його опоненти збуджують ворожнечу між націями [44]. Ця тематика була достатньо актуальною на той час, тому що окремі погроми в Одесі, відбувалися за участі греків (наприклад, грецьких моряків у 1821). «Новороссийский телеграф» вказує на можливе національне, а не релігійне, протистояння, що відображало нові явища, які були притаманні модерній добі. Причини конфліктів євреїв та неєвреїв на сторінках газети розглядали практично як наслідок єврейського характеру. Національний характер – ще одна категорія, властива добі зростання уваги до питань національності.

2. Єврей – це людина зі специфічним характером та зовнішністю. У згаданому вище листі до редакції автор, вступаючи у суперечку з журналістами «Одесского листка», відзначав, що євреї можуть спати спокійно, якщо будуть триматися певних принципів, за допомогою переліку яких наведена негативна характеристика єврейського населення: «Когда человек честен, не фанатик и не нахал… никто ему не помешает и он никого не должен бояться…». Відповідно висувалася теза, що євреї, завдяки особливостям характеру та поведінки, провокують погромні дії. Так у газеті завуальовано, під виглядом листів до редакції, проводилася негативна за змістом пропаганда [44].

Теза про так звану «нечесність» євреїв зустрічалася у газеті ще до початку погрому у Єлисаветграді. Зокрема, 7 квітня в «Новороссийском телеграфе» друкувалися матеріали судової хроніки по справі миколаївського міщанина Купермана, який звинувачував редактора газети Озмидова у наклепу, що полягав у характеристиці способу дії Купермана як «мошеннического». Однак суд виправдав М. П. Озмидова. В іншій публікації в «Новороссийском телеграфе» у шулерстві була звинувачена єврейська газета «Заря» [45; 46].

Риси характеру єврейського населення у негативному висвітленні у поєднанні з висміюванням особливостей їх російської вимови відображалися в передруковуванні в газеті єврейських анекдотів. Однією з головних рис характеру, за версією анекдотів, вміщених в «Новороссийском телеграфе» в такий важкий час, як початок погромів 1881 р., – бажання прибутків, економічної вигоди, «гешефту», яке перемагає інші принципи. Для прикладу, в анекдотах наголошувалося, що найкращий папір для єврея – вексель, бо за його допомогою можна отримати гроші, а найкраща жінка – це та, у якої добре придане [47]. В іншому місці редакція відповідає читачу-єврею говіркою, що визначає її негативну позицію: «Одновременно двух кож с вола не дерут, по крайней мере христиане [48]». Редакція «Новороссийского телеграфа» звертала увагу, в контексті тези про так звані «вигоди» євреїв, навіть на сферу шкільної освіти. Зокрема, у газеті зазнало критики звільнення від занять єврейських уч-

нів, у зв'язку з релігійним святом, на тиждень раніше, ніж мали бути звільнені християни – 12 квітня, що збільшувало їх канікули до трьох тижнів. При цьому «Новороссийский телеграф» посилався на закордонний (німецький) досвід, де учні не вчилися тільки два дні [49].

Зображення євреїв (при чому як загалу, без диференційованого підходу) як національності, що шукає «гешефт», відповідало іншій поширеній у суспільстві тезі стосовно економічної експлуатації євреями християн. Як вже згадувалося, цю тезу підтримував і редактор М. П. Озмидов. Слід відзначити, що поширення гасла економічної експлуатації спрямовувало події під час погромів, з іншого боку, самі події теж дозволяли обрати за їх причину те, що лежало на поверхні конфліктних відносин у вигляді пограбування майна і т. п. Це гасло також часто поєднувалося з твердженням про участь євреїв у політичній опозиції. Про це свідчать події весни 1881 р., коли в Одесі 17 березня практично почалися погроми. Тоді місцеві м'ясники стали закликати християн бити євреїв (використовувався термін «жиди»), тому що їх нібито багато серед учасників антиурядових виступів у Петербурзі. У зв'язку з цим редакція «Новороссийского телеграфа» вказала на те, що на такій підставі можна бити й руських, тому що з їх середовища вийшов більший відсоток «злодіїв-анархістів». М. П. Озмидов публічно заперечував можливість використання звинувачення євреїв у політичній діяльності у якості обґрунтування їх так званої «суспільної провини», вказуючи на те, що всю націю хочуть звинуватити за провину «десятків негодяев та мерзавок». Водночас він відзначав, в контексті своїх економічно-радикальних поглядів, наступне: «Не в этом виноваты евреи перед страной. На евреях много вины, но вины только экономической» [50]. В іншій публікації йшлося про те, що «Новороссийский телеграф» не раз заявлял, что при теперешних условиях считает еврейскую эксплуатацию злом всякого государства, преимущественно же злом нашего края…». Слід відзначити, що в одеському суспільстві проголошення цієї тези виявляло певний ідеологічний розкол. Були читачі, які відверто писали в листах до газети про те,

що вони не підтримують редактора саме в цій тезі і готові вести з ним дискусію [42]. Автори публікацій в «Новороссийском телеграфе» звертають увагу й на те, що євреїв вирізняє з-поміж представників інших національностей їх зовнішність. При публікації матеріалів стосовно судового розгляду справи шістьох (звинувачених у вбивстві Олександра II), автор замітки відзначав: «Семитические черты лица Геси Гельфман сразу ее обнаружили», тоді як більшість інших учасників слідства залишалися невпізнаними до певного моменту, хоча зіграли більшу роль у подіях [51].

Ще однією рисою місцевого єврейського населення «Новороссийский телеграф» вважав намагання так званої ним «єврейської кліки» представляти Одесу як «єврейське місто». Власне, це було пропагандистське твердження самої газети, і «Новороссийский телеграф» трактував цю накинуту ним ззовні єврейській громаді позицію як «образу» міському населенню. Так, газета різко відреагувала на обрання єврея як депутата від Одеси до імператора до Петербургу. Автор відповідної замітки відзначав, що всі великі міста у березні відправляли делегації до столиці, сформовані на основі станового представництва та представництвом «руської національності». В Одесі ж, на думку автора, в результаті домовленості «…в заседании думы свершилось то, что может свершиться только в Одессе и нигде более. Гласные Гурович и Штерн подняли вопрос об избрании гласного-еврея». У замітці при цьому наголошувалося, що Одеса не є містом однієї національності, і тому національний принцип, як і становий, не є підставами для обрання депутатом від Одеси Розена. Висновок автора публікації категоричний і має виражено антисемітський характер: «Ясно, что еврейская клика приняла решение воспользоваться случаем представить Одессу еврейским городом» [50; 52].

3. Євреї є об'єктом суспільної «боротьби». Як зазначалося, ставлення редактора «Новороссийского телеграфа» М. П. Озмидова до євреїв ґрунтувалося на тезі про «економічну експлуатацію». В одній з публікацій редактор газети «…высказывал готовность всеми силами бороться с этим злом [точка зору редактора. – Л.Н.], но понимал под этим лишь

борьбу словом, если хотите и делом – но под делом следует разуметь меры экономические, меры административные, но ни в каком случае не дикую, кулачную расправу» [50]. Отже, пропагуючи необхідність «боротьби» (ненасильницької), М. П. Озмидов, зі свого боку, пропонував заходи, що сприяли дальшій правовій, а також економічної ізоляції євреїв, а також сприяв зростанню напруження в системі міжнаціональних відносин в Одесі. Показово, що водночас з заявами редактора про ніби мирну боротьбу у газеті вміщувалися матеріали, в яких мова йшла про бажання помсти з боку натовпу «економічним експлуататорам», а також друкувалися листи до редакції, де практично йшлося про допустимість самосуду у випадку побутового конфлікту з євреями. Так, у листі до газети за авторством чоботаря, який мав подібний незначний конфлікт, були вміщені наступні слова: «…я прибегаю к посредству вашей газеты, прочитав в коей эти строки, может быть, кто-нибудь сжалуется надо мной и положит конец этому безобразию» [53]. Відповідаючи на пропозицію автора одного з листів, щоб надати право виступити захисникам єврейської сторони з приводу її звинувачення в «економічній експлуатації», М. П. Озмидов писав: «Милости просим, мы не отказываем в нашем оружии [тобто словесному] защитникам евреев» [54]. Тематика «боротьби» з євреями та її різна інтерпретація, відкрита та завуальована, не могла не вплинути на настрої у місті та на формування ідеологічного та ціннісного підґрунтя для поширення погромів.

Ознайомлення з публікаціями, присвяченими єврейському населенню, що були вміщені у першій половині 1880-х рр. у двох відомих одеських газетах – «Одесском вестнике» та «Новороссийском телеграфе», які ідеологічно практично протистояли в цей час одна одній у трактуванні «єврейського питання», дозволило дійти наступних висновків. Якщо «Одесский вестник» представляв євреїв в Одесі як окрему громаду, в першу чергу релігійну, яка водночас поставала тісно інтегрованою в структуру населення та життя не тільки цього міста, півдня, але й Правобережжя, то «Новороссийский телеграф» презентував і формував свій образ єврейського населення. Євреї в публікаціях, вміщених у цій

газеті, характеризувалися як релігійна, національна громада, якій ніби властиві егоїстичні риси, яка була протилежна за інтересами решті населення і з якою газета закликала боротися як з джерелом так званої «економічної експлуатації» християн.

Звичайно, лібералізм «Одесского вестника» мав специфічний характер, підкорений ідеології та інтересам в першу чергу імперії, однак його матеріали були направлені переважно на вирішення завдання зменшення соціальної конфліктності в умовах антиєврейських погромів або їх загрози. Образ єврейського населення в «Новороссийском телеграфе» представляє взірець радикальної антисемітської пропаганди, що формувала основу для дальшого розвитку конфліктності та ескалації протистояння євреїв та неєвреїв в Одесі. Проблема формування різних образів єврейського населення в публікаціях окремих представників одеської газетної преси є частиною більш широкої проблеми суспільного ставлення до «єврейського питання», а також проблеми впливу преси на формування суспільної думки та суспільної дії в Одесі та загалом в Україні в другій половині XIX ст. і потребує додаткового дослідження.

Література:

1. Д. М. Евреи-помещики: По поводу «Записки по вопросу о восстановлении прав евреев на приобретение имений в западном крае». Одесса: тип. П. Францова, 1876.

2. Евреи Одессы и юга Украины. Одесса: Негоциант, 2002. С. 139. (Труды Гос. Архива Одесской области. Т. 7, кн. 1. (конец 17 – нач. 20 в.).

3. Одесский вестник (дальше – ОВ). 1885. 3 янв.

4. ОВ.1885. 30 марта.

5. Новікова Л. Інтелектуальний радикалізм в умовах суспільної модернізації: національні стереотипи на шпальтах газети «Волынь» (1885 р.) // Інтелектуальна історія та духовна спадщина України XIX ст.: зб. наук. праць. Одеса: Одеський нац. ун-т, 2017. С. 158-166.

6. ОВ. 1885. 12-13 февр.

7. Публичные лекции // ОВ. 1885. 6 янв.

8. ОВ. 1885. 26 февр.
9. ОВ. 1885. 14 февр.
10 Численность одесского населения // ОВ. 1885. 16 янв. (Хроника).
11. К статистике населения в г. Екатеринославе // ОВ. 1885. 25 янв.
12. Общее собрание членов общества прикащиков-евреев // Одесский вестник. 1885. 16; 19 марта.
13. Из отчета еврейского сиротского дома в Одессе // ОВ. 1885. 26 февр.
14. Отчет по коробочному сбору // ОВ. 1885. 14 февр.
15. ОВ. 1885. 10 февр.
16. Алексеев А. Общественная жизнь евреев, их нравы, обычаи и предрассудки. – Новгород: тип. Новгород. губ. правл., 1868.
17. Тайная школа // ОВ. – 1885. – 10 янв. – Хроника.
18. Закрытие двух хедеров // ОВ. – 1885. – 8 февр. – (Хроника).
19. Всякая всячина // ОВ. – 1885. – 6 янв . – [Фельетон].
20. ОВ. 1881. 18 апр.
21. ОВ. 1885. 15 февр.
22. Комиссия по еврейскому вопросу // ОВ. 26 янв.
23. Вечер в пользу Ешибота // ОВ. 1885. 29 янв.
24. Посещение генерал-губернатором одесской еврейской больницы // ОВ. 1881. 5 апр.
25. О секте новозаветных израильтян // ОВ. 1885. 1 марта; ОВ. 1885. 23 марта.
26. Продажа галичанок в Америку // ОВ. 1885. 10 янв.
27. Нападение шайки замаскированных грабителей // ОВ. 9 февр.
28. Второй концерт г. Пахмана // ОВ. 1885. 26 февр.
29. ОВ. 1881. 17 апр.
30. Пантюхов И. Население Одессы // ОВ. 1885. 16 марта.
31. Пантюхов И. Население Одессы (Средний тип современного одессита) // ОВ. 1885. 10 янв.
32. Пантюхов И. Из впечатлений северянина (Письмо в редакцию) // ОВ. 1885. 2 февр.
33. ОВ. – 1881. – 7 апр.
34. Объявления // ОВ. – 1885. – 17 марта.
35. ОВ. – 1885. – 22 марта.

36. [Без названия] // ОВ. – 1885. – 25 янв.
37. ОВ. – 9 февр.
38. 15-е и 16-е апреля в Елисаветграде // ОВ. – 1881. – 21 апр.
39. ОВ. 1881. – 8 апр.
40. Дела о беспорядках в Одессе // ОВ. – 1881. – 16 мая.
41. Альфа. Воскресные беседы // Новороссийский телеграф (дальше – НТ). 1881. 11 апр.
42. Шван А. Н. Письма в редакцию. II // НТ. – 1881. – 22 марта.
43. НТ. 1881. – 18 апр.
44. Одесский старожил. Письмо в редакцию // НТ. – 1881. – 16 апр.
45.Дело по обвинению редактора «Новорос. Телегр.» Николаевским мещанином Куперманом в оклеветании в печати // НТ. – 1881. – 7 апр.
46. НТ. 1881. – 1 апр.
47. Сцены из еврейского быта // НТ. – 1881. – 16 апр.
48. НТ. 1881. – 31 марта.
49. Продолжительные каникулы // НТ. – 1881. – 3 апр.
50. НТ. 1881. 21 марта.
51. На деле шестерых // НТ. 1881.10 апр.
52. Альфа. Воскресные беседы // НТ. 1881.15 марта.
53. Письма в редакцию. II // НТ.1881. 11 апр.
54. Письма в редакцию. I. Галка А. Я. // НТ. 1881. 22 марта.

Тарас Гончарук,
доктор історичних наук,
професор Одеського національного університету
ім. І.І. Мечникова

СТАТТЯ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА ПРО ОДЕСЬКЕ ПОРТО-ФРАНКО

В своїх публікаціях ми вже звертали увагу на визначний внесок історика Олександра Петровича Оглоблина (1899-1992) у вивчення одеського порто-франко 1819-1859 рр. [1, 2]. Однак про думки вченого найкраще говорять тексти його праць. Тому нам здається необхідним републікувати текст статті О. Оглоблина 1928 р. – першого у вітчизняній історіографії комплексного дослідження історії одеського порто-франко й першого дослідження, де це непересічне явище економічної історії оцінювалося з боку українських господарських інтересів. Републікація вказаної статті тим більш потрібна. через те, що праці О. Оглоблина (внаслідок еміграції вченого за кордон під час ІІ світової війни) тривалий час були невідомими для читача в Україні. І для одеського читача, звичайно, також…

Пригадую, як в середині 1980-х рр. одеський бібліограф Віктор Семенович Фельдман (1915-2008) потай давав можливість студентам-історикам ознайомитись з окремим відбитком вказаної статті О. Оглоблина (добре було б дізнатися про долю цього відбитку, бо він містив дарчий надпис від автора одеському історику Олександру Борисовичу Варнеке). Притому В. Фельдман казав, що нічого не знає про автора статті, припускаючи, що останній був репресований. Сьогодні пересічні одесити, на жаль, теж мало знають про О. Оглоблина. Хоча, як доводять дослідники його творчого шляху (передусім професор Ігор Володимирович Верба), цей вчений у 1920-х – 1940-х рр. був пов'язаний з Одесою далеко не лише тематикою досліджень, й питання, чи варто відносити О. Оглоблина до одеських істориків, здається, залишається відкритим.

До наведеного тексту статті зробимо кілька зауважень. Вона має характерний стиль, що був притаманний для

української радянської наукової літератури 1920-х рр. Ми його виправили лише у дуже незначній мірі (зокрема, виправлено згідно з нормами сучасного правопису слова «европейський», «инших», «проєкти» та ін.). Також у статті змінено посилання з підрядкових на кінцеві (вони подані в кінці тексту статті). Слід також відзначити, що хоча О. Оглоблин зазначив у першому посиланні, що вказана стаття має увійти, як окремий розділ, до майбутньої праці вченого «Нариси з історії українського капіталізму» (т. I), проте, коли вказана праця вийшла друком (щоправда вже під назвою «Нариси з історії капіталізму на Україні»), окремого розділу, присвяченого одеському порто-франко, в ній не було, хоча історії цього митного режиму й особливо одеському транзиту першої половини XIX ст. уваги приділено було чимало.

Додаток: Стаття О. Оглоблина «Одеське порто-франко» 1928 р. (Оглоблін О. Одеське порто-франко // Наукові записки Київського інституту народного господарства. 1928. Т. 9. С. 37-47)

«Одеське порто-франко[1]

Порто-франко в Одесі було завершенням переднішого розвитку чорноморсько-озівської торгівлі. Думка про порто-франко з'явилася одночасно з утворенням самої Одеси й виникла серед тих значних чужоземних негоціянтів, що віддавна провадили свої операції на Україні[2]. Надворний совітник Фродінг (Froeding), здається австрійський негоціянт, що мав свою головну контору в Константинополі, а філію, між іншим, також у Херсоні (мабуть до початку російсько-турецької війни 1788-1791 рр.), й провадив на велику міру операції у Туреччині й на Україні[3], писав 15/26 вересня р. 1796 до бригадира де-Волана, директора «канцелярії будування міста й порту Гаджібейського»[4], «о пользе учреждения Одессы вольно-торговым портом (portofranco)». Про це, очевидно, Волан подав був урядові. На пропозицію Фродінга звернули були увагу й десь на при початку р.1797 в Державній Раді «по воле е. и. в.» обмірковували цю справу. Рада визнала, «сие учреждение может произведено быть в действо», якщо «по причине

прилеглости Одессы к сухой границе» буде вжито заходи перестороги «окопанием сего места и другими расспоряжениями». Проте Рада не цілком вдоволена була з цього. На її думку, «порты таврические могут еще удобнее объявлены быть вольно-торговыми», звичайно, з відповідними застереженнями. Інтереси російського торговельного капіталу тут виявилися найяскравіше. Одеса була бо десь на кордоні, за Дніпром, зв'язана була найбільше з т. зв. «польськими провінціями» Імперії, отже з Правобережною Україною, куди ще російський купець не спромігся пролізти. Взагалі ставлення до Одеси за того часу було досить таки вороже. «Спадкоємці» Кримських земель слушно міркували, що через порто-франко на Таврійському півострові «область сия приобрела б скорее нужное население, не в одних татарах, но и из разных порядочных жителей состоящее». На цей раз «кримським» оборонцям не пощастило. 9/II 1797 р. генерал-прокурор повідомив Раду про те що «е.и.в. угодно, чтоб порт вольно-торговый учрежден был в Одессе, а не в Таврида»[5]. Наприкінці того-ж таки року одеське купецтво безпосередньо вдалося до уряду з проханням надати Одесі прав порто-франко[6]. Проте справу було затримано. Її мабуть сполучили були з розробленням нового тарифу[7]. Тимчасом перемогли оборонці кримського порто-франко. Указ 13/II р. 1798 надавав Таврійському півострову прав порто-франко терміном на 30 років[8]. Та указ цей не був запроваджений у життя[9]. Разом з тим швидкий зріст Одеси пересував туди центр чорноморської торгівлі й надзвичайно ускладнював економічне й політичне становище Правобережної України. Це й призвело на початку XIX в. надто-ж після призначення Рішельє, до поширення прав Одеського порту й надання йому важливих пільг. За безпосереднього предка порто-франко слід визнати заведення в Одесі enterpôt, тоб-то визнання тутешньому портові права складки товарів на протязі 1 ½ років, без митної оплати. Чинність указу 5/III р. 1804 було встановлено (як спробу) на 5 років[10]. Цілком зрозуміло, що це було природньо зв'язано з усталенням одеського транзиту: адже-ж і відповідного указу видано у той самісінький день[11]. Проте мабуть і тоді вже російський уряд розумів, що

запровадження в Одесі enterpôt одкриває тут можливість вільної конкуренції центрально-європейських і західно-європейських країн, отже певною мірою нейтралізує виключний вплив Центральної (німецької) Європи на одеську (і правобережно-українську) торговлю. Не дивно, що р. 1809 право складки товарів в Одесі було продовжено на 5 років[12], р. 1814 – на два роки[13], р. 1816 – також[14] і мало чинність доти, доки в Одесі з'являється вже справжнє порто-франко.

Р. 1814 думку про порто-франко в Одесі підніс був Рішельє[15]. Та мабуть його проект був затриманий через міжнародні події тогочасні. Наступник Рішельєгр. Ланжерон знову це питання знімає[16]. Ця думка тоді досить поширюється в урядових колах. Подано було від приватних осіб кілька проектів щодо порто-франко на Чорнім морі, зокрема, в Одесі[17]. Можливо, що деякий час вагалися, чи Одесі надавати тих прав, чи може якомусь иншому портові, переважно ближчому до Росії[18]. Проте, не в інтересах російської промисловості було-б припускати ближче, десь на Лівобережжі небезпечних чужоземних конкурентів. З другого боку, після Віденського конгресу одеський транзит і Правобережна Україна перебувають у вельми складнім і цікавім стані правнім. Тут безперечно створюється як-найсприятливіші умови задля експансії німецького капіталізму. Отож і треба було, як колись 1804 року, дозволити вільну конкуренцію європейських хижаків на терені Одеси. Це й визначило долю Одеси. Питання було розв'язане еще р. 1816[19]. Департамент Економії Державної Ради, що розглянув подання міністра скарбу, «не остановился сделать решительного заключения своего… о учреждении в Одессе порто-франко»[20]. Указ 16/IV 1817 року «усматривая из опытов многих лет, какую удобность представляет порт Одесский к отпуску всякого рода произведений, коими изобилуют полуденные области Империи… и желая доставить новые способы и облегчения к распространению внешней торговли и к обогащению Государства поощрением промышленности», – надавав «порту и городу Одессе права и свободу торговли, присвоенные порто-франко», терміном на 30 років[21]. Проте здійснено було це не одразу. Звичайно, складні технічні справи (утворення митної лінії, заведення

двох митниць Херсонської на Пересипі й Тираспольської на Молдаванці; то-що)[22] загальмували це. Але мабуть були й інші перешкоди, адже-ж роботи (коштом міста) розпочалися були аж в лютому 1818 року[23]. Немає сумніву, що в Одеського порто-франко знайшлося чимало ворогів, які мали вплив на економічну політику Імперії. Неодмінний оборонець Одеси Рішельє писав р. 1818 до Олександра I: «Тепер мушу дати відповідь на зауваження, скеровані проти Одеського порто-франко. Запевняють, що, виключаючи місто з митної лінії, утруднено буде довіз руських продуктів і посилка їх закордон. Проте, очевидно, ці труднощі – суто формальні; їх легко позбутися, і тому вони не можуть заступити безмежних вигод, на які неминуче здобудеться порт, одкритий вільній торгівлі Європи й Азії. Місто зовсім не перестане бути руським: митниця існуватиме лише для чужоземних товарів, яких одсилають до внутрішніх провінцій Росії, а зовсім не місцевих продуктів… Безперечно з, часом видко буде, що те, що лякає сьогодні, є лиш марна химера»[24].

Порто-франко було відкрито допіру восени р. 1819[25]. Дожину митної лінії визначено було спочатку на 24 верстви навкруги. Це, звичайно, ускладняло боротьбу з контрабандою. Місцева адміністрація подала кілька проектів, щоб усунути цю небезпеку. Треба було або полегшити митний догляд, або-ж обмежити територію порто-франко, тоб-то наблизити його лінію до міста. Тоді виникла думка виключити місто з лінії порто-франко, надаючи цих прав лише якомусь окремому кварталові[26]. Це, на думку, адміністрації «послужить может единственным средством к устранению всех затруднений, стесняющих ныне жителей и к охранению от беспошлинного привоза иностранных товаров во внутренние города России, угрожающего ущербом пошлинных сборов, подрывом собственной промышленности и возникающих наших фабрик»[27]. Уряд, що відразу поставився до порто-франко недоброзичливо, вдало використав оці турботи й побоюванні місцевої адміністрації, щоб поступово обмежити права порто-франко.

Правила 1/VI р. 1821 стверджували цей проект[28]. Окремий комітет в Одесі й далі вивчав це питання[29]. Допіру указ 9/VI р. 1822 точно визначив досить вузькі межі порто-фран-

ко[30]. Кордон порто-франко встановлений був такою мірою, що виключено було з тієї смуги передмістя Пересип і Молдаванку. Це згодом спричинилося до багатьох труднощів[31]. Трохи пізніше (р. 1826) було той кордон поширено, але Одесу все-ж було одрізано від найближчого району[32]. Указ 9/VI р. 1822, безперечно в зв'язку з запровадженням нової митної системи, встановив було мито з довозних товарів розміром 1/5 частини загального; відповідні суми мали йти на користь міста Одеси[33]. Це «на время остановило торговые обороты Одессы[34]. Проте, уряд і далі заходився коло обмеження порто-франко. «Одесса, главнейший из черноморских портов, – писав у своєму звідомленні за 1824 – 1826 роки директор Департамента Зовнішньої Торгівлі, – при значительном населении, ежегодно возрастающем, открыто принимает беспошлинно произведения всех частей света, не имея желаемых удобств передавать их соседям своим без нарушения польз государственных»[35]. Через одеське порто-франко, «фабрики наши не имеют еще достаточного охранения»[36]. Щоб полегшити російський торг, заведено було р. 1828 митницю в Тирасполі[37].

Новий похід проти порто-франко було знято за 30-х років. «Министр финансов (гр. Канкрін), – писав одеський градоначальник Льовшин 21/XII р. 1831 своєму шефові гр. Воронцову, – добирается до нашего порто-франко и недавно сделал некоторые вопросы, кои очень испугали некоторых жителей»[38]. 22/II р. 1832 Льовшин сповіщав Воронцова про те, що «министр финансов вторично объявил себя против порто-франко и начал переписку об уничтожении оного»[39]. Позиція одеської адміністрації була досить невиразна[40]. І тут була певна боротьба різних груп адміністрації. Зате на боці оборонців порто-франко були великі земельні власники – й серед них найвищий представник адміністрації Південної України – гр. Воронцов. Комерційна Рада в Одесі теж не мала одностайної думки щодо порто-франко[41]. Проте, коли міністерство скарбу збільшило тиск, – і Комерційна Рада й найупливовіші кола адміністрації стали на захист порто-франк. «Порто-франко, – писав Льовшин, колишній ворог його, – не только нам полезно, но и необходимо для благосостояния города»[42]. Комерційна рада відповідаючи на запитання міністерства скарбу, констатувала, що

«Одесское порто-франко имеет самое благоприятное действие на внешнюю торговлю, соделывая Одессу главным складочным местом всех иностранных произведений». Порто-франко сприяло нагромадженню капіталу в Одесі, збільшувало торговельний обіг в інтересах як імпорту, так і експорту, поширювало одеський ринок (економічний та фінансовий вплив міста на територію), зміцнювало закордонну торгівлю України. Завдяки порто-франко, зростають банкові та комісійні операції, полегшується кредит, здешевлюється транспорт, транзит поширюється, то-що. Найголовніше, що порто-франко має велике значення для розвитку українського хлібного експорту. Звичайно, одеські комерційні кола дивилися на це своїми очима. «Последствием соединения городских капиталов с иностранными было то, что мы в короткое время получили здесь возможность покупать во всякое время все привозимые сюда из внутренней России произведения хлебопашества и разных отраслей промышленности, чем весьма поощряется земледелие Херсонской и соседственных с нею губерний». В умовах перманентної аграрної «кризи» купецьке посередництво в хлібній торгівлі – то було Ельдорадо для торговельного капіталу, а разом з тим єдиний вихід для панського господарства. Одеські негоціянти згадували 1819 рік, коли «быстрый упадок цен на пшеницу… по всей южной Европе ввергнул одесскую торговлю в великую опасность». Цьому запобігло те, що пшеницю було обмінено на чужоземні товари, яких, через порто-франко, можно було довозити безмитно. Так само й за 20 років порто-франко сприяло поширенню експорту пшениці. Нарешті, порто-франко спричинилося до зросту Одеси, як промислового й культурного центру. Заробітна платня через це збільшується. Реальний заробіток тут вищій, ніж в Англії або в будь-якій іншій європейській країні. Взагалі «благосостояние города нашего ежегодно возрастает, народонаселение быстро умножается, торговые обороты увеличиваются, в отвозной торговле ежедневно появляются новые отечественные произведения, которых прежде отсюда не вывозили и доныне не вывозят из других черноморских портов» (приміром, сало, шкіра, вовна, віск) та порто-франко має «весьма благотворное влияние» на промисловість не тільки Південної

України, але й деяких «отдаленных губерний». Вороги порто-франко доводили, що воно з своїми двома митними кордонами утруднює довіз чужоземних товарів до Імперії (казали, що купці, навіть з найближчих міст воліли виписувати товари з Риги й Петербургу); заважає розвиткові фабричної промисловості в Одесі й на околиці; унеможливлює довіз до Одеси російських (і взагалі імперських) виробів для місцевого вжитку й позбавляє Одесу змоги бути за склад тих російських товарів, які могли-б знайти збут у Південній Україні; сприяє контрабанді; нарешті, мовляв, на цьому багато втрачує казна. Взагалі, казали вони, порто-франко відрізує Одесу від Імперії. Комерційна Рада заперечувала ці закиди й побоювання: «Сии неудобства не так велики, как некоторые полагают», а «таможенные формы здесь ничуть не сложнее тех, которые существуют на других границах Империи». Причини більших зв'язків купецтва з балтійськими портами глибші та складніші й не залежать від Одеського порто-франко. Для розвитку фабричної промисловості в Одесі бракує природних умов(дорожнеча робочих рук і палива (лісу), відсутність води, брак вільних капіталів); можуть існувати тут «мануфактурные заведения только в малом виде для изделий, выносящих большие расходы». Щодо конкуренції російських і закордонних виробів, то тут Комерційна Рада ущипливо завважувала, що «из российских изделий вытесняются здесь иностранными только те, которые не доведены до необходимой степени совершенства и притом столь дороги, что не уступают заграничным». Що-ж до контрабанди, – одеські комерсанти пропонували більш обмежити безмитний вивіз товарів (через подорожніх) з Одеси до Імперії, замість того, щоб ламати права порто-франко. Тут вони висловили дещо приємне на адресу «правительства». Місто Одеса, – писали вони, – «по новости своей не может еще существовать без отеческого попечения о нем правительства, к великодушию которого жители его привыкли простирать руки, возсылая благодарения за блага, которыми они под сению его пользуются». Про всякий випадок одеські негоціянти хтіли трохи налякати уряд. Насамперед, ліквідація порто-франко загрожує Імперії… контрабандою та чумою. Далі, це б неминуче зменшило-б довіз закордонних товарів, а через це й вивіз

місцевих («російських») продуктів; окрім того, це шкідливо відбилося-б на добробуті міста й мешканців, надто-ж «нисших классов жителей», а найбільше далося-б в знаки купцям чужоземним і тим, що провадять закордонний торг, що, в свою чергу, «отзовется в иностранных портах и нанесет убийственный удар кредиту нашему». А всі оці «частные потери повлекут за собою и убытки казны». Комерційна Рада, хоч як запевняла вона, що с «покорностию перенесем мы все, что правительству угодно будет сделать», все-ж нагадувала про обіцянку уряду додержувати порто-франко протягом 30 років. За кордоном Імперії Російської цей останній мотив був цілком реальний[43]. На цей раз Одесі пощастило. Вже на весні р.1832 довідалися там, що порто-франко буде залишено, бо цар ніби-то сказав, що не хоче «отменять слова, данного императором Александром всей Европе»[44]. Проте, скоро розпочався новий. Р.р. 1833 – 1834 в «Коммерческой Газете», органі російських торговельно-промислових кіл і міністерства скарбу, розпочинається полеміка, яка в головному повторювала попередні дискусії в цій справі[45]. Редактор «Коммерческой Газеты» відомий російський економіст того часу Неболсін сформулував російську урядову й громадську думку про це. Вона булане на користь порто-франко. Неболсін тут виступав, як апологет російського капіталізму. «Местоположение сего города и отношение его к России, – писав він, – всегда представляли затруднения удерживать в оном порто-франко на нынешних основаниях, сообразно выгодам отечественной промышленности, для коих Одесса обещает столько способов, будучи средоточием торговли всего Новороссийского края». «Порто-франко, – продовжував він, – стесняет торговые отношения Одессы с внутренними местами Империи»; найбільш дошкуляло те, що «контрабанда, произвозимая из Одессы во внутрь Империи уменьшает потребление русских мануфактурных товаров в Южной России»[46]. «Должно применять части государства к целому, а не целое государство к частям оного»[47], – ця думка мало не цілком усувала відомі вже доводи оборонців порто-франко, що саме на інтереси «части» й покликалися. Знайти спільну мову, очевидно, було неможливо.

В цій полеміці, в цій боротьбі двох поглядів, власне, суперечливих інтересів, обидві сторони були по своєму праві. Оборонці порто-франко – одеські негоціянти чудово розуміли, що порто-франко в Одесі було сіллю в оці російського капіталізму. І доводи своїх опонентів вони намагалися або оминути, або-ж принаймні послабити, здебільшого посилаючися на очевидні вигоди від порто-франко для Одеси й апелюючи до загально-імперських симпатій своїх супротивників. З свого боку, вороги порто-франко дуже обережно й мимохідь тії вигоди зневажали. Вороги порто-франко йшли далі: вони не від того були навіть, щоб не посумувати над лихою долею південно-української промисловості, знаючи, що цим вони забивали клин межи двох груп українського капіталу. Але вони – тії вороги порто-франко – ще краще відчували, що своя сорочка ближча до тіла, й точно вираховували збитки казни, а ще «точніше» втрати російських, насамперед московських фабрикантів на південно-українському ринкові. Нарешті, десь глибше ховалися й політичні міркування: адже-ж через порто-франко, Одеса, тая «перлина корони російської», наче-б-то за кордоном опинилася й перетворилася геть-чисто на французьке або взагалі західно-європейське місто. І той аргумент, що його звичайно висували вкінці, був принаймні щиріший: інтереси української «частки» мусіли поступитися інтересам московського «цілого».

Ставлення до порто-франко в українських господарчих колах було складне. Досить згадати, що певні сумніви висловлювалися навіть серед одеського купецтва, що найближче заінтересоване було в цій торгівлі. Звичайно, тут подекуди позиція західно-європейського француза могла загрожувати французові одеському. Траплялося-ж адміністрації доводити про вигідність порто-франко одеському купецтву[48]. Проте, безумовно більшість його була на боці порто-франко. Бо, справді, порто-франко в Одесі, в зв'язку з відповідною сільсько-господарською кон'юнктурою на Північній І Центральній Україні й економічною політикою царського уряду, давало одеським негоціянтам великі зиски. Мабуть, головне тут була контрабанда. Зате українські промисловці, певне, були іншої думки. Один приклад яскраво засвідчить нам про це. Як відомо, дoз-

волено було довозити чужоземного рафінаду до Одеського порто-франко. Цей довіз хутко зростає. Що-року (пересічно) довозилося рафінаду (в тис. пуд.)[49]:

П'ятиріччя
1827 – 31……..15,8
1832 – 36……..25,3
1837 – 41……..46,4
1842 – 46……..64,9

Отже, за двадцять років той довіз зростає більш, як у-четверо. Коли згадати, що довозний рафінад коштував в Одесі на 20 – 30% дешевше за український й російський, – ясно, що значна частина його контрабандою поширювалася в Південній Україні [50]. Мабуть російська цукрова промисловість (петербурзькі заводи рафінадні) не великої шкоди зазнавала. Проте українські рафінери цілковиту рацію мали ремствувати на адресу імперського уряду та своїх російських колег. Бо український цукор скоріше просувається до Росії, ніж опановує становище на південно-українському ринкові[51]. Не дарма ж на Південній Україні (що правда, тут велику ролю відігравали й природні умови) цукрова промисловість не розвинулася, хоча спроби були – і то чи не найдавніші[52]. Та промислова буржуазія не панувала на Південній Україні. Зате український (особливо південний) дідич – а з ним уряд мусів рахуватися – мав право гадати, що порто-франко – річ взагалі не погана, бо дешево міг дістати в Одесі або з Одеси усе потрібне йому, іто доброго закордонного ґатунку, – ще й усі принади та розваги Західної Європи. А що в Південній Україні він був плантатор, а не промисловець, мало не всі тут були задоволені з того порто-франко.

Та ні одностайний наступ з боку російського капіталу, ні вперта оборона з боку українського – аж до середини століття не могли вирішити долю порто-франко; його навіть не було обмежено. Бо справа була значно складніша. Питання про одеське порто-франко розв'язувалася в масштабі міжнародньої економічної боротьби на сході Європи, зокрема на України. Заведення порто-франко в Одесі безперечно було відгуком віденського фритредерства й зв'язано було з одеським транзитом[53]. З 1822 року починаючи, порто-франко – то була тільки маленька кватирка в величезному мурі заборо-

нчої системи. Звичайно, вельми вабило закрити й це. Та в той же час російський уряд конче мусів був зважати на певні інтереси й вимоги збоку Західної й Центральної Європи. Це була сила, що спонукала російський уряд бодай до невеличких поступок. Але порто-франко було ще за класичного мавра, який робив своє діло. Воно бо створювало серйозну противагу німецький, а згодом і польській промисловій експансії на Україні (Правобережній) й на Чорноморщини, а між іншим певною мірою гальмувало розвій української промисловості. Порото-франко наче-б-то сприяло, але по суті було шкідливе для транзиту. Хоч транзитні товари в Одесі вважалося вже поза межами країни, зате умови конкуренції для них були досить важкі. Адже-ж р. 1831 констатували, що «транзитная торговля из Брод чрез Радзивилов в порто-франко г. Одессы для здешнего потребителя уменьшается, ибо некоторые из здешних домов начинают получать большую часть мануфактурных товаров средней доброты морем с английских фабрик, вместо привозимых прежде венских и вообще немецких товаров»[54]. Оці складні, суперечливі або й протилежні інтереси керували політикою російського уряду що-допорто-франко. Хай російські промисловці й хні ідеологи з піною коло рота галасували, вимагаючи негайно понищити теє порто-франко, уряд дивився далі й не квапився пристати на ці вимоги. Треба було поставити нові рогатки (напр., що його запроваджено було р. 1835)[55] й максимально використати для Росії порто-франко, принагідно трохи звужуючи його рамці. Отож воно, не зважаючи на вороже ставлення з боку міністерства скарбу[56], вижило. 13/VI р. 1849 його права було продовжено на 5 років, але з у мовою, щоб побирати 2/5 загального мита, з яких половина, себ-то 1/5 всього мита, йшла відтоді на користь держави[57]. Р. 1854 міністерство скарбу проектувало припинити чинність порто-франко. Воно покликалося головне на те, що поширилося місцеве (російське) виробництво, що купці вже не заінтересовані в них пільгах, бо «большая часть из них (купців) вошла уже с внутренними рынками в сношения», то-що. Але-ж Комерційна Рада Одеська висловилася проти скасування[58]. Відомому оборонцеві інтересів південно-українського господарства Скальковському ще р. 1857 доводилося обороня-

ти ідею порто-франко в Одесі від «московских фабрикантов и их нахлебников»[59]. 9/VII р. 1854 порто-франко було продовжено ще на 3 роки[60]. Скасовано було порто-франко 15/VIII р. 1857 (указ 4/VI1857)[61], але остаточно припинено його було 19 квітня 1859 року[62], чи не в зв'язку. Після Кримської катастрофи інтереси західньо-європейського капіталу на Південній Україні було вельми упривилейовано[63]. Російському «господареві» доводилося вже дорожитися хоча-б на дрібницях, щоб не перепустити їх до рук переможного «гостя».

Посилання до статі О. Оглоблина:

1. Ця розвідка є окремий розділ з нашої праці «Нариси з історії українського капіталізму» (т. I), що її тепер ладиться до друку.

2. Думка про порто-франко на Чорнім морі (в Керчі) з'являється допіру ще р.1775 (I.ПСЗ, т. XX №14284; Скальковский. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края,II (Одеса,1838), стор. 249.

3. Про Фродинга – див PamiętnikHistoryczno-Polityczny, 1784, VIII, str. 740 – 741; Зап. Одесск. Общ. Истории и Древн., XI, 362.

4. Див. Скальковский, Первое тридцатилетие истории города Одессы (Одеса, 1837).ст. 38.

5. Архив Государственного Совета, II, 121.

6. Скальковский, Первое тридцат., 68. Р 1797 такого проекту подав був одеський негоціянтd'Huggner (Архив графов Мордвиновых. II, 150 – 163). Див. Труды слушательниц Одесских Высших Женских Курсов, т. I, в. 2 (Одеса, 1911), ст.178 – 179.

7. Архив Гос. Сов., II, 122.

8. I ПСЗ, т. XXV, №№18373, 18374. Див. Скальковський, Хрон. Обозр., II,14 – 18. Скальковський мав рацію казати, що порто-франко в Криму «угрожало совершенным закрытием Одесского порта» (op, cit, 18 – 19).

9. Скальковський, II, 18 – 19. Окрім того, «ошибки и злоупотребления заставили отложить такое средство» (Сборник исторических материалов, извлеченных из архива первого отделения собственной е.и.в. канцелярии, в.I. СПБ., 1876, – ст. 287).

10. I ПСЗ, т. XXVIII, №21197. Див. (Antoine), Essaihistorique sur le commerce et la navigation de la Mer-Noire (Paris, 1805), p. 220.

11. Про це див. нашу працю «Транзитний торг України за першої половини XIX ст.» (Київ, 1927), ст. 23 – 24.

12.I ПСЗ, т. XXX, №23572.

13. Ibid., XXXII, № 25547.

14. Ibid., XXXIII, № 26270.

15. Сборник Русского Исторического Общества, т. LIV, стр. 409 – 410, 413 – 421; Скальковський, Первое тридцатилетие, 232. Рішельє й пізніше, перебуваючи вже у Франції, вельми цікавилися цією справою (див. Сб. РИО, LIV, 494 – 495, 496, 502, 503, 504, 508, 521, 526).

16. Архив Госуд. Сов., т. IV, ч. 2, ст. 1324; Скальковський, Первое тридцатилетие. 232 – 233.

17. Напр., цікавий проект статського радника В. Гурьєва 1817 р. (Сборник исторических материалов, I, 284 – 292).

18. Була думка перетворити на порто-франко, опріч Одеси, ще й Феодосію (див. Сб.РИО., LIV, 409 – 410) або Керчь (див. Сб. истор. матер., I, 286), або-ж поширити цю систему на все російське узбережжя Чорного моря (Скальковський, Первое тридцатилетие, 233). Немає сумніву, що тут російський торговельний капітал намагався послабити вигоди порто-франко в Одесі для України й собі як-мога більше скористати з такої системи.

19. Див. Сб. РИО, LIV, 494, 496.

20. Архив Государственного Совета, т. IV, ч. 2, ст. 1324.

21. I ПСЗ, т. XXXIV, № 26792. Див. Скальковський. Перв. тридцат. 233 – 234; Семенов, Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности, ч. II (СПБ, 1859), ст. 144 – 145. З контексту можна припустити, що порто-франком мали поширити на всеньке Чорноморське надбережжя.

22. Скальковський, op. cit., 234.

23. Ibid. Місто витратило на це понад 300 тис. карб. (Ibid., 239).

24. Див. Сб. РИО, LIV, 526.

25. Скальковський, Первое тридцат., 239. У червні р. 1819 закінчено було влаштування митної лінії. Указ 4/VIIі обіжчик 16/VIII остаточно фіксували початок порто-франко (Ibid). Див. Вестник Русского Георгафического Общества, 1857, ч. XXI, відд. 2, ст. 256 – 257.

26. Скальковський,245 – 246; Неболсін, Статистические Записки о внешней торговле России,II (СПБ, 1835), ст. 56 – 59.

27. Неболсін, II, 58 – 59.

28. I ПСЗ, т. XXXVII, №28633. Див. Скальковський, 246, Неболсін, II, 59.

29. Скальковський, 246 – 247.

30. I ПСЗ, т. XXXVIII, №29068. Див. Скальковський, 247 – 248; Неболсін, II 59 – 60; Кайданов, Систематический каталог делам Департамента Внешней Торговли (СПБ, 1877), ст. 11 – 12, 322 – 323.

31. Скальковський, 247; Неболсін, II, 60 – 61.

32. Неболсін, II, 61. Див. Кайданов. Систематический каталог делам Сибирского Приказа… и других учреждений по части промышленности и торговли (СПБ, 1888),ст. 150.

33. Скальковський, 247. На користь міста Одеси надійшло з митних прибутків (в тис. карб.) Роки: 1822 – 394,4; 1823 – 637,8; 1824 – 818,5; 1825 – 666,8; 1826 – 797,2; 1827 – 966,2; 1828 – 719,6; 1829 – 708,3; 1830 – 1217,8; 1831 – 1037,4; 1832 – 1018,7 (Коммерческая газета, 1833,№ 25).

34. Архив кн. Воронцова, XXXXIX, 38.

35. «Отчет по управлению Департаментом Внешней Торговли с. I – VII 1824 по I – VII 1826» (рукопис бібліотеки Бібікова №707 – в бібліотеці Київського університету), ст. 9.

36. Ibid, 17.

37. Неболсін, II, 63 – 64.

38. Архив кн.Воронцова, XXXXIX, 29.

39. Ibid, 30.

40. Див. «Одесса 1794 – 1894», 191 – 192; Архив Воронцова, XXXXIX, 30 – 31.

41. Арх. Воронцова, XXXXIX, 30.

42. Ibid, 31.

43. Арх. Воронцова, XXXXIX, 33 – 49. Див. Коммерческая Газета, 1833, №№25, 44, 47; Неболсін, II, 64 – 76; Розбивка скрізь наша.

44. Арх. Воронцова, XXXXIX, 53 – 54.

45. Коммерч. Газ., 1833, №№25, 44, 74; 1834, №51.

46. Неболсін, II, 64 – 76.

47. Коммерч. Газ. , 1833,№44.

48. Див. Арх. Воронцова, XXXIX, 30 – 31.

49. Неболсін, Статистическое обозрение внешней торговли России, ч. I (СПБ, 1850), ст. 331 – 332. Див. К.Г. Воблий, Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості, т. I, вип. 2 (Київ, 1928), ст. 73, пр. 2. Р. 1851 довезено було рафінаду 73202 п. (Ibid., 185) Докладніше про це в нашій праці «Кріпацька фабрика» (друк.).

50. За обчисленням Неболсіна, в кінці 40-х років пуд українського рафінаду в Одесі коштував пересічно 9 крб.; російського (петербурзького) – 10 крб.; закордонного – 7 крб. (Неболсін, op.cit. I 322, прим.).

51. Після знесення порто-франко довіз українського рафінаду до Одеси швидко зростає: Роки - (в тис. пудів): 1858 – 40,0; 1859 – 85,0; 1860 – 100,0; 1861 – 112,5. (Обзор разл. отраслей мануфактурной промышленности России, т. I – СПБ, 1862, додатки, ст. 78).

52. Про це спеціально в нашій праці «Кріпацька фабрика».

53. Оглоблин, Транзитний торг України, ст. 38 і далі.

54. Комм. Газ. 1831, № 40.

55. Неболсін, Стат. Записки, II, 66 – 68; Оглоблин, Предкапиталистическая фабрика (Київ, 1925), 43.

56. Див. Архив Воронцова XXXVII, 403 – 405; Чимало важило й те, що в Галаці було порто-франко (Ibid., 405).

57. II ПСЗ, т. XXIV(1), №23310, Див. Семенов, II, 243.

58. М.Є. Слабченко, Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. I. (Одеса, 1925), ст. 245.

59. «Экономический указатель», 1857, №13, ст. 309 – 310.

60. II ПСЗ, т.XXIX(1), №28408. Див. Вестн. Р. Геогр. Общ., 1857, ч. XXI, від. 2, ст. 256.

61. II ПСЗ, т.XXXII(1), №31923.

62. «Одесса»,ст. 196. Див. II ПСЗ., т. XXXIV(1), №34316.

63. Про це докладніше в I відділі нашої праці «Нариси з історії укр. Капіталізму», т. I. (лад. до друку).

Література:

1. Гончарук Т.Г. Торгівля Південної України першої половини XIX ст. в працях О.П. Оглоблина // Українознавчі діалоги в наукових дослідженнях та практичній діяльності. К., 2003. – С. 22 – 25;

2. Гончарук Т.Г. Одеське порто-франко 1819-1859 рр. у працях О.П. Оглоблина // Південь України: етноісторичний, мовний та культурний виміри: збірник наукових праць IV Міжнародної наукової конференції (м. Одеса 24-25 квітня 2015 р.) / відповід. ред. М.І. Михайлуца. Одеса, 2015. С. 70 -73.

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

Віктор Савченко, *головний редактор альманаху «Південний Захід. Одесика», доктор історичних наук, професор кафедри Південноукраїнського національного педагогічного університету ім. К. Д. Ушинського*

ОДЕСЬКІ ЕСЕРИ У ПОШУКАХ «НОВОГО ЖИТТЯ» (1917-1925)

У весняно-літні дні Великої революції 1917 р. партія соціалістів-революціонерів (ПСР, есери) була найвпливовішою партією в імперії. За своєю чисельністю (1 млн. членів) вона залишала далеко позаду всі інші політичні сили разом узяті. За есерів було майже все селянство, велика частина інтелігенції, частина робітників... Есери обіцяли «Землю і Волю», республіку, правову рівність, швидке досягнення соціально-економічного благополуччя... У есерів був «контрольний пакет» влади у Тимчасовому Уряді, в радах, в міських структурах самоврядування, в земствах, в армії і на флоті... у них були найсерйозніші спонсори - чайні та цукрові магнати-мільйонери… Здавалося, майбутнє пов'язане саме з цієї домінуючою партією. Але всього за півроку революції вони позбулися народного «обожнювання». Повчальна історія для сьогоднішніх політичних гравців...

Петроград та Москва потрапили під історичний «скальпель», історія центральних організацій ПСР висвітлена в історичній літературі. У той же час історія регіональних організацій ПСР та партійних організацій мегаполісів досі невідомі. У столітньому забутті побуває пам'ять про одеську ПСР, хоча в Одесі у 1917-1920 рр. перебувало багато есерівських «зірок». Перша есерівська організація в Одесі з'явилася ще у другій половині 90-х рр. XIX ст., задовго до Установчого з'їзду партії (ПСР) у 1905 р. У роки революції 1905-1907 рр. одеські есери організовували мітинги та страйки, брали участь у барикадних боях та сутичках з поліцією, друкували листівки та проводили численні акти терору, експропріації. Есери розглядали систематичний політичний терор як

один з головних засобів боротьби та пропаганди. В основу есерівської ідеології була покладена ідея про можливість «особливого шляху Росії» до соціалізму, не чекаючи, коли необхідні передумови для цього будуть створені розвитком капіталістичних відносин та соціально-політичними умовами. Головним пунктом програми есерів була соціалізація землі - скасування приватної власності на землю, перетворення землі в загальнонародне надбання. Програмою мінімум була соціальна революція, ліквідація царизму та скликання Установчих зборів. Особлива увага приділялася боротьбі за політичні свободи, демократію, федеративний республіканський устрій.

Після краху самодержавства, на початку березня 17-го, влада в Одесі перейшла до одеського Комітету громадських організацій «Цивільного комітету» (орган місцевого самоврядування Тимчасового уряду, що діяв до виборів нової Міської думи). У Цивільний комітет увійшли представники: ліберальної частини Міської думи, Союзу міст, Союзу земств, Військово-промислового комітету, Комітету зі створення Ради робітничих депутатів, Комітету Румунського фронту, Українського комітету; представники партій опозиційних царському режиму: кадетів, есерів, соціал-демократів, Бунду…

Для організації виборів до одеської Ради робітничих депутатів було створено Організаційне бюро, куди увійшли меньшовики, бундівці та есери. 6 березня в приміщенні одеської «Народної аудиторії» (нині будівля кінотеатру «Родина») відбулося перше засідання Ради. До її складу було обрано 1015 депутатів, меншовиків налічувалося 194 чол., есерів - 232 чол., більшовиків - 9, 102 делегати представляли інші партії, 366 були безпартійними [1]. 12 березня в Одесі була створена Рада солдатських та офіцерських депутатів (голова - есер, капітан броненосця «Синоп», капітан 1-го рангу Зарудний). Тоді ж виникли: Рада трудової інтелігенції та Селянська Рада Одеського повіту, де так само верховодили есери. Комендантом Одеси став прапорщик, есер Рязанов, начальником народної міліції Одеси - есер, поручик Е. Кітніков. У квітні на заводах Одеси почали створюватися загони Червоної гвардії для охорони революційних завоювань від контр-

революції, для захисту від погромів. Спочатку ці загони були лояльні до влади, в Одесі їх створював есер М. Мілованов. 10 травня в Одесі відкрився І з'їзд Рад Румунського фронту, Одеського округу та Чорноморського флоту, в якому взяв участь О. Керенський (тоді військовий міністр, ставленик есерів). На з'їзді був створений Румчерод (прагнув контролювати армію та флот). ЦВК Румчерода очолювали есери, однак Румчерод не зміг утримати армію від розвалу, який став неминучим після провалу наступу на фронтах [1].

Вибори до Міської думи Одеси (серпень 1917) пройшли при значній активності одеситів - в голосуванні взяло участь 61% дорослого населення міста. Під час виборів стався ряд конфліктів - розгром невідомими міських штабів партії есерів. Вибори привели до очікуваної перемоги есерів (список ПСР №19), які зайняли 65 місць в Одеській думі. За есерів проголосувало 105 тис. одеситів, на одному з останніх місць виявилися тоді більшовики - 4,5 тис. голосів. Новим міським головою був обраний есер В. І. Сухомлин (інженер-шляховик, колишній каторжанин та політичний емігрант). Але в кінці вересня 17-го В. Сухомлин подав у відставку, і його замінив кадет М. Брайкевіч. «Контрольний пакет» в управлінні країною (і Одесою, де членів ПСР фіксувалося бл. 8 тис. чол.) перейшов до партії есерів. Тоді з'явилося словосполучення «березневі есери», що відносилося до «скоростиглих» членів ПСР, які масово записувалися до лав партії після перемоги революції.

У серпні-вересні 17-го відбувся розвал ПСР (виділення з ПСР лівих есерів-інтернаціоналістів), Корніловський заколот та більшовизація рад. Ці події позначили крах політичного лідерства найчисленнішої партії Російської республіки. Процес розпаду ПСР на «праве», «центриське» та «ліве» крила посилився в Одесі на початку жовтня 17-го, коли до міста завітала «полум'яний» лідер лівих есерів Марія Спиридонова, яка закликала одеситів не підкорятися владі Тимчасового уряду. Розкол ПСР був неминучий, хоча одеські есери довго вагалися у своєму виборі.

У вересні-жовтні 17-го частина меншовиків та єврейських соціалістів в Одеській раді стали переходити до більшовиків, а партія есерів розкололася на «лівих» та «інших». Оде-

сити чекали рішень Установчих зборів, вибори делегатів до яких пройшли восени 1917 р. В Одеському регіоні тоді переміг «блок №1, єврейських партій», який зібрав 46,5 тис. голосів. Румчерод засудив жовтневий заколот у Петрограді, протестуючи проти того, що «купка людей нав'язувала свою волю всій нашій демократії».

У відозві ЦК ПСР «До всієї революційної демократії Росії» (25 жовтня 1917) більшовицька революція була названа «божевіллям». У Петрограді есерівський Комітет порятунку Батьківщини та революції (кер. А. Гоц), в Москві есерівський Комітет громадської безпеки (кер. В. Руднєв) намагалися зупинити більшовицький переворот. IV з'їзд ПСР (Петроград, листопад-грудень 1917) виключив партії лівих есерів та правих есерів-оборонців, засудивши політику коаліції антибільшовицьких сил. На початку 1918 р., особливо після розгону Установчих зборів у Петрограді, на рішення яких есери робили головну ставку (ПСР мала більшість голосів на Установчих зборах), одеська ПСР виявилася в стані заціпеніння та розкладання.

У грудні 17-го Румчерод потрапив під контроль «лівого блоку» - більшовиків, лівих есерів, анархістів. Одеська рада, де меншовицько-есерівське домінування так само похитнулося, не висловила чіткого осуду петроградському заколоту. Під час перебування Одеси в складі УНР (листопад 1917 р. – пер. пол. січня 1918) есери ще мали вагу в раді, Міський Думі, в профспілкових організаціях, в солдатських казармах та студентських аудиторіях... Більшовики, за допомогою обману, арештів, погроз та обіцянок зуміли розгромити свого головного конкурента. Ліві есери прагнули здаватися радикальнішими та обіцяли «все всім та негайно», «ліві» зуміли перетягнути до своїх лав найактивніших та молодих партійців. Вони стали одними з організаторів січневого перевороту (1918) в Одесі, який привів до влади в місті «лівий блок», частина «народних комісарів» Одеської республіки були лівими есерами. Ці «ліваки» посилали своїх вчорашніх однопартійців - «правих» есерів на ешафот або у катівні. Після виходу лівих есерів з РНК РСФРР ПЛСР перейшов до «конструктивної опозиції», але співпраця з більшовиками продовжилася на місцях (діяльність Південної делегації ЦК ПЛСР).

В середині березня 1918 г. Одеса повернулася до складу УНР - Української держави. До середини 1918 р. легально діяла Одеська Рада та Одеська дума, в яких есери намагалися грати роль «третьої сили» - опозиції до української влади, до більшовиків, до білогвардійців… У березні 1918 р. для повалення влади більшовиків та відновлення Установчих зборів есери створили «Союз відродження Росії». VIII Рада ПСР (Москва, травень 1918) назвала «невідкладним» завданням ліквідацію диктатури більшовиків. У червні 1918 р. в Самарі був створений Комітет членів Установчих зборів (Комуч), Народна армія для боротьби проти більшовиків. Після цього на теренах РСФРР есери були виключені з рад всіх рівнів. У вересні 1918 р. «праві» есери очолили коаліційний Тимчасовий Всеросійський уряд (Директорію), що також воював з більшовиками. В той же час «центристи» з ЦК ПСР видали циркулярний лист з критикою Директорії. Лідери ПСР висловилися проти угод з більшовиками та з «буржуазною реакцією», відмовившись від збройної боротьби проти радянської влади. У лютому 1919 р. радянський уряд легалізував ПСР [2].

Навесні 1918 р. делегація ЦК ПСР (В. Руднєв, В. Ріхтер та ін.) вирушила в Україну для переговорів з лідерами Центральної Ради. У другій половині 1918 р. частина лідерів ПСР опинилися в Одесі (І. Бунаков-Фондамінський, В. Руднєв, А. Гоц та ін.), де влада формально належала Міській думі, на чолі якого стояли есери та меншовики, а фактично в місті затвердилося командування французького військового контингенту та їх маріонеткового крайового генерал-губернатора О. Гришина-Алмазова. В одній одеській квартирі чайного магната та мецената М. Цетліна (вул. Ніжинська, 36) жили два видатних діячі партії есерів А. Гоц та В. Руднєв, згодом до них долучився поет та есер Макс Волошин [3].

Колишній московський мер В. Руднєв очолював в Одесі Бюро земств і міст (Союз міст), член Президії ВЦВК ПСР А. Гоц намагався сформувати в Україні єдину есерівську структуру. Разом з опинившимися у Одесі членами ЦК ПСР Є. Тимофєєвим та В. Лункевічем А. Гоц увійшов в Південне Бюро ЦК ПСР. У лютому 1919 р. в Одесі пройшла конференція Південного Бюро ПСР, на якій домінували «центри». В Одесі

Бюро ПСР виступало не тільки проти радянської влади, але й проти режимів реакційних генералів Денікіна та Гришина-Алмазова, намагаючись намацати «третій шлях». Есери з Бюро спочатку вважали, що французьке командування в Одесі підтримує «реакцію», та відмовлялися від будь-яких коаліцій з буржуазними партіями. Бюро виключило І. Бунакова-Фондамінського (члена ЦК ПСР, у 1917 р. комісара Чорноморського флоту від Тимчасового уряду, члена Союзу відродження Росії) з рядів ПСР за участь у Ясській нараді.

Користуючись легальністю, в Одесі на початку 1919 р. Одеська Міська дума (2/3 складу меншовикі, есери, еврейські соціалісти), Центральний комітет профспілок (під контролем меншовиків та есерів), Союз відродження Росії та Ради земств і міст Півдня Росії постійно критикували режими Денікіна і Гришина-Алмазова. Одеська дума навіть намагалася блокувати рішення місцевого військового режиму. У березні 19-го есери, меньшовики, «ліві» кадети домоглися від французького командування заміни О. Гришина-Алмазова на більш «ліберального» Головнокомандувача Одеським районом генерала О. Шварца, при штабі якого був утворений орган громадянського управління - Рада (Комітет) оборони та продовольства, в якій значну роль грав есер-«-центрист» П. Рутенберг (вбивця попа Гапона) [4].

«Праві» з ПСР допускали коаліцію з представниками режимів Денікіна та Колчака, пропонуючи тактику «обволікання» військових режимів з метою демократізації режимів. Але Центральним керівництвом ПСР, за підтримки Денікіна, була розпущена київська організація ПСР. З членів ПСР була сформована група «Народ» («Меншість ПСР»), що закликала членів ПСР вступати до Червоної Армії. IX Рада ПСР (Москва, червень 1919) розпустила групу «Народ» та заявила про відмову від збройної боротьби з радянською владою при продовженні політичної боротьби з нею, в ім'я «народовладдя, свободи і соціалізму». У червні 1918 р. в Одесі пройшов підпільний установчий з'їзд Української партії лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР), згодом УПЛСР блокувалася з комуністами та Н. Махном, оголосивши (15 жовтня 1918) про початок повстання проти гетьмана. На II Всеукраїнському

з'їзді УПЛСР (березнь 1919) відбувся розкол УПЛСР на УПЛСР (борбистів) та УПЛСР-інтернаціоналістів «активістів». Згодом останні змогли впливати на отамана Н. Григор'єва, але після повстання отамана проти радянської влади (травень 1919) «активісти» були оголошені «поза законом». Борбисти виступили за збереження «єдиного революційного фронту», за визнання Радянської влади, пропонуючи «диктатуру трудящих класів». Вони входили до органів радянської влади (ЦВК УРСР, до місцевих рад, ревкомів), брали участь в боротьбі проти денікінців. У грудні 1919 р. між ЦК УПЛСР(б) та ЦК КП(б) У було укладено угоду про співпрацю, представник боротьбистів увійшов до складу Всеукрревкому.

Значна частина одеських партійців ПСР була дезорганізована через відсутніст єдність в партії та чіткої політики центрального управління ПСР. Багато есерів відійшли від партії, в підпіллі залишилося до тисячі лівих есерів та бл. 2,5 тис. легальних есерів «правих» та «центристів». Частина есерів пішла на фронт та не повернулася, частина була репресована ЧК, значне число вибулих з ПСР - «виїхало» під час евакуацій з Одеси на початку квітня 1919 р. У квітні 1919 р., після захоплення Одеси частинами Червоної Армії, була «відроджена» Одеська Рада. З 852 її членів комуністів було «обрано» 208 (28%), 77 - співчуваючих комуністам, лівих есерів - 98, 4 - співчуваючих лівим есерам, анархістів – 19, боротьбистів - 2, єврейських соціалістів - 15, правих есерів - 35, меншовиків – 79. Щоб зміцнити більшовицький режим, 4 травня влада «виключає» з членів Одеської Ради 114 меншовиків та есерів. З Центральної Ради профспілок Одеси, де проходила боротьба за робітничі маси, також були «вигнані» 16 меншовиків та есерів [1].

Вже після захоплення влади у Одесі білогвардійцями (серпень 1919) есери почали користуватися правами легальної партії та через профспілки впливати на владу. У грудні 1919 р. пройшли вибори в «гласні» нової Одеської Міської думи. Програма есерів зводилася до відновлення Установчих зборів, але вибори показали, що настрої в Одесі змінилися. Значна частина одеситів не взяла участі у виборах з причини загальної апатії. Вибори привели до перемоги реакційного «Християнского блока», який отримав 86 манда-

тів, в той же час меншовики та есери вибороли лише 8 мандатів [5, с. 155-158].

У лютому 1920 р. в Одесі відновилася диктатура більшовиків. До Одеської Ради було обрано: 354 комуністи та співчуваючих комуністам, 51 безпартійний, 18 меншовиків, 5 есерів, 58 борбистів. Місцевих «правих» есерів більшовики почали звинувачувати у співпраці з білогвардійцями. У квітні 20-го борбисти заявили про своє входження до лав КП(б)У та саморозпуск партій, а меншовики та есерів були вігнані з Ради. Незгодні з саморозпуском створили Оргбюро отримало назву ПЛСР (синдикалістів) України. В серпні 1920 р. стався розкол цієї структури на «підпільників» та «легалістов». «Підпільники» на розсуд влади «підлягали ліквідації», «легалісти» заявили про відмову від боротьби за владу, про підтримку влади у боротьбі з контрреволюцією. Згодом «легалісти» об'єдналися з меншістю УПЛСР (інтернаціоналістів) в Партію лівих соціалістів-революціонерів об'єднаних (інтернаціоналістів та синдикалістів) України [6].

У 1920-1921 рр. в Одесі напівлегально існувала невелика група есерівської організації «Народ» - «ліва фракція» ПСР (близька до ПЛСР) в 15-20 чол. на чолі з Рязановим, Мнюхом, Ісаєвим. У 1920 р. влада заохочувала до розколів в СПР, обіцяючи легалізувати цю групу. Незважаючи на «розвал партійних рядів», Одеса залишалася одним з головних центрів ПСР в Україні. На весну 1920 р. членів ПСР в Одеській та Миколаївській губерніях було приблизно 500-600 чол. (300 чол. в Одесі). Одеська організація ПСР була однією з найсильніших міських організацій, в ній було багато членів з дореволюційним стажем. В Одесі у 1920 р. працювало кілька есерівських центрів: Клуб ім. Михайлівського (Пересип), Народна школа ім. Брешко-Брешковської, Клуб ім. Лаврова. На кінець березня 1921 р. зведення ЧК відзначають «вплив що зростає» есерів серед робітників. Одеська організація ПСР зайняла антибільшовицьку позицію, пропагуючи «третій шлях» - демократичну республіку та політичні свободи [7, с. 197]. Репресії не змогли зруйнувати кістяк одеської організації ПСР.

На початку 1921 р. ЦК ПСР фактично припинив свою діяльність, частина членів ЦК загинула, вийшла зі складу ЦК,

опинилася за кордоном або перебувала у в'язницях. Під час Кронштадтського повстання (березень 1921) лідер «центристів» ПСР В. Чернов закликав есерів підтримати повстання. У зв'язку із Кронштадтським повстанням на організацію ПСР обрушився найсильніший удар. У першій половині 1921 р. Одеська організація ПСР ще мала свій легальний клуб ім. Герцена (вул. Петра Великого, 12), в якому велася агітація та поширювалася література. На виборах до Рад (взимку 1921) місцевий комітет ПСР створив блок з меншовиками, підтримавши їх кандидатури [8, арк. 37]. Тоді в Одесі, для «профілактики», було заарештовано 35 членів ПСР. Репресії послабили одеське Бюро в зв'язку з арештами Володимира Ріхтера (члена ЦК ПСР) та Володимира Каплана.

Навесні 1921 р. одеське ЧК заявило про вилучення ще 80 есерів (планувалося заарештувати в Одесі 130 чол.), під арештом залишилися або були вислані за межі міста 25 есерів, решта заарештованих незабаром була звільнена, хоча і залишилася під невсипущим оком ЧК. Одеську організацію ПСР, що була, одночасно, об'єднуючим та керівним центром всіх есерівських організацій на Правобережжі України, з огляду на перебування в Одесі Південного Бюро всеукраїнського комітету ПСР, вважали ключовою структурою. Одеська організація вела інтенсивну роботу зі створення робочих та студентських гуртків самоосвіти.

В. Ріхтер очолював Одеський комітет ПСР (працював простим вчителем в одеській трудшколі №149) аж до свого арешту чекістами 22 лютого 1921 р. (за свідченням чекістів, він примудрявся керувати есерівським підпіллям і з в'язниці). Характеристика на В. Ріхтера, за підписом предгубчека була відправлена з Одеси до Харкова: «Ріхтер є теоретиком, духовним главою організації, особливо користується великими симпатіями серед учнівської молоді... Навіть і тепер, перебуваючи в ізоляторі, він керує діями Одеської організації П.С.Р. та більшість статей, надрукованих в їхніх листівках, належать йому». Про звільнення популярного лектора та педагога клопотали чиновники губнаросвіти та вчителі, проте В. Ріхтер провів у в'язниці цілий рік. Тільки 8 березня 1922 р. В. Ріхтер та В. Каплан були відпущені на свободу. У

березні - вересні 1922 р. (до нового арешту) В. Ріхтер продовжував партійну роботу нелегально, ставши членом Центрального організаційного Бюро ПСР [9].

На травень 1921 р. в Одесі існувала оранізація ПСР з 170-180 чол. В Одесі знаходився Крайовий обком - Крайове Південне Бюро ПСР (в яке входило 9-11 партійних лідерів), що керувало роботою есерів в Одеській, Миколаївській, Подільській губерніях УРСР. Члени Бюро були визнані лідерами: В. Агабеков (член Установчих зборів), В. Ріхтер (член Бюро до березня 1921), В. Каплан (до березня 1921 р. голова Одеського обкому ПСР), С.Штерн, Г.Гольд, Янкелевич, Скрипченко, Юрченко, Александров, Слетньов, Зіхтер, Корчик, Костенко, Славєєв, Кандауров. Про деяких членів керівництва одеського ПСР існує розлога інформація:

Володимир Натанович Каплан (1890-1937). Член ПСР, делегат III та IV з'їздів ПСР, член Петроградського комітету ПСР (1917), депутат Ради робітничих та солдатських депутатів, член ВЦВК та Тимчасової Ради Російської республіки (Передпарламенту). У 1918 р. з Петрограду переїхав до Одеси, де став членом Одеського комітету ПСР. У середині 1920 р. вийшов зі складу комітету з «причин особистого характеру». У лютому 1921 р. був заарештований, навесні 1922 р. відправлений до Москви. У в'язниці до 1923 р., потім у концтаборі, з 1925 р. у Суздальському політізоляторі. Загинув у 1937 р. Соломон Ілліч Штерн (1892 - ?). Есер з 1908 р. Був арештований в Одесі у вересні 1921 р., «сидів» у київській в'язниці, з березня 1922 р. перебував у Соловецькому таборі, у 1925-1929 рр. був в'язнем Тобольської в'язниці, перебував на засланні в Чимкенті.

Григорій Львович Гольд (1889 - ?) займався фінансовими справами Одеської організації ПСР. У лютому-травні 1921 р. перебував у одеській в'язниці. Незабаром звільнений. Знову заарештований у квітні 1923 р. в Одесі і «отримав» два роки таборів. У спогадах Є. Олицької є його характеристика: «Худий, високий, він тримався непохитно, і обличчя його було нерухоме, як би застигле. Одягався він завжди по-європейськи... Був він мало товариський, його не надто любили, але дуже поважали. Був він людиною для кола обраних, розумною, освіченою. Знав мови, був математиком, філософом,

соціологом та прекрасним преферансистом та шахистом». У 1928 р. Г. Гольд був засланий в Усть-Сисольск [10, с. 254, 265].

Активним діячем есерівської організації був Сергій Михайлович Панов, есерівський бойовик з 1904 р., каторжанин, слюсар одеських залізничних майстерень. У 1919-1920 рр. - голова профспілки залізничних робітників Одеси. Він мав величезний вплив на робітників, виступав за «незалежні профспілки», намагався створити серед залізничників подібну організацію. У 1920-1922 рр. за організацію страйків у залізничних майстеренях та «антибільшовицьку агітацію» він неодноразово заарештовувався радянськими каральними органами, був засудженний до розстрілу [11, с. 408].

Енергійна агітаційна діяльність, що проводилася ПСР, не могла пройти повз увагу ЧК і в кінці травня 1921 р. була проведена операція з «вилучення» активних есерів. Після цього одеська організація пішла ще глибше в підпілля, ретельно конспіруючись. Чекісти вказували, що одеська організація має в своєму розпорядженні великі гроші, які частково надходять з-за кордону, частково видобуваються в експропріаціях [12]. У серпні 1921 р. Рада ПСР поставила завдання - накопичення та організація сил «трудової демократії». Членів партії закликали утримуватися від екстремістських дій проти радянської влади та утримувати народні маси від розрізнених, стихійних протестних виступів. У вересні 1921 р. створюється нова підпільна есеровська організація в Одесі - Молоді соціалісти-революціонери (25 учнів, студентів, робітників). ПСР вела активну агітацію серед студентів. Тоді ж в Одесі складається опозиційний блок з місцевих організацій: ПСР, РСДРП (меншовиків) - Соцмола (молодіжної організації меншовиків), за ситуативною участю «підпільних» лівих есерів. Це була значна опозиційна сила, яка ще непокоїла місцеву владу. На виборах до Рад, в 1921 р., есери йшли в єдиному блоці з меншовиками, підтримуючи кандидатури меншовиків.

У листопаді 1921 р. пройшли нові арешти есерів Одеси: «у зв'язку із виступами Тютюнника та річницею Жовтневої революції». Арешти одеських есерів повторилися і в грудні 1921 р., коли за гратами опинилося ще 28 есерів. Але підпільну друкарню есерів так і не було відкрито, 4 лідери Пів-

денного Бюро ще залишалися на волі. Після чергового розгрому есери реорганізовувалися, вибирали нове керівництво і продовжували підпільну діяльність, використовуючи перевірені способи традиційної для есерів конспірації. Есери Одеси мали дві законспіровані таємні друкарні, в яких змогли випустити (з квітня 1921 по березень 1923): 6 тиражів листівок-звернень, одну брошуру, кілька примірників «Бюлетень ПСР» (№№3-8), числа забороненої партійної газети «Знамя труда» (№№1-21, виходила раз на два тижні). Одеські підпільні друкарні забезпечували есерівської літературою весь південь України. Меншовики допомогли есерам з друком – надали шрифти, папір, фарбу.

ЧК-ГПУ майже два роки не могла розкрити адреси цих підпільних друкарень. Листівки одеської організації ПСР закликали робітників та інтелігенцію боротися за свободу «единим фронтом». У листопаді 1921 р. есери Одеси випустили листівки до жовтневої річниці під назвою «Революція або контрреволюція?», що викривали радянський режим та сутність «революційних змін» [13, арк. 2-7]. Більшовики вважали, що впровадження НЕПу, посилення ролі приватного власника дасть змогу есерам поставити під свій вплив як частину селянства, так і кооперативні об'єднання.

У 1922 р. «контрреволюційна» діяльність ПСР була «викрита» на московському процесі членів ЦК ПСР. Есерів звинуватили в організації терактів проти більшовицьких лідерів, 9 членів ЦК ПСР були засуджені до розстрілу (серед них В. Ріхтер), заміненого 10 роками ув'язнення. Політичний процес над членами ПСР проходив в 1922 р. і у Києві. В країні роздувалася антіесеровская істерія. Викликаний для надання свідчень, В. Ріхтер, був відпущений Одеським губвідділом ГПУ «під чесне слово на кілька днів для обладнання домашніх справ». Однак слова не дотримав та втік до Києва. У вересні 1922 р., під прізвищем Писаревський, він був заарештований [9, с. 236-239].

Розуміючи, що есери є фахівцями в терорі та конспірації, одеському ГПУ було наказано негайно ліквідувати есерівське підпілля в Одесі. На відміну від меншовиків, есери не звільнялися через деякий час після арешту, а як «злісні вороги революції» відправлялися до політізоляторів та концтаборів.

Одеські чекісти заводили на місцевих членів ПСР справи, звинувачуючи їх у тероризмі. Так в Одесі (в робітничих районах Ближніх та Дальніх Млинів) у 1922 р. була відкрита «група есерів-терористів», що займалася нальотами та експропріаціями. Можливо, що це був тільки плід чекістських фантазій.

Влітку 1922 р. з Одеси було вислано 26 есерів, 2 есери були відсторонені від посад у державному секторі. Але, незважаючи на репресії, у серпні 1922 р. одеська есерівська організація ще становила (за різними даними) від 120 до 140 чол. В середині 1922 р. ГПУ вирішило, протягом двох-трьох найближчих місяців повністю знищити організацію ПСР в Одесі. Восени 1922 р. 59 лідерів есерів були заарештовані в Києві, під час проведення підпільного III Всеукраїнського з'їзду ПСР, після цієї операції в Одесі були заарештовані ще 30 есерів (12 вислані з Одеси, інші, згодом, звільнені). Серед заарештованих в Одесі було 6 лідерів Південного Бюро, 14 арештованих розглядалися як есери підпілля. Одеситка-есерка Марія Леонтьєва опинилася на Соловках. З приводу масових арештів одеські есери встигли в листопаді 1922 р. випустити листівку: «Злосное бессилие», брошуру «Кто такие эсеры», 21№ газети «Знамя труда». Але так і не була розкрита вся підпільна група, на волі залишилися кілька членів Південного Бюро та нова керівна трійка одеського ПСР: С. Штерн, Слетньов, Александров. На вимогу чекістів до арештованих «підписатися на вихід з партії» тільки троє заарештованих одеських есерів погодилися на цей крок. У листопаді 1922 р. були заарештовані ще 5 есерів Одеси [14].

Процеси над лідерами есерів, звинувачення есерів у терорі та контрреволюції привели до розколу Одеської організації ПСР. До осені 1922 р. з одеської організації вийшло бл. 20 її членів. Але ті, хто залишився (бл. 100 чол.), розгорнули в 1922 р. активну агітацію по селах Одещини, зав'язали контакти з організаціями з німецьких колоністів, що були опозиції до влади, налагодили зв'язок з одеськими видавництвами. Одеська есерівська організація продовжувала бути найбільш радикальною опозицією в УСРР. Одеські есери не прислухалися до помірних рішень російських есерів. Після репресій залишилося бойове ядро партії, що наприкінці

1922 р. зміцнилося декількома есерівськими лідерами, які перебралися з Москви. На початку 1923 р. ГПУ фіксує гуртки ПСР на деяких одеських заводах та в порту, есерівські осередки в селах Одещини, їх «прагнення увійти у селянство» та «проводити роботу у військових частинах» (в казармах 51-ї стр. дивізії були знайдені листівки одеських есерів). ГПУ почало «готувати» велику справу про підпільну есерівську організацію в армії [15, арк. 3-14].

У лютому 1923 р. в Одесі була заарештована вісімнадцятирічна студентка ОІНХ Ната Штейнберг, під час арешту якої в її помешканні був знайдений склад есерівської, антибільшовицької літератури, листівки, газета «Знамя труда». Сама арештована заперечувала будь-яку участь в есерівській організації, та й у слідства не було ніяких даних про її партійну приналежність. І хоча обвинувального матеріалу було недостатньо, щоб судити дівчину, влада знайшла вихід, провівши по справі суд трибунала. Процесом керував особисто т. Заковський - шеф Одеського ГПУ. В Одеському облархіві збереглася справа Н. Шейнберг, яка була засуджена до 1,5 року позбавлення волі, за зберігання есеровськоі літератури. Через 8 місяців вона була амністована [16, арк. 5-21].

У березні 1923 р. в Москві пройшов Всеросійський «ліквідаторський» з'їзд колишніх рядових членів партії есерів, який позбавив повноважень колишнє керівництво партії і прийняв рішення про остаточний розпуск партії. Тільки у травні 1923 р. чекісти домоглися від 15 заарештованих одеських есерів підписати резолюцію про саморозпуск одеської організації ПСР [17, арк. 9]. У березні 1923 р. з'явилася листівка Південного крайового Бюро есерів із закликом до робітників, селян та червоноармійців до повалення радянської влади. Вона стала формальним приводом до остаточного рішення ліквідувати ПСР в Одесі, організувати «повне вилучення активістів партії». Керівництво одеського ГПУ вирішило заарештувати в Одесі 300 есерів та меншовиків (про що звітували до «Центру»). Але такої великої кількості представників цих партій в Одесі вже не було, і ГПУ довелося «задовольнитися» 150 заарештованими, з яких 80 були членами одеської організації ПСР.

Але 13 квітня 1923 р. було заарештовано ще 50 членів одеської організації ПСР. Були заарештовані члени новообраного підпільного Південного Крайового комітету - Південне Бюро ПСР: Г. Гольд, П. Скрипченко, Янкілевіч, Моїсей та Ганна Павлоцькі, Преображенський, Попов, кілька есерів з Ростовської організації ПСР, що знайшли притулок у Одесі. Але в 1923 р. ще дотримувалися певної законності, винність заарештованих треба було ще доводити, а більшість в'язнів відмовилися давати свідчення... Після перевірки справ, з 150 заарештованих, за гратами залишили тільки 21 есер та 8 меншовиків. Після цих арештів на чолі Одеської організації ПСР став Попович (есер, який втік з Москви, працював в Одесі директором відділення магазину «Держвидав»). Деякі з арештованих (Г. Гольд, А. Митропольський, М. Павлоцький, А. Павлоцька та ін.) опинилися у таборах на Соловках [18, с. 252-272].

Чекістам тоді не вдалося знайти друкарні ПСР, в Одесі тоді було дві підпільні друкарні: одна головна і одна запасна, причому друкарні друкували літературу для Харкова, Катеринослава, Маріуполя, Ростова, Миколаєва, Херсона. У відповідь на репресії, в квітні 1923 р., в Одесі з'явилися нові листівки місцевої ПСР. Одеський Губком КП(б)У зажадав від місцевого ГПУ «прискореними темпами» ліквідувати місцеву організацію ПСР [19, арк. 26]. На початку червня 1923 р. сталися нові арешти 9 есерів Одеси, а вже у серпені 1923 р. були повторно заарештовані 59 есерів (всі, хто залишився на волі в одеській організації, всі, про кого була інформація у ГПУ) і нарешті, були захоплені есерівські друкарні. Для виявлення місцерозположення типографії ГПУ завербували Скрипниченка та Янкелевича (членів Бюро) [20]. До Сибіру та Туркестану були виселені: глава одеського комітету Каплан, Агабеков, член ЦК ПСР Зіхтер та ще 22 есерів.

В серпні 1923 р. користуючись машинкою для друку документації малим та середнім тиражем запланувало випуск серії листівок та бюлетенів. Завдяки агентурним повідомленням ротатор та надрукований тираж продукції було вилучено співробітниками ДПУ. Протягом всього 1923 р. час від часу з'являлися рукописні листівки й прокламації есерів, що свідчило про існування одеського підпілля. За під-

писом Скрипниченка та Янкелевича преса надрукувала заклик про визнання радянської влади базою світового пролетарського руху, а тактику есерів – контрреволюційною, через що прийнято рішення про розпуск Одеської організації ПСР. Вони були випущені з в'язниці разом з іншими підписантам [20]. У грудні 1924 р. Губконференція колишніх членів ПСР Одещини (брало участь 107 осіб) винесла рішення про самоліквідацію есерівських організацій в губернії. Віддані ідеї есери намагалися зірвати конференцію. На початку 1924 р. більшовики вирішили провести новий Всеросійський з'їзд по розпуску ПСР, на який, після одеської ліквідаційної конференції колишніх есерів, було направлено 16 делегатів з Одеси. З'їзд відбувся в середині березня 1924 р. в Москві і привів до декларування самоліквідації ПСР в СРСР [19, арк. 50-55]. На відміну від меншовиків, одеські есери не подавали заяв на перехід до РКП(б) (на липень 1923 р. був тільки один такий випадок, есер з шестирічним партстажем вирішив перейти до РКП(б) [21, арк. 12].

С. А. Кокін вважає, що восени 1923 р., після ліквідації Київської організації ПСР, всі місцеві організації ПСР в Україні було «остаточно вилучено з політичного життя» [22, с. 49]. Згідний з ним Р. І. Вєтров, який твердить, що самоліквідація есерів в УСРР остаточно завершилася у 1923 р. [7, с. 197, 202]. Але існують документи, що продовжують історію ПСР в Одесі. Так, в січні 1924 р. в Одесі з'явилися есерівські листівки із засудженням «зрадників», що підписали рішення про саморозпуск одеської організації ПСР. У відповідь на ці листівки чекістами був ліквідований об'єдененний Губком ПСР та ПЛСР (створений у підпіллі в кінці 1923 р. непримиренними есерами), з Одеси було вислано ще 5 активістів ПСР. Під час протестного виступу одеських безробітних в травні 1924 р. фіксувалися останні спроби одеських есерів поширити свій вплив в Одесі. Наприкінці травня 1924 р. нові арешти вичистили есерів підпілля. В середині 1924 р. залишки одеської ПСР, в якій «в глибокому підпіллі» залишалося 10-12 чол., не витримав перманентних репресій, «самоліквідувалися» [19, арк. 9-34].

Українська партія лівих есерів-інтернаціоналістів навесні 1920 р. мала свої групи в усіх губернських і більшості по-

вітових центрів України. У вересні 1920 р. Всеукраїнський з'їзд УПЛСР закликав до загального повстання проти більшовиків, за участю повстанського селянського руху, планував почати пропаганду в Червоній Армії для її «дебольшевізації». Цей з'їзд був заарештований чекістами в повному складі (за контрреволюцію, терор, експропріації, бандитизм), делегати з'їзду опинилися в концтаборах, ЧК було оголошено про ліквідацію партії. Арешти пройшли і в Одесі. В глибокому підпіллі, в 1921-1923 рр. В Одесі діяла група лівих есерів-інтернаціоналістів з 20-25 чол. Частина лівих есерів-інтернаціоналістів перейшла до есерів-синдикалістів (ПЛСР- синдикалістів).

Одеський комітет Об'єднаної Партії лівих есерів-синдикалістів діяв під керівництвом лідерів: В. Арнаутова, Божкова, Соколовського. У березні 1921 р. по партії лівих есерів-синдикалістів був нанесений удар арештами делегатів партійного з'їзду в Харкові. Незважаючи на це, в Одесі ліві есери - синдикалісти зуміли поставити три районні організації, маючи деякий вплив серед робітників та вантажників Одеського порту, залізничників, робітників районів Пересип та Слободка. У 1921-1922 рр. ПЛСР-С, разом з групою одеських максималістів, працювала в клубі ім. Донського в районі Слободка. Загальна чисельність одеської організації - 50-70 активних членів. ПЛСР-С в Одесі мала нечисленну групу Спілки молодих лівих есерів, видавала листівки і бюлетень. Лівим есерам-синдикалістам вдалося надрукувати в Одесі свій партійний нелегальний «Бюлетень» №1-11, та 6 тиражів листівок [23].

Навесні 1922 р. ліві есери-синдикалісти Одеси активізувалися, створивши Тимчасове Бюро лівих есерів-синдикалістів Півдня України (крайовий керівний орган в Одеській та Миколаївській губ.) та поставивши собі за мету об'єднання навколо «Бюро» всієї лівої опозиції регіону. Зображуючи з себе лояльну партію, ліві есери-синдикалісти вимагали від Одеського губкому КП(б)У та одеського ГПУ припинити гоніння на ПЛСР-С, дозволити відкрити в Одесі партійний клуб, дозволити видання партійного Бюлетеня Бюро ПЛСР-С тиражем в 500 екз. Але ці прохання були відхилені владою. Як вказували звіти ГПУ, Одеське Бюро ПЛСР-С мало

певну «схильність до анархізму» та незабаром об'єдналося з кількома десятками місцевих анархістів-синдикалістів та есерів-максималістів. Для об'єднання всіх лівих було створено Тимчасове об'єднане бюро. У жовтні 1922 р. ПЛСР-С проводилися конспіративні виступи серед робітників та студентства Одеси з приводу святкування Жовтневої революції. На цих зборах есери критично оцінювали результати революції, викривали диктатуру правлячої партії, її антинародний характер [24, арк. 81].

На початку 1923 р. члени ПЛСР-С ще виступали на зборах безробітних, тавруючи помилки влади [21, арк. 1-2], але у травні 1923 р. відбувся розгром партії лівих есерів-синдикалістів в Одесі. Тоді арештам піддалися шість керівників партії: Михайло Шелонін (Щелонін) - член ЦК ПЛСР-С, Судів, Кулик, Шварц (Шварцман), Орленко-Уманов, Чернов та ще 14 активних лівих есерів. Був виявлений ротатор, на якому друкувалися підпільні видання ПЛСР-С. Влітку 1923 р. чекісти налічували до 30 есерів-синдикалістів, половина з яких були робочими «від верстата». Восени 1923 р. пройшли арешти, організація ПЛСР-С в Одесі була ліквідована ГПУ.

Причин зникнення найбільш потужної в Одесі (та у всій Східній Європі) партійної структури безліч. Головна проблема ПСР полягала в її програмі яка була розмитою та романтичною, породжуючи безліч інтерпретацій. Це призводило до партійної нестабільності, до появи фракцій, нових партій. Організаційна слабкість та низький рівень партійної дисципліни створювали спокусу постійних дискусій. Приплив навесні-влітку 17-го сотень тисяч «березневих есерів» виявився руйнівним для партії, яка не була здатна перетравити свою «перемогу». У той же час прагнення есерів стати такою собі «третьою силою» в революції штовхало окремі частини ПСР до «тактичних союзів» з червоними, білими, інтервентами… що ще більше підривало формальну єдність партії. Відмова есерів від старих спонсорів та тактикі експропріацій, від участі в радах та від підтримки селянських повстань перетворила партію у безліч внесистемних, маргінальних груп. Тактика більшовиків виявилася виграшною не тільки по відношенню до есерів (але й меншо-

виків, бундівців, анархістів)... більшовики використовували тактику «лівого блоку» не тільки для захоплення та утримання влади, а й для послаблення своїх союзників. На початку 20-х більшовики зуміли «нав'язати» членам ПСР ренегатство, апатію, відчуття розчарування в успіху боротьби. Більшовики переманювали на свою сторону авторитетних лідерів, сіяли розбрат в «союзних» партіях, репресіями та провокаціями руйнували структуру ПСР.

Література:

1. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914—1920. Одесса, Оптимум. 2008. 336 стр.

2. Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні 1920-1924 рр. К.: Наук. думка, 1993. 58 с.; Бриндак О. Б. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX століття. Одеса: Астропринт, 1998. 182 с.; Вєтров Р., Донченко С. Політичні партії України в першій чверті XX ст. (1900-1925). Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2001. 245 с.; Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции М.: Мысль, 1975. 383 с.; Гусев К. В. Рыцари террора. М.: Луч, 1992: Леонтьев, Я. В. Левоэсеровское движение: организационные формы и механизмы функционирования. Дис. док. ист. наук. М., 2009

3. Купченко В. Максимильян Волошин в Одессе . Электронный ресурс. Код доступа

https://www.odessitclub.org › alm_19_271-277

4. Рогачевский А., Пинхас Рутенберг в Одессе (по британским архивным материалам) // Дерибасовская -Ришельевская: Одесский альманах. Одесса, 2007. Т. 28. С. 52-75.

5. Савченко В. Одеса в «білому полоні» (серпень 1919 - січень 1920) // Південний Захід. Одесика. Одеса. 2019. Вип. 26. – С. 120-161.

6. Войтович А. Е. Коаліція лівих соціалістичних партій на Півдні України у період становлення компартійної системи (1917 - 1925 рр.): ідея та реалізація. Дис. канд. іст. наук. Одеса, 2011. 188 с.

7. Вєтров Р., Донченко С. Політичні партії України в першій чверті XX ст. (1900-1925). Дніпропетровськ–Дніпродзержинськ, 2001. 245 с.

8. Центральний державний архів громадських організацій України Ф.-1, Оп. 20, спр. 647.

9. Сын вольного штурмана и «тринадцатый смертник» процесса с.-р. 1922 г.: Документы и материалы. М.: РОССПЕН, 2005. 400 с.

10. Олицкая Е. Мои воспоминания: в 2 кн. - Frankfurt/M: Посев, 1971., Кн. 1. 318 с.

11. Одесский мартиролог. Т. 2. Одесса, 1999.797 с.

12. Державне політичне управління. Звіт (січень-червень 1922).

13. ДАОО. Ф.П. 3., оп. 1.спр. 203.

14. ДАОО. Ф.П. 3, оп. 1, спр. 390, арк. 56-69; Ф.П. 3, оп. 1, спр. 605, арк. 10-56.

15. ДАОО. Ф.-1 774, оп. 1, спр. 512.

16. ДАОО. Ф. - 1774, оп. 1, спр. 578.

17 ДАОО. Ф.П. 3, оп. 1, спр. 215.

18. Соловецкие политскиты. Список политзаключенных (1925)// Звенья. Вып. 1. М.: Феникс, 1990.

19. ДАОО. Ф.П. 3, оп.1, спр. 583.

20. ДАОО. Ф.П. 3, оп. 1, спр. 582.

21. ДАОО. Ф. П. 3, оп.1 , спр. 584.

22. Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правоесерівської і меншовицької опозиції в Україні 1920-1924 рр. К.: Наук. думка, 1993. 58 с.

23. ДАОО. Ф.П. 3, оп. 1, спр. 393, арк. 317; спр.605, арк. 17.

24. ДАОО. Ф.П. 3, оп. 1, спр. 390.

Олег Бажан *(Київ),*
кандидат історичних наук, ст. науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України;
Вадим Золотарьов *(Харків),*
кандидат технічних наук доцент Харківського
нац. університету радіоелектроніки

«Платівко-патефонний трест», або Як одеські чекісти на початку 1930-х років контрабандою займалися

Географічне розташування Одеси, проходження через її територію головних магістральних шляхів, що з'єднують Схід і Захід, функціонування у місті потужного морського порту з величезним торгівельним оборотом закономірно викликало сталий інтерес з боку тіньової економіки. Контрабанда як антисоціальне явище на теренах Одеси має давню історію. Пошуки ефективного інструментарію боротьби з організованими контрабандними потоками було розпочато ще в першій половині XIX ст. - з часів порто-франко і продовжено за радянської доби. Протидія контрабанді, у першу чергу шляхом посилення відповідальності посадових осіб в Країні Рад, не приносила очікуваного результату. Як не дивно, але в часи закритості радянського суспільства, дефіциту товарів в СРСР траплялися випадки, коли органи державної безпеки розглядали контрабанду як необхідну економічну активність, що має на меті заміщення нестачі імпорту в їхньому силовому відомстві та повсякденному житті.

Як свідчать архівні документи, наприкінці 1920-х на початку 1930-х рр. структурний підрозділ НКВС на Одещині одночасно з приборканням місцевих контрабандистів власними зусиллями організовує регулярний канал переміщення товарів і цінностей через державний кордон без відома органів митного контролю. Налагодження контрабандних потоків дефіцитної продукції із-за кордону спостерігається під час перебування на посаді очільника Одеського окружного відділу ДПУ Олександра Ємельянова*, а згодом Юрія Перцова*.

Останній упродовж 1931-1932 рр. створив особливий валютний фонд (налічував 3,5 тис. доларів США), який регулярно наповнювався по лінії економічного відділу обласного управління ДПУ (вилучення готівки у валютчиків та спекулянтів) та продажу іноземцям, прибулим до Одеси (по «лінії Інтуристу»), ікон [1, арк. 45]. Накопичені в незаконний спосіб гроші Юрій Перцов витрачав як на потреби структурного підрозділу радянських спецслужб в Одесі (незаконне придбання у Стамбулі службового автомобілю «Buick», автозапчастин, паперу для канцелярських потреб, грошові премії для окремих співробітників), так і в особистих цілях (одяг для членів сім'ї, купівля платівок, фотоапарату тощо (див. Док. №1)).

Доставка до Одеси дефіцитних імпортних товарів контрабандним шляхом здійснювалася завдяки зусиллям співробітників іноземного відділу Одеського управління ДПУ УСРР (див. док. №2-3), який в чекістських колах отримав негласну назву «ППТ» (платівко-патефонний трест). Послугами «ППТ» користувалися навіть представники центрального апарату Державного політичного управління УСРР. Нижче публікуються документи, які віддзеркалюють специфіку та типологію контрабанди в Одесі на початку 1930-х рр. за участі радянських органів державної безпеки.

Література:

ГДА СБУ (м. Одеса), спр. 9911-п.

№1

Заява завідуючого санаторієм ДПУ УРСР в м. Одесі В. Ніколаєвського* помічнику начальника Особливого відділу ОДПУ Л. Іванову* про контрабандні оборудки начальника Одеського обласного відділу ДПУ Ю. Перцова

29 січня 1933 р.

ПОМ. НАЧ. ОО ОГПУ

Тов. ИВАНОВУ

От Зав. Санаторием ГПУ УССР в гор. Одессе т. НИКОЛАЕВСКОГО В.Я.

Заявление

В связи с приказом Зам. Пред. ОГПУ т. БАЛИЦКОГО о расследовании дела по поводу моей поездки в Константинополь, считаю необходимым предоставить вам по данному делу следующие разъяснения.≤…≥

О целях поездки тов. ПЕРЦОВ сказал мне, что я должен приобрести в Константинополе машину для Отдела по имеющейся у него лицензии на имя ИВАНОВА.

Ліцензія наркомату зовнішньої торгівлі видана завідувачу гаража М. Іванову на придбання автомашини ГДА СБУ (м. Одеса) спр.9911-П, арк.28.

Ввиду того, что показанная мне тов. ПЕРЦОВЫМ лицензия оказалась безвалютной, я поставил перед ним вопрос где он возьмет такую сумму долларов для приобретения машины. На этот вопрос тов. ПЕРЦОВ ответил мне, что он рассчитывает получить от Председателя тов. РЕДЕНСА разрешение на вывоз валюты для закупки машины, но так как тов. РЕДЕНСА нет в Харькове, то чтобы я поехал пока выяснить условия покупки машины. Но поскольку я уже еду в Константинополь, тов. ПЕРЦОВ сказал мне, что он даст мне поручение привезти ему вещи для личного обихода.

Когда приблизился день моей поездки, т. Перцов дал мне список вещей и тысячу сто американских долларов для закупки таковых. Тов. Перцов предупредил меня никому не говорить о моей поездке в Константинополь. Вручая мне деньги и список вещей, тов. ПЕРЦЕВ сказал мне, чтобы я все-же постарался приобрести поддержанную машину. На

мое замечание тов. ПЕРЦЕВУ, что у меня не хватит денег для приобретения и вещей и старой машины, и запасных частей к имеющемуся в отделе «Бьюику», он ответил, что на месте я должен буду час сообразить что покупать и что делать. Что касается условий обратного возвращения и посадки на пароход, тов. ПЕРЦОВ сказал, что он обо всем этом лично позаботится.

За несколько дней до отхода в Константинополь парохода «Чичерин», тов. ПЕРЦОВ дал мне служебную записку к Зам. Управляющего Совторгфлота в Одессе тов. КОВАЛЮ, о включении меня в «РОЛЬ» указанного парохода. По прочтении записки, тов. КОВАЛЬ сказал мне, что документы получу в Спецотделе его Конторы, что и было сделано.

Таким образом, под фамилией ИВАНОВА я выехал в Константинополь, имея письмо тов. ПЕРЦЕВА к т. КРАСНОВУ с просьбой оказать мне содействие. В Константинополе я пробыл около 10-12 дней. Вопрос о моем оставлении командой парохода был урегулирован в Константинополе при помощи Агентства «Совторгфлота».

Как я и предполагал, приличная подержанная машина 7-местная должна стоить на Константинопольской бирже не менее тысячи пятисот долларов.

Модель американського автомобіля «Buick» 1930-х рр.

Поэтому, вопрос о закупке машины совершенно отпал, и я зянялся реализацией заказ тов. ПЕРЦЕВА, т. е. покупкой вещей по его списку. Всего заукплено было мною разных вещей на сумму приблизительно долларов на

Радіо Telefunken 3/26a (1926 р.)

семьсот или немного больше. Вещи были упакованы мною в трех местах: одном американком подорожном сундуке, одном чемодане среднего размера иодном чемодане –несессере. Кроме того, я вез из собою еще два места, в которых были упакованы «Телефункин», два мотора к нему и диск.

Аппарат «телефункин» был куплен тов. КРАСКОВЫМ в подарок т. ПЕРЦОВУ. Уплочено было за «телефункин» триста турецких лир, причем, двести пятьдесят ассигновал тов КРАСКОВА, а остальные я дополнил из денег тов. ПЕРЦЕВА. Вещи я погрузил в отдельную каюту.≤…≥

≤…≥ Три списки вещей, составленные тов. Перцовым, я сохранил на тот случай, если-бы тов. ПЕРЦОВ. Почему-либо, предъявил ко мне какие-нибудь претензии или отказался-бы от своего поручения.

Списки вещей при сем прилагаю.

НИКОЛАЕВСКИЙ

29 января 1933 года. гор. Одесса

ГДА СБУ (м. Одеса), спр.9911-П,арк. 10-14. Оригінал

ДОДАТОК №1

Список речей, складених начальником Одеського управління ДПУ УСРР Перцовим, для придбання В. Ніколаєвським у Константинополі

1. Патефон.
2. –«»- собачки, хорошие, последненго выпуска – 2 шт.
3. 4 запасных мембраны.
4. Иголки
5. Пластинок по перечню.
6. Фотоаппарат « Роллефлекс» (зеркалка).
7. Пленки к зеркалке « Роллефлекс» - 300 штук. Размер 6х6.
8. Фотоаппарат последнего выпуска (небольшой, комбинация лейки зеркалки и пленки к нему (2 шт.).

Фотоапарат «Standard Rolleiflex 6x6 K2»

9. 2 адаптера для радио-патефона.

10. Лейку последнего выпуска со всеми принадлежностями.

1. Саквояж – «несессер».

2. Зимние вязаные костюмы для 10 лет и 2 лет.

3. 2 дюжины дамских чулок.

4. 1 пару мужских гетр (шерстяных).

5. 2 вязаные рубашки мужские № 48.

6. 1 дамскую теплую кофточку (вязан. №50).

7. Несколько белых беретов (6 штук).

8. Детские теплые высокие носки (вязан. на 10 лет).

9. Мужскую кепи № 56.

10. Бошевский сигнал [10].

11. Два прожектора.
12. Электрические фонарики.
13. Всякую мелочь.
14. Самобрейку с ножами.
15. Презервативы.
16. Неврозик.
17. (вырвано).
18. -»-
19. Гетры (не разборчиво)
20. Плащ шелковый, двухсторонний.
21. Костюмы вязан. маленьк. (неразборчиво).
22. Фотобумага.
23. Проявители.
24. Туфли №41 на резине.

[10] *Звуковий сигнальний пристрій німецької фірми «Bosch».*

ГДА СБУ (м. Одеса), спр. 9911-П,арк. 17. Копія.

ДОДАТОК №2

Перелік музичних творів та виконавців, складений Ю. Перцовим для купівлі за кордоном

ШАЛЯПИН

Цыганский оркестр Гулеско

1. Вниз по матушке по Волге.
2. Стенька Разин.
3. Песнь сибирских каторжан

1. Две гитары.
2. Прощай ты новая деревня
3. Графиня Марица
4. Только раз бывают в жизни встречи

Персидская любов, песня Рубинштейна[11]. ЮРИЙ МАРФЕСИ

Шехерезада части 1, 2, 3, 4.
Черные глаза –
соло Гладыревского

1. Мы сегодня растались с тобой
2. Дни за днями катятся
3. Черные глаза
4. Только раз бывают в жизни
5. Дорогой длинною
6. Там бубны звон
7. Прощай ты новая деревня
8. Любовь прошла

ВЕРТИНСКОГО

1. Танго « Магнолия»
2. Мадам, уже падают листья
3. Поздняя встреча
4. Джимми – пират
5. Палестинское танго
6. Ваши злые духи
7. Полукровка
8. Песенка о моей жене
9. Испано-Сюиза
10. Концерт Сарасете
11. Китайская акварель

КАЗАЧИЙ ХОР

1. Вниз по матушке по Волге
2. Вдоль по Питерской, по Тверской
3. Однозвучно гремит колольчик
4. Есть на Волге утес
5. Стенька Разин

Кроме этого, прошу купить хорошие музыкальные фокстроты, танго, и вальсы и какие-либо новинки.

Фокстротов – 15 шт.
Танго – 10 шт.
Донна Клара – 3 шт.

12. Молись, кунак Монте-Карло
13. Эй, душа моя
14. В степи молдаванской

ИЗА КРЕМЕР
1. Замело тебя снегом, Россия
2. Гори, гори, моя звезда

ВОСКРЕСЕНСКАЯ
Бублички- Письмо к матере

Сказки Гофмана- Оффенбаха 2 ч.
Спящая красавица –Чайковского
Реквием Моцарта
Похоронный марш Бетховена

Украинский хор «Думка»
Заповіт
(як умру, то поховайте)

-«- « -«

Шопена
Сон любви – Листа
Восточные танцы – Глазунова
Вальс цветов – Чайковского 2 ч.
Корневильські колокола
«Шварце ауген» (черные глаза)
Оскар Штрок
Арабский и китайский танец
История венского леса - Штрауса

ГДА СБУ (м. Одеса), спр.9911-П, арк. 18. Копія.

№2

Заява капітана державної безпеки Аркадія Ратинського* наркому внутрішніх справ УРСР О. Успенському* про техніку провозу контрабанди зі Стамбулу до Одеси

1 серпня 1938 р.

НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
УСПЕНСКОМУ
Арестованного РАТЫНСКОГО Аркадия Марковича

Я хочу настоящим заявлением чистосердечно раскаяться и принести повинную во всех тех преступлениях, которые я совершил перед партией и советской властью, работая в органах ЧК-ГПУ-НКВД.

Я должен в связи с этим, рассказать искренне о той обстановке политической грязи и того маразма, который царил среди некоторой части работников ЧК на Украине, начиная

с руководителей БАЛИЦКОГО, КАРЛСОНА и других, связанных с контрабандной деятельностью. ≤…≥

Фактически я попал в контрабандное болото в 1929 г., когда был переведен в Одесское ИНО. Здесь контрабандой занимались совершенно открыто, не пытаясь ничем ее прикрыть.

Одновременно со мной прибыл на должность начальника Окротдела ЕМЕЛЬЯНОВ. Пока я знакомился с делами, ЕМЕЛЬЯНОВ, через ПИСКАРЕВА, у которого я принимал дела, успел заказать и получить патефон, пластинки и различные носильные вещи, всего на сумму 400 долларов, ПИСКАРЕВ, сдавая мне денежные дела, сдал заметку на эту сумму, сказав, что это нужно получить с ЕМЕЛЬЯНОВА.

Между прочим пароход в Стамбул уходил на следующий день после отъезда ЕМЕЛЬЯНОВА в Одессу. Таким образом он начал свою работу в Одесском окротделе с контрабанды, т.к. другими делами заняться еще не успел.

Сдавая дела, ПИСКАРЕВ ознакомил меня с техникой провоза контрабанды из Стамбула. На пасажирских пароходах ближневосточной линии был связист ИНО ОГПУ, возивший почту, через которого эта контрабанда заказывалась. По прибытии парохода в порт, начальник окротдела или его заместитель давал распоряжение контрольно-пропускному пункту пропустить связиста и сотрудник ИНО МЕДВЕДОВСКИЙ доставлял его в ИНО.

Кроме того, существовал еще и другой канал широко использовывавшийся для привоза контрабанды, это частые поездки ряда сотрудников органов ЧК в Стамбул, эти поездки носили «премиальный» характер. Так напр. УШАКОВ был «премирован» поездкой в Стамбул, откуда привез большой запас контрабанды.

Такие же поездки разновременно совершали бывш. нач. КРО ГПУ УССР ДОБРОДИЦКИЙ, ЗАПАДНЫЙ, РУБИНШТЕЙН /2 раза/, ЯМНИЦКИЙ, КАРЕЛИН * и другие, фамилии всех сейчас не помню.

Эти поездки носили ничем неприкрытый характер экспедиций за контрабандой, и сопровождались затратами больших сумм долларов, которые черпались из источников ГПУ УССР- ИНО и ЭКО.

Такие же поездки за контрабандой в Стамбул совершал и я. Всего за время работы в Одессе, я ездил в Стамбул три раза.

Первая поездка состоялась в декабре 1929 г. Ехал я с ХОМЯКОВЫМ*, работающим тогда в ИНО ГПУ УССР и ЗАПАДНОЙ Людмилой, которая сей час является женой ХОМЯКОВА.

На мой вопрос ХОМЯКОВУ, для чего едет ЗАПАДНАЯ, он мне ответил, что она будет там нужна для святи с источником «ЖЕЛЯБОВЫМ».

Как я на месте убедился, никакими деловыми соображениями ее поездка не вызывалась, а это было просто туризм барыньки заграницу за нарядами, на которые она израсходовала большую сумму долларов.

Перед поездкой мне в Харьков КАРЕЛИН дал большой список вещей, как он заявил, для БАЛИЦКОГО, КАРЛСОНА, ДОБРОДИЦКОГО, для него и других. Такой же список контрабандних вешей, которые надлежало закупить, дал мне в Одессе ЕМЕЛЬЯНОВ и его заместитель КРИВЕЦ.

В общем мне было дано заказов на сумму свыше 1500 долларов. Кроме того, я получил от КАРЕЛИНА на командировку 250 долларов, которые я также израсходовал на контрабанду.

ХОМЯКОВ также имел заказов на такую же сумму, как и я.

Из заказанных вещей помню 4 патефона, штук 200 пластинок и различные мужские и дамские носильне вещи.

Мы пробыли в Константинополе 7 дней, от парохода до парохода, закупили все вещи, согласно заказов и возвратились в Одессу, имея 6 больших чемоданов с контрабандой. По приезде в Одессу, в контрольно-пропускном пункте нас ожидала телеграмма БАЛИЦКОГО о пропуске нас без досмотра.

Через ХОМЯКОВ я отправил все контрабандные заказы в Харьков, а Емельянову и КРИВЦУ* отдал на месте.

Я также привез контрабандне подарки аппарату Одесского ИНО и контрабандне носильные вещи для себя и для жены.

После этой поездки ЕМЕЛЬЯНОВ и КРИВЕЦ неоднократно заказывали пластинки и различные контрабандне вещи, которые я им доставлял через связиста БИЛЯРОВА.

В 1930 г. в Одессу вместо ЕМЕЛЬЯНОВА прибыл начальником облотдела ПЕРЦОВ. Он свою работу начал также с

контрабанды. Вызвав меня первого из начальников отделений ПЕРЦОВ заявил мне, что впредь без его личного разрешения ничего из Стамбула никому не привозить. Разрешения может давать только он и никто больше. Тут же он мне сказал, что для него лично нужно привезти красный сафьяновый патефон и штук 60 пластинок по списку, который он мне вручил. Денег на эти вещи он мне не дал и сказал, чтобы взять из сумм ИНО, а он потом расплатится. Патефон и пластинки были ему привезены на средства ИНО.

С приездом ПЕРЦОВА в Одессу началась эра бытового разложения и пьянства. ПЕРЦОВ начал приглашать к себе на квартиру меня, САПИРА*, ВАЛЕЙКО* и по приезде к нему заместителем ГАЛИЦКОГО* и других приближенных сотрудников устраивать пьянки, которые иногда продолжались по двое суток. Это делалось в рабочее время.

Вскоре он завел себе любовницу, актрису Зою ВАНСОВИЧ, на которую затрачивал государственные средства и закупал для нее контрабанду. Мы, руководящий состав облотдела, в том числе и я, знали все это, знали также, что ПЕРЦОВ совершенно перестал работать. Но никуда об этом не сигнализировал, т.к. были связаны круговой порукой. Также скрывалось все это и от аппарата.

Кажется в 1930 г. меня вызвал ПЕРЦОВ и сказал, что у него есть большой список заказов от БАЛИЦКОГО и КАРЛСОНА, которые нужно привезти из Константинополя. Я сказал ему. Предварительно посмотрев список, что связист это выполнить не может, т.к. он может привезти только небольшой пакет и что нужно подождать, пока кто-нибудь поедет. Тут же я ему сказал, что вскоре наступает срок второго свидания с «Желябовым» и если разрешат поездку, то я поеду и выполню. ПЕРЦОВ мне ответил, что он этот вопрос согласует с БАЛИЦКИМ.

Вскоре после этого вопрос был разрешен положительно и я поехал в Константинополь. Предварительно ПЕРЦОВ дал мне заказ, о котором я говорил выше и кажется 1600 долларов. Особенно он напирал на то, чтобы привезти для БАЛИЦКОГО спортивный снаряд, так наз. «домашняя лодка» и дал мне рисунок этой лодки.

В Харькове, где я был перед поездкой, ДОБРОДИЦКИЙ и КАРЕЛИН поручили привезти им пластинки и ряд носительных вещей: ПЕРЦОВ дал также отдельный заказ для себя долларов на 150, но денег не дал, а велел взять «пока» из сумм ИНО, а отдаст уже все сразу.

Пробыл я в Стамбуле снова дней 7, закупил все заказы и возвратился в Одессу. В контрольно-пропускном пункте снова была телеграмма БАЛИЦКОГО о снятии меня без досмотра.

В третий раз я ездил в Стамбул в январе 1932 г. Поездка состоялась по предложению ИНО ОГПУ, для того, чтобы повидаться с источником аппарата резидентуры №106 и дать свое заключение.

Срок поездки был жесткий, но все же ПЕРЦОВ и ГАЛИЦКИЙ дали мне заказов на контрабандные вещи для их и их жен долларов на 500, которые я закупил и привез. Доллары дал мне ГАЛИЦКИЙ за себя и за ПЕРЦОВА, которые он взял в ЭКО. Дал также он 100 долларов и мне лично, на которые я закупил контрабанды для себя.

Нужно сказать, что вообще с приездом ГАЛИЦКОГО ИНО совершенно потеряло свой облик и превратилось в контрабандный пункт.

Он приблизил к себе работников ИНО БОРИСОВА-ВИЛЬНЕРА*, РОГОЛЯ и меня. Начались пьянки у него на квартире и под его председательством и руководством иновцы забросили работу совершенно.

ГАЛИЦКИЙ не пропускал ни одной поездки связиста, чтобы не нагрузить его заказами на заграничные вещи-платья, белье, костюмы и т. д. Все это делалось при моем непосредственном участии, а также участии работников ИНО БОРИСОВА и РОГОЛЯ. ГАЛИЦКИЙ доставал в ЭКО крупные суммы долларов, которыми снабжал меня, РОГОЛЯ и БОРИСОВА, а также расходовал на приобретенную для него лично контрабанду.

Разложение иновского аппарата пошло далеко. Началось использование иновских денег не закордонную работу, а на личные корыстные цели, на контрабанду. Начались различные ухищрения и комбинации связанные с этим.

Так напр. БОРИСОВ, подготавливая агента по делу «КИНТИРИ» для переброски в Румынию, похитил значи-

тельную сумму, из денег предназначавшихся для него. Для этого он проделал ряд жульнических комбинаций. Также жульнические комбинации он проделал, подготовляя группу агентов на Болгарию, по делу «Переправа». Для этого дела нужно было судно. Он мне представил сет на оплату этого судна, однако сет этот оказался фиктивным и как я выяснил, он это судно приобрел в хозяйственных организациях безплатно, однако никаких мер я не принял и покрыл это преступление, как и преступления других работников ИНО. Здесь также сказывалась круговая порука.

Такие же жульнические комбинации проделывали работники ИНО РОГОЛЬ*, ОЛЕНИН и МЕДВЕДОВСКИЙ. Я постараюсь припомнить факты всех этих поступков, преступных действий и сообщу о них дополнительно. Все эти преступные действия делались либо при моем непосредственном участии, либо с моего ведома.

Наряду с этим, имели место случаи устройства на пароходы ближневосточной линии всяких сомнительных людей, которые использовались работниками ИНО в контрабандних целях.

Так, в 1932 г. Роголем и САПИРОМ был устроен на пароход их близкий приятель ШАБСИС, который привез им обоим контрабанду.

БОРИСОВ всегда настойчиво продвигал на пароходы заграничных рейсов агента-моряка «НАГЕЛЯ», который привозил ему контрабандные вещи.

Этим заявлением не исчерпывается перечень всех событий и фактов той политической грязи, которая царила среди работников ИНО и лиц с ними связанных.

Потеряв лицо партийцев, потеряв чекистский облик, мы своим разложением своими поступками по существу скатились в лагерь контрреволюции, что и привело меня в 1937 г. в антисоветский троцкисткий заговор и сделало агентом польской разведки.

РАТЫНСКИЙ

1/VIII- 38 г.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1 спр. 37281, арк. 75, 77-85. Засвідчена копія.

№3

З протоколу допиту колишнього уповноваженого відділку іноземного відділу Одеського облвідділу ДПУ УРСР Марка Роголя про власну участь у нелегальному провезенні товарів через кордон

22 серпня 1938 р

≤…≥ В 1931 году я был назначен Уполномоченным отделения ИНО Одесского облотдела ГПУ, начальником ИНО был РАТЫНСКИЙ Аркадий Маркович, под руководством которого я работал в течении двух лет, до перехода на территориальную работу.

Аппарат ИНО состоял из РАТЫНСКОГО, меня – РОГОЛЯ, БОРИСОВА, МЕДВЕДОВСКОГО и ОЛЕНИЧА.

Из личных наблюдений мне вскоре стало известно, что отдельные сотрудники ИНО во главе с РАТЫНСКИМ использовывая свое служебное положение занимаются контрабандной деятельностью, доставляя из заграницы разные носильные и другие вещи.

В контрабандной деятельности, как я указал выше, руководящую роль играл РАТЫНСКИЙ Аркадий Маркович, являющийся тогда начальником отделения ИНО.

Проработав непродолжительное время в ИНО я так же включился в контрабандную деятельность, получив лично для себя в разное время – патефон, примерно 20-25 пластинок к нему, два отреза сукна на пальто и костюм и др. мелкие вещи.

Контрабанда из заграницы доставлялась, главным образом, через штатного связиста Константинопольськой резидентуры АВЕРКИНА, которому при каждой его поездке в Константинополь, сотрудниками ИНО давались личные поручения на доставку контрабанды.

В каких размерах и какую именно контрабанду получали РАТЫНСКИЙ, МЕДВЕДОВСКИЙ и БОРИСОВ и другие сказать точно не могу, во всяком случае они ее получали значительно больше, чем я.

Знаю, что лично РАТЫНСКИЙ под предлогом связи с закордонным источником выезжал в Константинополь откуда доставил значительное количество контрабандных то-

варов и вещей, для бывшего начальника ИНО ГПУ УССР КАРЕЛИНА, начальника Одесского облотдела ГПУ ПЕРЦОВА и других. Об этом мне говорил сам РАТЫНСКИЙ.

В начале 1933 г. при моем непосредственном участии с санкции САПИРА была устроена командировка заграницу, заведывающему гаражем интуриста ШАБСИСУ, который должен был устроиться шофером советского консульства в Константинополе, о чем была просьба консульства. Фактически же его поездка была связана с доставкой из-заграницы контрабанды для себя.

Протокол моих слов записан правильно и мною прочитан.

РОГОЛЬ

ДОПРОСИЛ: ЗАМ НАЧ 4 ОТДЕЛЕНИЯ 3 ОТДЕЛА 1 УПР НКВД УССР МЛ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ / ОБОЛЯНСКИЙ/

ЦДАГО Украни, ф. 263, оп. 1, спр. 37281, арк. 33-35. Оригінал.

№4

З протоколу допиту звинуваченого Л. Телішевського* про причетність керівництва Одеського обласного управління ДПУ УРСР до контрабандних потоків у межах прикордонної території

25 серпня 1938 р.

ВОПРОС: Что вам известно о преступлениях РОГОЛЯ Марка Павловича за его работы в ИНО Одесского Облуправления НКВД?

ОТВЕТ: РОГОЛЬ работает в ИНО Одесского Облуправления в тот период, когда ИНО руководил РАТЫНСКИЙ и прежде чем говорить о преступлениях РОГОЛЯ, надо указать о взаимоотношениях РОГОЛЯ с РАТЫНСКИМ.

РОГОЛЬ и РАТЫНСКИЙ являются старыми закадычными друзьями и их связывают какие-то интимные и темные делишки, покрытые до сих пор мраком неизвестности. Такая взаимосвязь при поддержке БОРИСОВА, также работавшего тогда в ИНО, создала и РАТЫНСКОМУ и РОГОЛЮ возможность прибрать ИНО полностью в свои руки и обста-

новку, при которой легко было совершать различные преступления.

В основном их преступления заключались в следующем:

Такая чрезвычайно важная и ответственная оперативная единица, как ИНО со своим закордонным аппаратом, была ими превращена буквально в контрабандную лавочку и транзитный пункт для приобретения и переотправки из Константинополя различных контрабандных товаров.

Достаточно указать, что «деятельность» их приняла такие размеры и сделалась таким широким достоянием масс, что Одесское ИНО иначе не называли как «ППТ» / пластино-патефонный трест/.

Это под их руководством, быв. Нач. Одесского НКВД ПЕРЦОВУ удалось вывести из Константинополя массу драгоценностей и одевать в заграничные платья одесских проституток и своих сожительниц.

Для этой цели РОГОЛЬ снаряжал в Константинополь специальных курьеров, которые отправлялись за кордон с фиктивными документами мореходными книжками и они капитанами судов записывались в роль парохода, как моряки.

Одним из таких мне известен ШАПСИС Геня, который даже удосужился из Турции привезти автомашину. Другим был небезизвестный НИКОЛАЕВСКИЙ. И все это завозилось, вполне понятно, за валюту, причем валюту государственную, ассигнованную на закордонную работу.

Вместе с ПЕРЦОВЫМ и другими самоснабжались контрабандными товарами сами РОГОЛЬ и РАТЫНСКИЙ. Дело дошло до того, что привезти из Турции патефон с полным комплектом пластинок, причем запрещенных, сделалось пустяком, так как Одесский контрольно-пограничный пункт находился также в их руках, равно, как и таможня и благодаря налаженной связи и совместной преступной деятельности «рука руку мыла». Помимо, что контрабандой они снабжали ЛЕОПОЛЬД*, ЯКОВЛЕВА* и АСКОЛЬДОВА – ХЕЙФЕЦА- бывших работников ИНО центра / УССР/. ≤…≥

Впоследствии в 1932 или в 1933 году, когда размеры этих «операций» вышли за всякие рамки, ПЕРЦОВ, как известно,

был арестован и РОГОЛЬ и РАТЫНСКИЙ не были тогда подвергнуты аресту только потому, что руководство тогдашнее не хотело в своих интересах «раздувать кадила».

Но РОГОЛЬ и РАТЫНСКИЙ до последнего времени ходили под страхом ареста. ≤…≥

ТЕЛИШЕВСКИЙ

ДОПРОСИЛ: ЗАМ НАЧ 4 ОТДЕЛЕНИЯ 3 ОТДЕЛА 1 УПР НКВД УССР МЛ ЛЕЙТЕНАНТ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ / ОБОЛЯНСКИЙ/*

ЦДАГО Украни, ф. 263, оп. 1, спр. 37281, арк. 159-164. Оригінал.

Біографічні довідки:

Кривец Ефим Фомич
(10.03.1897 – 26.01.1940)

Народився у Варшаві (за ін. відом. – у с. Кривці Ляцької вол. Лідського повіту Віленськ. губ.) у родині робітника-залізничника. Білорус. Член ВКП(б) з 09.1917. Дитинство та юність провів у Двінську Вітеб. губ. Закінчив у Двінську початк. училище та 2-ге міс. училище у 1912. У 1912 - 08.1914 - канцелярист Двінського повіт. з'їзду мировых суддів. У 08.1914 - 08.1915 – письмовод. члена повіт. окруж. суду та 2-ї ділянки Двінськ. повіту. У 08.1915 - евакуйований до Брянська. У 1915 - 02.1916 – письмовод. Брянськ. міської управи. У 02.1916 - 05.1916 - машиніст-переписувач Брянськ. арсеналу. 15.05.1916 – 10.1917 - рядовий 209-го піх. запас. полку в Брянську, рядовий 97-го піх. Ліфлянд. полку (кілька днів був на Румун. фронті в Буковині, в боях участі не брав і був евакуйований через хворобу), з 1917 – військовослужб. 812-го полк. запас. шпиталю в Черкасах, з 05.1917 – військовослужб. Упр. Брянськ. військ. нач.). У 1917 - 03.1918 – пом. секретаря завкому Брянськ. арсеналу. У 1918 – 03.1918 – член більшовицької фракції при спілці службовців Брянськ. арсеналу. У 03.1918 – проживав у Катеринославі. У 1918 - 3 місяці був безробітним у Камишині. У 10.1918 – 10 днів обіймав посаду нач. міліції 2-го рай. м. Ржев. У 25.10. - 15.12.1919 - співробітник Брянськ. повітової ЧК (голова коле-

гії слідчих та завідувач юр. відділ.). 15.12.1919 - рішенням ВЧК направлений в Україну. У 12.1919 – 26.07.1921 – працював у Полтав. губ. ЧК (слідчий, заст. зав. юр. відділом, уповноваж. з контррев., секретар Колегії). У 30.07.1921 – 08.03.1922 – уповноваж. з контрреволюції Київ. губ. ЧК. У 03.12.1921 – 08.03.1922 – заст. нач. політвідділу Київ. губ. ЧК. У 08.03. - 22.09.1922 – нач. секрет. відділу Київ. губвідділу ДПУ. У 08.03. – 22.09.1922 – заст. нач. секретно-опер. частини Київ. губвідділу ДПУ, у 22.09.1922 - 01.12.1922 – нач. контрозвід. відділу Київ. губвідділу ДПУ. У 11.10.1922 – 19.10.1922 – т.в.о. нач. секретно-опер. частини відділу Київ. губвідділу ДПУ. З 01.12.1922 – заст. нач. контрозвід. відділу Київ. губвідділу ДПУ. З 01.02.1923 – уповноваж. контрозвід. відділу Київ. губвідділу ДПУ. З 16.06.1923 – у резерві призначень ДПУ УСРР. З 18.08.1923 – уповноваж. контрозвід. відділу ДПУ УСРР. З 23.05.1924 – пом. нач. контрозвід. відділу ДПУ УСРР. У 16.12.1925 – 15.10.1927 – пом. нач. Київ. окрвідділу ДПУ. З 21.10.1927 – пом. нач. Одес. окрвідділу ДПУ. З 09.05.1930 – нач. інформаційного відділу ДПУ УСРР. З 20.03.1931 – пом. нач. Київ. оперсектора ДПУ. З 20.09.1931 – нач. секрет.-політ. відділу ДПУ. З 21.02.1933 – заст. нач. Дніпропетров. облвідділу ДПУ. З 11.03.1934 – заст. нач. економіч. управління ДПУ УСРР. З 11.07.1934 – заст. нач. економіч. відділу УДБ УСРР. З 16.10.1936 - т.в.о. нач. економіч. відділу УДБ НКВС УСР. З 05.11.1936 – нач. економ. відділу УДБ НКВС УСРР. З 16.12.1936 – нач. УНКВС Чернігів. обл. У 23.01.1937 – 26.02.1938 – нач. УНКВС Дніпропетров. обл. З 17.03.1938 – нач. УНКВС Орджонікідз. краю. Заарештований 24.01.1939 в Ворошилівську. 25.01.1940 ВК ВС СРСР за стат. 58-7, 58-8, 58-11 КК РРФСР засуджен. на смерть. Розстріляний у Москві. Звання: майор держ. безпеки (13.12.1935), ст. майор держ. безпеки (20.12.1936). Нагороди: орден Леніна (19.12.1937), орден Червоного Прапора (07.05.1923), знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) № 427с (1927), бойова зброя від ВУЦВК (12.1932), «Маузер» від Колегії ДПУ УСРР (19.12.1927), годинник від Полтав. губ. ЧК з надписом «За зразкову постановку справи та енергійну роботу» (1920), подяка від Київ. губ. ЧК «за труди та рев. енергію при ліквідації Мотовилів. контррев. організації»(03.11.1921), сріб. годинник від ВУЦВК (23.01.1923), цін. подарунок від Дніпропетров. облвиконкому (23.12.1937). Депутат Верх. Ради СРСР 1-го скл. (11.1937)

Яковлєв-Цимиринський Єфим Борисович (1899 - ?)

Народ. у м. Білосток Гродн. губ. Єврей. Освіта незакін. середня. Кандидат у члени ВКП(б). У ЧК з 1920. У 1930 – оперуповноваж. інозем. від. ДПУ УСРР. До 14.05.1934 – оперуповноваж. інозем. від. ДПУ УСРР. З 14.05.1934 – нач. інозем. від. Харків. облвідділу ДПУ. До 27.07.1934 – нач. інозем. від. УНКВС Харків. обл. У 27.07.1934 – 22.02.1935 – нач. 1-го відылку інозем. від. НКВС УРСР. З 1937 – нач. відділку 3-го (контррозвід.) від. НКВС УРСР. З 09.11.1937 – нач. від. держзйомки та картографії НКВС УРСР. 11.04.1938 заарешт. 02.10.1939 особ. нарадою НКВС засуджений до 5 р. позбавлення волі. 07.04.1951 особ. нарадою МДБ засланий до Красноярськ. краю. 26.03.1955 суд. колегією по карним справам ВС СРСР вирок відмінено. Звання: лейтенант держ. безпеки (03.02.1937) . Нагороджений знаком поч. працівника ВЧК – ДПУ (XV) (08.04.1934).

Ємельянов
Олександр Олександрович
(30.08.1882 -26.07.1940).

Народився в Моршанську Моршанск. повіту (за ін. даними у Кірсанові Кірсанів. повіту) Тамбов. губ. у сім'ї службовця (дріб. торговця). Росіянин.Член ВКП(б) з 11.1917 (4 місяці був членом РСДРП(інтернаціоналістів) на герман. фронті). Освіта вища. Навчався в міському училищі Кірсанова, закінчив 1897. У 1932 склав екстерном іспити за повний курс військ. школи РСЧА; навчався на веч. від. військової академії РСЧА ім. Фрунзе, закінчив 1935. 09.1898-10.1902 - учень, практикант служби експлуатації та зв'язку, ст. Кірсанов Рязансько-Уральська залізниця. 11.1902 - 08.1905 - навчався на недільних освіт. курсах; самостійно здобув серед. освіту; брав участь в роботі рев. учнівськ. гуртка. 09.1905 -05.1908 - служив в армії; рядовий; навчався в навч. команді, закінчив; унтер-офіцер сапер. батальйону, м.Варшава; поширював рев. листівки серед солдатів. 1905 взяв участь у страйку солдатів телеграф. роти; арешт. у 1905; сидів в карцері у форт. Зергеж. 06.1908-08.1912 - телеграфіст ст. Саратов, Рязано-Уральська залізниця. 09.1912 - 07.1914 - пакувальник, приймальник замовлень, рахівник тютюнової фабрики, Курськ; рахівник губ. земства, Курськ. 08.1914 - 11.1917 -

служив в армії; унтер-офіцер 7-го радіодивізіону, 7-а армія Пів.-Захід. фронт; за рев. діяльність сидів 4 місяці у військ. в'язниці. 10.1917 – 11.1917 - брав участь в організації рад. влади, м Вінниця. 10.1917-10.1917 – арешт. офіцерами в Вінниці, засуджен. до розстрілу; звільнений з під арешту на вимогу солдатів полку 2-ї гвард. піх. дивізії. 11.1917 – 05.1918 - організатор, рядовий загону Червоної Гвардії, Курск; познайомився з більшовиками Д.Сергеевим, І.Роговим, М.Бутовим, під впливом яких вступив до РСДРП(б). 06.1918 – 01.1919 – заст. голови губ. комісії з ліквідації земських організацій, Курськ. 1918 – 1918 – голова Курськ. міськвиконкому. 12.03.1919 – 06.1919 – заст. голови Курськ. губвиконкому. 12.03.1919 – 06.1919 – зав. відділу управ. Курськ. губ. 04.1919 – 05.1919 - член колегії Курськ. губ. ЧК. 05.1919 – 09.1919 - член РВР Курськ. укріп. району. 10.1919 – 11.1919 – військком упр. військ. сполучень VIII-ї армії, Півден. фронт. 11.1919 – 12.1919 – надзвич. уповноважений РВС VIII-ї армії. 01.1920 – 07.1920 – заст. голови Курськ. губвиконкому. 05.1920 – 07.1920 – зав. відділу управ. Курськ. губ. 05.1920 – 20.09.1920 - член колегії Курськ. губ. ЧК. 30.07.1920 – 09.1920 – голова Курськ. губ. ревтрибуналу. 20.09.1920 – 11.1920 – гол. Курськ. губ. ЧК. 01.1921 – 03.1921 – заст. уповноважен. НКВС РРФСР по Півден. Сходу, Ростов-на-Дону. 03.1921 – 08.04.1921 – в.о. уповноважен. НКВС РРФСР. 04.1921 – 05.1921 – зав. відділу управ. Кубансько-Чорномор. обл. 29.06.1921 – 06.02.1922 - голова Донський обл. ЧК. 06.02.1922 – 09.1922 – нач. Донського обл. відділу ДПУ. 10.09.1922 – 07.09.1923 - начальник Гірського відділу ДПУ, Владикавказ. 10.09.1923 – 20.09.1923 - в резерві призначення ДПУ УСРР. 20.09.1923 – 24.05.1924 – пом. нач. частини прикордон. охорони ДПУ УСРР, Харків. 24.05.1924 – 01.1925 – заст. нач. частини прикордон. охорони і інспекції військ ДПУ УСРР з опер.-розвід. частини. 01.1925 – 10.1927 – пом. нач. частини прикордон. охорони та інспекції військ ДПУ УСРР з опер. частини. 09.1925 – 10.1927 – нач.-військком 3-ї прикордон. школи ОГПУ, Харків. 11.1927 – 01.07.1929 – пом. нач. Упр.. прикордон. охорони та військ ДПУ УСРР. 01.07.1929 – 03.09.1930 – нач. Одес. окр. відділу ДПУ. 01.07.1929 – 03.09.1930 – нач. 26-го Одес. прикордон. загону ДПУ. 03.09.1930 – 14.09.1931 – пом. нач. Упр. прикордон. охорони і військ ДПУ УСРР з опер. частини.30.07.1931 – 14.09.1931 - т.в.о. нач. Упр. прикордон. охорони і військ ДПУ УСРР. 03.08.1931 – 1933 – член Колегії ДПУ

УСРР. 14.09.1931 – 23.05.1933 – нач Упр. прикордон. охорони і військ ДПУ УСРР. 09.11.1931 – 23.06.1932 – нач. гол. управління міліції УСРР. 23.06.1933 – 10.07.1934 – заст. нач. Упр. прикордон. охорони і військ ДПУ УСРР. 13.07.1934 – 1936 – заст. нач. Упр. прикордон. і внутрішньої охорони НКВС УСРР. 1936 – 09.01.1937 – т.в.о. заст. нач. Упр. прикордон. і внутрішньої охорони НКВС Білоруської РСР. 09.01.1937 – 22.11.1937 – нач. Упр. прикордон. та внутр. охорони НКВС Білоруської РСР. 22.11.1937 – 31.01.1938 – у розпорядженні НКВС СРСР. 31.01.1938 – 22.10.1938 – заст. нач. Голов. упр. пожежної охорони НКВС СРСР. 22.10.1938 – заарешт. 24.07.1940 - рішенням ВК Верх. Суду СРСР засуджений на смерть. 26.07.1940 розстріляний у Москві. 25.06.1956 рішенням ВК Верховного Суду СРСР 25.06.56 вирок скасовано, реабілітован. Звання: комбриг (23.12.1935). Нагороди: орден Трудового Червоного Прапора УСРР (20.12.1932); знак Поч. працівник ВЧК-ГПУ(V) №138 (24.11.1924); знак Поч. працівник ВЧК-ГПУ(XV) (29.08.1936), поч. зброєю, золот. годинником.

Перцов (Перцовський)
Юрій Мойсейович
(1894 - ?, після 1957)

Народився у с. Козелуж'є Хойнікської волості Річицького повіту Мінськ. губ. в міщанській родині прикажчика-бракувальника по лісу. Єврей. Освіта нижча. Член ВКП(б) з 07.1918 , партквиток №0736417(виключений партколегією ЦКК КП(б) У 11.03.1933 ; у 1910 – 1917 – член Паолей Ціон у Катеринославі та Києві, вийшов, оскільки не розділяв програми). У 1903 переїхав до дядька у Київ. 1906-1910 – навчався у ремісничо-тех. училищі Бродського у Києві. 1913–1914 – конторник сірникової фабрики, Київ; конторник фанерного заводу, Київ; конторник сільськогосподар. видавництва, Київ; укладальник і відправник Дніпровської гавані, Київ; 1914 – призван. на військ. службу, Бобруйськ, демобілізований. 1915 – безробітний. 1915-1916 – табельник, зав. корпусом цукеркової фабрики (звільнився «через утиски на нац. ґрунті»). 1917 – боєць бой. дружини (міліції). 1917–1918 – безробітний Катеринослав, Київ. 1918–01.1919 – комендант підпільного

штабу, Київ. 1919 – політичний інструктор паливної комісії, Київ. 04.1919 – учасник придушення Куренівського повстання в Києві. 1919 – 08.1919 – політ. інспектор лісового відділу РНК УСРР. 09.1919 – 1919 – перебував на нелегальному становищі, ховаючись від денікінців. 12.1919 -? – інспектор штабу VI Трудової армії. 1920 – 1920 – заст. зав. Київ. губ. лісовим комітетом. 1920 – уповноваж. з палива XIV армії РСЧА. 1920 – голова колегії обвинувачів Київ. губ. рев. трибуналу. 1920 – ст. слідчий Особ. відділу ВЧК Пів.-Захід. фронту (3 місяці), Київ. 1921 – заст. нач. СОЧ Київ. губ. ЧК (3 місяці). 1921 – 1922 – нач. СОЧ Київ. губ. ЧК / губвідділу ДПУ (1 рік). 1922 – 1923 – начальник СОЧ ПП ДПУ УСРР по Правобережній Україні, Київ (3 місяці). 1923 – заст. голови Київ. губ. суду. 14.08.1923– прибув з ДПУ УСРР і відряджений в ПП ДПУ по Далеко-Схід. області, Чита. 24.08.1923 – прибув до ПП ДПУ по Далеко-Східній області, Чита та відряджений до Владивостоку у Приморський губвідділ ДПУ. 07.09.1923 – 11.12.1923 – нач. СОЧ Приморськ. губвід. ДПУ. 11.12.1923 – 24.12.1923 – заст. нач. Приморськ. губвідділу ДПУ. 24.12.1923 - 30.12.1923 – нач. СОЧ Приморськ. губвідділу ДПУ. 30.12.1923 - 11.02.1924 – нач. Приморськ. губвідділу ДПУ. 11.02.1924 – 05.07.1924 – нач. СОЧ Приморськ. губвідділу ДПУ. 05.07.1924 – 10.1925 – нач. СОЧ ПП ОДПУ по Далеко-Схід. обл. 10.1925 – відряджений у розпорядження ОДПУ СРСР. 01.1926 – відряджений до Закавказьк. ДПУ. 01.1926 – 02.1927 – заст. нач. Управління прикордон. охорони ДПУ Закавказ. РФСР, Тифліс. 02.1927 – відряджений до ДПУ УСРР, Харків. 03.03.1927 – призначений нач. Маріуполь. окрвідділу ДПУ. 17.03.1927 – 28.02.1929 – нач. Маріуполь. окрвідділу ДПУ. 08.03.1929 – здав справи начальника Маріупольськ. окрвідділу ДПУ і відбув до Харкова у розпорядження ДПУ УСРР. 11.03.1929 - 05.09.1930 – заст. нач. Особ. відділу ДПУ Укр. військ. округу 05.09.1930 – 25.02.1932 – нач. V–го (Одес.) опер. сектора ДПУ. 27.02.1932 – 29.01.1933 – нач. Одес. обл. відділу ДПУ. 29.01.1933 – відкликаний до ДПУ УСРР. 13.02.1933 – заарештований, утримувався в спецкорпусі ДПУ УСРР. 16.03.1933 – Колегією ОДПУ СРСР за ст. 56-24, 97 КК УСРР засуджений до 3 р. позбавлення волі. 1933 – 10.1933 – ув'язнений – заст. нач. Ухтинсько-Печорського виправно-трудового табору ОДПУ, с. Чиб'ю Комі АСРР. 10. 1933 - ? – помічник з адміністр. частини нач. табірного відділу Ухтинсько-Печорськ. вип.-труд. табору ОДПУ

– НКВС, Щугорська вугільна копальня. На 12.1936 – заст. нач. 3-го (опер.-чекістського) відділу Біломорсько-Балт. каналу, Медвеж'єгорськ, Карельська АСРР. До 20.08.1938 – уповноважений Азовсько-Чорноморськ. рибного держ. тресту в Краснодарі. 20.08.1938 – арешт.у Краснодарі. 06.10.1938 - етапований до Києва. 11.06.1940 особливою нарадою НКВС «за антирадянську діяльність» за ст.58-6 КК РРФСР засуджений до 5 р. позбавлення волі. У 1949 – заст. нач. відділу технолог. збуту тресту № 13 у Краснодарі. У 1957 – живий. 11.04.1994 військ. прокуратурою Півд. регіону України вирок від 11.06.1940 був скасований, реабілітований. Нагороди: орден Червоного Прапора №12527 «за видатну роботу та заслуги по боротьбі з бандитизмом» на Правобережній Україні (24.01.1923) – позбавлений рішенням Президії ЦВК СРСР 27.09.1933; знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) № 222, маузер від Колегії ОДПУ «за енергійну та вмілу роботу в боротьбі по ліквідації бандитизму ДСО» (24.01.1925), бойова зброя від ВУЦВК на відзнаку 10-ти річчя ВЧК –ДПУ (26.12.1927), почесна зброя від ВУЦВК на відзнаку 15-ти річчя ВЧК –ДПУ (20.02.1932), «Маузер» «за вміле керівництво, розробку і ліквідацію 8-го повстанського району Козачої ради та петлюрівської контррозвідки» (1921)

Ніколаєвський-Гутин Володимир Якович (1897- ?)

Працював нач. санаторія ДПУ УСРР в Одесі, нач. адмін.-господар. відділу УНКВС Одес. обл. 23.05.1937 заарештований як німецький шпигун. 11.02.1938 особливою нарадою НКВС СРСР засуджений до 8 р. позбавлення волі. 27.03.1938 направлений до Біломорсько-Балт. табору НКВС.

Іванов Лев Олександрович (12.1896 – 20.06.1937)

Народився у Варшаві у дворянській родині офіцера (батько у 1900-1914 – у чині підполковника, з 1914 – служив у жандармерії, після революції проживав в Бессарабії, Румунія). Росіянин. Освіта середня: 08.1907 – 05.1914 – навчався у Суворівськ. кадет. корпусі, закінчив у 1914), навчався у Варшав. політех. інституті, не закінчив (розмовляв і читав: по

німецькі, по англійські, по польські, по французькі. Писав по німецькі). Член ВКП(б) з 01.11.1919.1914 – 08.1914 - лікувався у Німеччині. 08.1914 – 07.1918 – інтернований у німецьких таборах, Нейгамер, Целле. 07.– 08.1918 - рядовий надзвич. охорони Миколаїв. залізниці, Петроград. 08.1918 - діловод штабу кавалерійськ. полку VI-ї армії, Каргополь, Олонец. губ., був заарештований у підозрі в антирадян. агітації, етапований до штабу VI-ї армії до Вологди, звільнений за вказівкою голови РВТ О.В.Ейдука. 01.09. – 31.12.1918 – скарбник-рахівник арт. постачання штабу VI-ї армії, діловод відділку військ. контролю VI-ї армії, Архангельськ. 19.01.–02.02.1919 – уповнов. Архангель. відділу вій. контррозвідки VI-ї армії, Няндома-Плісецька. 02.02.– 03.03.1919 - діловод військ.-контроль. пункту Архангельськ. напрямку. 03.03.– 01.05.1919 – співробіт. інформації особ. відділу VI-ї армії. З 01.05.1919 – уповноваж. інформації особ. відділу 18-ї стр. дивізії, Вологда. До 15.06.1919 – вик. об. слідчого особ. відділу VI-ї армії. 15.06.– 15.09.1919 - слідчий особ. відділу VI-ї армії. 15.09.1919 – 06.1920 – зав. слідчою частиною особ. відділу VI-ї армії. 18.06.– 20.07.1920 - співробітник для доручень особ. відділу XIV-ї армії. 20.07. – 22.09.1920 - інспектор-орг. особ. відділу XIV-ї армії. 22.09.– 19.11.1920 - т.в.о. нач. актив. частини особ. відділу XIV-ї армії. 19.11.– 13.12.1920 – заст. нач. особ. відділу XIV-ї армії. 13.12.1920 – 01.1921 - т.в.о. нач. особ. відділу XIV-ї армії. 01.1921 – 31.07.1922 – відкликаний у розпорядж. особ. відділу Київ. ВО згідно до телеграми І.Воронцова, заст. нач. особ. відділу Київ. ВО. 03.05. – 06.06.1921 – т.в.о. нач. особ. відділу Київ. ВО. 12.09. – 13.10.1921 – т.в.о. начальника СОЧ особ. відділу Київ. ВО. 22.10. – 29.11.1921 - т.в.о. нач. особ. відділу Київ. ВО. 19.11.– 23.11.1921 - за наказом голови польового штабу ВУЧК Є.Г.Євдокимова перебував у відрядженні у Волин. губ. 29.11. - 02.12.1921 - т.в.о. заст. нач. особл. відділу Київ. ВО. 31.07. – 25.11.1922 – нач. СОЧ ПП ДПУ по Правобереж. Україні. 31.07.1922 – 1922 - т.в.о. повпреда ДПУ по Правобережній Україні. 20.11. – 25.11.1922 – нач. СОЧ ПП ДПУ по Правобереж. Україні. 25.11. – 11.12.1922 – нач. економ. відділу ПП ДПУ по Правобереж. Україні з правами заст. нач. СОЧ. 25.11. – 11.12.1922 – нач. економ. відділу Київ. губвідділу ДПУ. 11.12.1922 – 07.1923 – заст. повпреда ДПУ по Правобереж. Україні. 11.12.1922 – 07.1923 – заст. нач. Київ. губвідділу ДПУ. 05.01. – 18.01.1923 – т.в.о. нач. СОЧ ПП ДПУ по Правобереж. Україні. 19.02.1923 – 1923 – гол. Комісії по нагородам. 16.07.1923 – прибув із Київ. губвідділу ДПУ до ДПУ УСРР. 16.07.1923 – 25.01.1924 – нач. секрет. відділу СОЧ ДПУ УСРР. 25.01. – 27.03.1924 – заст. нач. СОЧ ДПУ

УСРР. 27.03.1924 – 06.05.1925 – пом. нач. Поділь. губвідділу ДПУ, Вінниця. 06.05.1925 – 25.02.1926 – нач. Вінницьк. окрвідділу ДПУ. 06.04.1926 – 09.11.1927 – пом. нач. Одес. окрвідділу ДПУ. 09.11. – 17.11.1927 – в резерві ДПУ УСРР по посаді пом. нач. Одес. окрвідділу ДПУ. 17.11.1927 – 14.08.1928 - ст. інспектор АОУ ДПУ УРСР (ОДПУ СРСР). 14.08.1928 – 29.03.1929 – нач. Особ. інспекції при Колегії ДПУ УСРР (ОДПУ СРСР). 29.03.1929 – 19.02.1930 – пом. нач. особл. відділу ОДПУ морськ. сил Чорного моря. У 29.03.1929 – 19.02.1930 – заст. нач. Севастопол. міськвідділу ОДПУ. 19.02. – 06.05.1930 – заст. нач. особл. відділу ОДПУ морськ. сил Чорного моря. 19.02. – 06.05.1930 – нач. Севастопол. міськвідділу ОДПУ. 06.05.1930 – 20.12.1932 – нач. 1-го відділку особ. від. ОДПУ СРСР. 1931 – 21.03.1933 – пом. нач. особ. від. ОДПУ СРСР. 20.12.1932 – 21.03.1933 – нач. 1-го відділку особ.(?) від. ДПУ УСРР. 21.03. – 19.11.1933 – нач. особ. від. ДПУ УСРР. 21.03. – 19.11.1933 – нач. особ. від. Українського ВО. 19.11.1933 – 10.07.1934 – пом. Повпреда ОДПУ по Горьківськ. краю. 19.11.1933 – 10.07.1934 – нач. УРСМ ПП ОДПУ по Горьківськ. краю. 10.07.1934 – 01.01.1935 – нач. УРСМ УНКВС по Горьківськ. краю. 11.07.1934 – 01.01.1935 – пом. нач. УНКВС по Горьківськ. обл. 01.01.1935 – 05.12.1936 – заст. нач. УНКВС по Горьківськ. краю. 05.12.1936 – 06.05.1937 – заст. нач. УНКВС по Горьківськ. обл. 06.05.1937 – відряджений до НКВС СРСР. 07.05.1937 – заарештований. 19.06.1937 – засуджений на смерть в особливому порядку. Розстріляний у Москві. Звання: майор держ. безпеки (05.12.1935). Нагороди: знак почесного робітника ВЧК-ГПУ(V) №136 (31.10.1924), маузер із золот. дощечкою від ВУЦВК (20.04.1923), маузер від Колегії ОДПУ СРСР (17.12.1927), маузер з золот. дощечкою від ДПУ УСРР (12.1927).

Ратынский (Футер) Аркадий Маркович (14.01.1902 – 04.03.1939)

Народився у Києві в родині власника кустарної токарної майстерні. Єврей. Член ВКП(б) з 1928 (кандидат з 1926). Освіта: навчався у підготовчому класі єврей. ремісн. училища в Києві, на вечірніх курсах для робітників у 1917. До 1916 – працював в токарній майстерні батька, Київ. У 1916 – 1920 працював у приватних токарних майстернях Києва (з перервами) та у ракетній майстерні Київ. політех. інституту. 15.01. – 21.01.1918 - брав

участь у січневому повстанні проти Центральної Ради у Києві. У 05. – 08.1919 – інспектор житл. відділу Києва, займався вилученням майна. 09. – 12.1919 – переховувався у Києві. 02. – 12.1920 працював у політвідділі 12-ї армії (рядовий, діловод рез. видавництва, нач. господар. відділу потягу-друкарні). 11.1920 – 06.02.1921 – таєм. співробітник особ. відділу ВЧК Київ. військ. округу. З 06.02.1921 – співробіт. резерву особ. відділу Київ. військ. округу. У 12.02. – 19.06.1921 – таєм. співробіт., діловод особ. відділу 1-го кін. корпусу, Біла Церква. 19.06. – 20.06.1921 – уповноваж. агентури діловод особ. відділу Поділь. губ. ЧК. 20.06. – 26.07.1921 – нач. агентури особ. відділу Поділь. губ. ЧК. 26.07. – 08.09.1921 – пом. нач. агентури особ. відділу Поділь. губ. ЧК. 08.09. – 24.10.1921 – співробіт. для доручень адмін.-орг. частини особ. відділу Поділь. губ. ЧК. 24.10. – 14.11.1921 – зав. реєстр.-статист. відділку особ. відділу Поділь. губ. ЧК. 14.11. – 23.12.1921 - уповноваж. з розробки справ особ. відділу Поділь. губ. ЧК. 23.12.1921 – 06.06.1922 – уповноваж. із закордон. роботи див. прикордон. особ. відділу, Поділь. губ. 06.06. – 29.06.1922 - контролер військ.-контрол. пункту особ. відділу прикордон. ділянки №2, Жмеринка. 29.06. – 01.11.1922 - контролер прикордон. посту №1 Поділь. губвідділу ДПУ, Волочиськ. 01.11. – 30.12.1922 – уповноваж. контррозвід. відділку прикордон. посту №1 Поділь. губвідділу ДПУ, Волочиськ. 30.12.1922 – 04.01.1923 – уповноваж. з інформації прикордон. посту №1 Поділь. губвідділу ДПУ. 04.01.– 09.05.1923 - т.в.о. уповноважен. інформ.-агент. відділку прикордон. посту №1 Поділь. губвідділу ДПУ, Волочиськ. 09.05. - 13.09.1923 – уповноваж. контррозвід. відділку прикордон. посту №1 Поділь. губвідділу ДПУ. 07.09. – 13.09.1923 – уповноваж. з політ.-економ. охорони кордону прикордон. посту №3 Подільськ. губвідділу ДПУ. 13.09.1923 – 25.06.1924 – уповноважен. контррозвід. відділку прикордон. посту №3 Подільськ. губвідділу ДПУ. 25.06. – 01.07.1924 – пом. уповноважен. контррозвід. відділу Подільськ. губвідділу ДПУ. 01.07.1924 – звільнений з ДПУ. 20.10. – 20.07.1924 – пом. уповноважен. контррозвід. відділу Поділь. губвідділу ДПУ. 15.11.1924 – 10.1925 – служив в РСЧА. 21.07. – 08.1925 - прикордонник 6-ї застави 3-ї комендатури 23-го Камянець-Поділь. прикордон. загону ОДПУ. 20.08. – 15.10.1925 – уповноваж. по шпигунству і закордон. роботі упр. 23-го Камянець-Поділь. прикордон. загону ОДПУ.15.10. – 01.12.1925 – пом. уповноваж. контррозвід. відділку Кам'янець-Поділь. окрвідділу ДПУ. 01.12.1925 – 05.07.1929 – пом. уповноваж. контррозвід. відділку із

закордон. роботи Кам'янець-Поділь. окрвідділу ДПУ. 05.07. – 16.07.1929 – ст. уповноважен. 26-го Одес. прикордон. загону ДПУ. 16.07.1929 – 01.10.1930 – ст. уповноваж. контррозвід. відділ. Одес. окрвідділу ДПУ. 01.10.1930 – 27.06.1932 – нач. інозем. відділку 5-го (Одеського) оперсектора ДПУ. 27.06.1932 – 04.06.1933 – нач. інозем. від. Одес. облвідділу ДПУ. 04.06.1933 – 21.04.1934 – нач. 2-го відділку особ. від. ДПУ УСРР. 04.06.1933 – 21.04.1934 – нач. 2-го відділку особ. відділу Україн. військ. округу. 21.04. –22.05.1934 – нач. особ. відділу Дніпропетровськ. облвідділу ДПУ. 21.04. – 22.05.1934 – нач. особ. відділу 7-го стр. корпусу. 22.05. – 10.07.1934 – нач. особ. від. Одес. облвідділу ДПУ. 11.05.1934 – 03.01.1937 – нач. особ. відділу УНКВС Одес. обл. 28.01. – 22.04.1937 – нач. 3-го відділку 5 від. ГУДБ НКВС СРСР. 28.01. – 22.04.1937 – пом. нач. 5 відділу ГУДБ НКВС СРСР. 22.04.1937 – 20.05.1938 – заст. нач. 5-го від. УДБ НКВС УРСР. 22.04.1937 – 20.05.1938 – заст. нач. особ. відділу ГУДБ НКВС Київ. військ. округу. 07.08. – 23.09.1937 – т.в.о. нач. 5-го відділу УДБ НКВС УРСР. 07.08. – 23.09.1937 – т.в.о. нач. особ. відділу ГУДБ НКВС Київ. військ. округу. 04.– 20.05.1938 – т.в.о. нач. 3-го відділу УДБ НКВС УРСР, 20.05.– 23.07.1938 - нач. 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. арешт. 23.07.1938. Засуджений ВК ВС СРСР 04.03.1939 на смерть як учасник змовницької організації в НКВС УРСР і польськ. шпигун. Розстріляний у Москві. Посмертно реабілітований 14.09.1993. Звання: капітан держ. безпеки (08.01.1936). Нагороди: медаль XX рр. РСЧА (22.02.1938), знак поч. працівника ВЧК-ДПУ (XV)№817 (20.12.1933), бойова зброя від ВУЦВК (19.12.1932), маузер від Колегії ДПУ УСРР (04.1926), маузер від Колегії ДПУ УСРР (12.1927), маузер від Камянець-Подільськ. прикордон. загону (1930), наган від Проскурів. повіт. виконкому (12.1922).

Успенський Олександр Іванович (20.02.1902 – 28.01.(26.02)1940).

Народився у с. Верх. Суходіл Суходіль. вол. Алексинськ. повіту Тульськ. губ. в родині дрібного торговця – потомственної особи духовного звання. Росіянин. Освіта: 1910 – 1912 – почат. училище у с. Верх. Суходіл; 1913 – 1915 – 2-х клас. училище у Тулі; 1915 – 1917 – духовне училищі у Тулі, закінчив 2

класи; 1917 - у Тульській семінарії, кинув. 1917 – навчався у збройно-тех. школі у Тулі, закінчив 1 курс. Член ВКП(б) з 09.1920. Кандидат у члени політбюро ЦК КП(б)У, обраний на XIV з'їзді (18.06. - 25.12.1938), депутат Верх. Ради СРСР 1-го скл. по Бугуруслан. вибор. округі Оренбур. обл. (12.12.1937), депутат Верх. Ради УРСР 1-го скл. по Проскурів. вибор. округі (26.06.1938). До 1918 працював у приват. магазині в Тулі. 12.1918 - організатор церк. хору та псаломник, Верх. Суходіл. 12.1918 – 1919 – працював у Верх. Суходолі секретар. вол. комітету бідноти. 1919 – зав. відділом друк. органів у Верх. Суходолі. 1919 – 1921 – мол. міліціонер 3-го рай. Алексин. повіт. міліції. 08.1920 – 06.11.1921 – таємн. уповноваж. Алексин. повіт. політбюро. 05. – 09.1921 – у Алексин. повіт. міліції (нач. 4-го району, пом. нач. повіт. міліції, начальник господар. відділу). 09.1921 – відряджений у розпорядження Алексин. повіткому ВКП(б). 06.11.1921 – 02.1922 – уповноваж. з інформації Алексин. політбюро Тульськ. губ. ЧК. У 02.1922 – хворів на висипний тиф. 1922 – відповід. інстр.-організатор Алексин. повіткому ВКП(б). 25.09. – 01.11.1922 – співробіт. для доручень при уповноважен. Тульськ. губвід. ДПУ по Алексин. пов. 01.11.1922 – 04.1923 – пом. уповноваж. Тульськ. губвід. ДПУ по Алексин. пов. 04.1923 – 29.11.1923 – уповноваж. Тульськ. губвід. ДПУ по Алексин. пов. 29.11.1923 – 03.1924 - т.в.о. нач. 4-го (економіч.) від. Тульськ. губвід. ДПУ. 03.1924 – 10.03.1927 – нач. економ. від. Тульськ. губвід. ДПУ. 29.03.1927 – 1929 – нач. економ. від. ПП ОДПУ по Уралу, Свердловськ. 1929 – 26.08.1931 – нач. Економ. управління ПП ОДПУ по Уралу. 26.08.1931 відряджений до ОДПУ СРСР. 27.09.1931 – 14.05.1933 – нач. економ. відділу ПП ОДПУ по Москов. обл. 27.11.1932 – 14.05.1933 – пом. повпреда ОДПУ по Москов. обл. 14.05.1933 – 10.07.1934 – заст. повпреда ОДПУ по Москов. обл. 10.07.1934 – 19.12.1935 – заст. нач. УНКВС Москов. обл. 19.02.1935 – 18.02.1936 – заст. коменданта Москов. Кремля з внутр. охорони. 28.02.1936 – 16.03.1937 – заст. нач. УНКВС Західно-Сибір. краю, Новосибірськ. 16.03.1937 – 25.01.1938 – нач. УНКВС Оренбурз. обл. 25.01. – 14.11.1938 - нарком внутрішніх справ УРСР. 14.11.1938 – інсценував самовбивство та втік. У 14.11.1938 – 15.04.1939 – перебував на нелегальному становищі. 15.04.1939 – арешт. у м. Міасс Челябінськ. обл. 27.01.1940 засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. Звання: ст. майор держ. безпеки (29.11.1935), комісар держ. безпеки 3-го рангу (25.01.1938). Нагороди: орден Леніна (02.07.1937), орден

Червоного Прапора (03.04.1930), медаль «ХХ років РСЧА» (22.02.1938), знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (V) №435 (26.01.1930), знак почесного працівника ВЧК-ДПУ(XV) (04.02.1933), Браунінг від Колегії ОДПУ СРСР (19.12.1927), Маузер від Колегії ОДПУ СРСР (07.09.1929).

Карелін (Белоус)
Володимир (Вольф) Петрович
(15.09.1897 – 03.09.1938)

Народився у Одесі в родині землевласника-колоніста, вчителя- власника приват. єврей. училища 3-го розряду (помер у 1920). Єврей. Освіта: закінчив комерц. училище Гохмана в Одесі у 1916; закінчив 2 курси юр. факультету Одеського університету у 1915. Член партії соціалістів-революціонерів у 03. - 07.1917. Член ВКП(б) з 03.1931, партквиток №1840720 (член РКП(б) у 1920 – 11.1921 – виключений як колиш. есер, кандидат у члени ВКП(б) з 01.1928). 07. – 08.1916 – рядовий 40-го запас. піхот. полку, Одеса, демобіліз. через короткозорість. 09.1916 – 12.1918 – на юр. факульт. Міжнарод. інституту в Одесі. 1. – 03.1918 - заробляв на життя репетиторством. 1917 – 1919 – контролер Всерос. товариства спілки міст, Одеса. 02. – 03.1919 – член бойової дружини міськ. орг. КП(б)У в Одесі. 04. – 06.1919 – рахівник Одес. губ. фін. відділу. 06. – 08.1919 – рахівник, контролер Одес. губ. ради нар. господарства. 08.1919 – 02.1920 – безробітний, Одеса. 02. – 09.1920 –військ. слідчий Одес. надзвичай. військ. комендатури. 09.1920 – 04.1921 – ст. слідчий Одес. губ.ком. боротьби з дезертирством. 04.1921 – ? – пом. уповноваженого Одес. губ. ЧК. 1922 – 1923 – пом. уповноваженого секрет. відділу Одес. губвідділу ДПУ. 1923 – 1924 – нач. контррозвід. відділу Одес. губвідділу ДПУ, пом. нач. Одес. губвідділу ДПУ з охорони кордонів. 1924 – 1925 – пом. нач. Частин прикордон. охорони ДПУ Одес. губ. з опер. питань. 03. – 08.1925 – пом. нач. контррозвід. відділу Одес. губвідділу ДПУ. 08. – 11.1925 – пом. нач. контррозвід. відділу Одес. окрвідділу ДПУ. 12.1925 – 15.08.1926 – уповноважений іноземної групи контррозвід. відділу ДПУ УСРР. 15.08.1926 – 07.1930 – нач. 2-го (іноземного) відділку контррозвід. відділу ДПУ УСРР. 07.1930 - 25.10.1931 – пом. нач. Особ. відділу ДПУ УСРР та Українського ВО. 25.10.1931 - 28.07.1932 – заст. нач. ОВ

ДПУ УСРР та Українського ВО. 28.07.1932 – 1933 – др. заст. нач. ОВ ДПУ УСРР та Українського ВО. 09.11. – 15.12.1933 – т.в.о. нач. ОВ ДПУ УСРР і Українського ВО. 1933 - 10.07.1934 – заст. нач. ОВ ДПУ УСРР та Українського ВО. 08.08.1933 - 10.07.1934 - нач. іноземн. відділу ДПУ УСРР. 11.07. - 22.11.1934 – заст. нач. ОВ УДБ НКВД УСРР і ОВ ГУДБ НКВС УВО. 11.07.1934 – 02.1935 – нач. Іноземн. відділу УДБ НКВС УСРР. 02. – 11.07.1935 - т.в.о. нач. ОВ УДБ НКВС Білоруської СРР. 11.06.1935 - 04.12.1936 – нач. ОВ УДБ НКВС Білоруської СРР. 04.12.1936 – 28.01.1937 – у розпорядженні ВК НКВС СРСР. 28.01.1937 - 29.07.1937 – заст. нач. 5-го (особ.) відділу ГУГБ НКВД СРСР. 29.07.1937 – арешт. у Мінську. 03.09.1938 – ВК ВС СРСР за ст.58-1 п «а»; 58-8; 58-11 КК РРФСР засуджений на смерть. Розстріляний у Москві. 20.03.2014 визначенням ВК ВС РФ визнаний таким, що не підлягає реабілітації. Звання: майор держ. безпеки (25.12.1935). Нагороди: орден Червоної Зірки (14.02.1936); орден Знак Пошани (22.07.1937); орден Трудового Червоного Прапора УСРР (20.12.1932); Знак поч. працівника ВЧК-ДПУ (V) №729 (05.1930); срібний портсигар від Колегії ВУЧК (1921); срібний годинник (1923); Маузери від Колегії ОДПУ (1927) та від Колегії ОДПУ (1929).

Хомяков Михайло Митрофанович (09.1897-29.11.1939)

Народився у с. Морево Соломон. волості Дмитровськ. повіту Орловськ. губ. в родині селянина-бідняка, що займався відхідним промислом (пізніше – візником в Одесі). Росіянин. Член ВКП(б) (член РКП(б) у 1919-1921, виключений «за дрібнобуржуазну психологію», кандидат у члени ВКП(б) з 1927 (на 1929), Закінчив початкове училище в Одесі. Закінчив 2-х класне залізничне училище в Одесі у 1914. Склав екстерном іспити за 6 класів реал. училища у 1915. Закінчив військ. академію ім. Фрунзе у 1933. 1914 – 1915 - учень залізнич. телеграфу, Одеса. Навесні – наприкінці 1915 – кандидат-телеграфіст в Одесі. Наприкінці 1915 витримав іспит на добровольця та вступив до армії. Навесні 1916 відправлений на фронт з маршовою ротою до 161-го Олександрополь. полку. На фронті склав іспит на офіцера і отримав звання прапорщика. У 06.1917 під час наступу Керенського після поранення знаходився в тилу 46-го піх. полку, був секретарем рот. комітету, «за розклад солдат і відмову виступити на фронт» був відданий

під суд. З-під арешту втік, переховувався в Одесі. 1917 – 10.1917 – вантажник в Одес. порту. У 1917 – 1918 – червоногвардієць в Одесі, учасник збройних виступів. 1918 – 1921 – служив у Червоній Армії на командних і політ. посадах (вступив добровільно), воював проти армії УНР, на Півден. та Схід. фронтах. Був нач. і комісаром полку округу територ. військ в Сибіру та Україні. У ЧК з 10.1921. У 1929 – ст. уповноваж. Інозем. відділку контррозвід. відділу ДПУ УСРР. До 10. 07.1934 – заст. нач. особ. відділу ПП ОДПУ по Східно-Сибір. краю, Іркутськ. 10.07.1934 – 25.07.1937 – заст. нач. особ. відділу УДБ УНКВС Східно-Сибір. краю. 25.07.1935 – 22.09.1936 – нач. особ. відділу УДБ УНКВС Східно-Сибір. краю. 22.09. – 26.12.1936 – нач. особ. відділу УДБ УНКВС Азово-Чорномор. краю, Ростов-на-Дону. 26.12.1936 – 10.08.1937 – нач. 5-го (особ.) відділу УДБ УНКВС Азово-Чорномор. краю. 10.08.1937 – 17.02.1938 – нач. 5-го відділу УДБ УНКВС Куйбишев. обл. 10.08.1937 – 17.02.1938 – нач. Особ. відділу ГУДБ НКВС Приволзького військ округу. 17.02.1938 – 1939 – нач. Особ. відділу ГУДБ НКВС Балт. флоту. 07.03.1939 - звільнений з НКВС за ст. 38 п. «б» як заарештований. 14.07.1939 ВТ військ НКВС Ленінград. військ. округу засуджений на смерть за ст. 193–17 п«б» КК РРФСР. Розстріляний. Не реабілітований. Звання: Капітан держ. безпеки (22.12.1935). Нагороди: орден Червоної Зірки (19.12.1937), знак Поч. працівник ВЧК-ДПУ(XV) (25.04.1934), медаль XX років РСЧА (22.02.1938), поч. зброя від Колегії ОДПУ СРСР (16.12.1929)

Сапир Абрам Владимирович (11.1900 – 25.09.1957)

Народився у с. Блудень Березов. волості Пружанськ. повіту Гроднен. губ. в родині службовця скляного заводу, пізніше працівника залізниці. Єврей. Самоучка. Член ВКП(б) з 08.1919. 10.1915 – 12.1918 – чорнороб на ст. Блудень. 01.1919 – 02.1919 – член вол. ревкому, м. Береза-Картузька Березов. вол. Пружан. пов. Гроднен. губ. 03.1919 – 1919 – слідчий прикордон. транспорт. ЧК, м. Барановичі Новогруд. повіту Мінськ. губ. 1919 – 03.1920 – слідчий голов. транспорт. ЧК Бердичів. напрямку. 03.1920 – 04.1921 –

уповноважений та секретар водно-транспорт. ЧК, Одеса-порт. 04.1921 – 1921 – нач. агентури ЧК Чорного та Азовського морів. 1921 – уповноваж. особ. відділу Одес. губ. ЧК, заст. нач. військ.-контроль. спостереження Одес. порту, інспектор Тирасполь. прикордон. особ. пункту. 1921 – 1922 – пом. уповноваженого секрет. відділку особ. відділу №3, Одеса. 1922 – 08.1925 – пом. уповноваженого та уповноважен. контррозвід. відділу Одес. губвідділу ДПУ. 08.1925 – 1926 - уповноважений контррозвід. відділу Одес. окрвідділу ДПУ. 1926 – 05.1927 - нач. контррозвід. відділу Одес. окрвідділу ДПУ відділу. 05.1927 – 12.1929 – нач. контррозвід. відділу Київ. окрвідділу ДПУ. 12.1929 – 07.1930 – нач. 1-го відділку контррозвід. відділу ДПУ УСРР. 07. – 09.1930 – нач. 2-го (інозем.) відділку Контррозвід. відділу ДПУ УСРР. 09.1930 – 05.1931 – нач. інозем. відділку особл. відділу ДПУ УСРР. 05.1931 – 27.02.1932 – нач. особ. відділу Одес. оперсектора ДПУ. 27.02.1932 – 02.1933 – нач. особ. відділу Одес. облвідділу ДПУ. 02. – 10.07.1932 – заст. нач. Дніпропетров. облвідділу ДПУ. 11.07.1934 – 11.06.1935 – заст. нач. УНКВС Дніпропетров. обл. 11.06.1935 – 21.12.1936 – нач. інозем. відділу УДБ НКВС УСРР. 21.12.1936 – 13.02.1937 – нач. УНКВС Молдав. АСРР. 13.02.1937 – 21.02.1938 – пом. нач. 3-го відділу УДБ НКВС УРСР. 21.02.1938 -заарештований. 21.02.1938 – 23.09.1939 – перебував у в'язниці. 23.09.1939 – рішенням ВТ НКВС КВО визнаний невинним і звільнений з-під варти. 28.09.1940 – ВКВС СРСР вирок ВТ НКВС КВО від 23.09.1939 відмінила та повернула справу на дослідування. 12.04.1941 – слідча частина НКВС УРСР винесла рішення про припинення справи. 25.06.1941 заарештований. 21.08.1943 – особ. нарадою при НКВС СРСР засуджений до 5 років позбавлення волі. 08.1943 – 06.04.1945 - в'язень Актюбінськ. табору НКВС. 06.04.1945 звільнений з ув'язнення. 28.02.1955 засуджений Крим. обл. судом за ст. 2 Указу Президії Верх. Ради СРСР від 04.06.1947 на 15 років позбавлення волі. Помер у таборі в Павлод. обл. Звання: капітан держ. безпеки (13.12.1935). Нагороди: знак почесного працівника ВЧК-ДПУ (XV) (20.12.1932), бойова зброя від ВУЦВК (28.12.1927), два годинника.

Валейко Георгій Йосипович (1897 - ?)

Народився у 1897 в Києві у родині дворянина інженера-залізничника. Українець. З 6 років (після розводу батьків) жив з

матір'ю (полькою), яка працювала акушеркою. Закінчив 4-х класне Старо-Кримське міс. училище, три роки навчався у гімназії, до кінця 1916 навчався у Бесараб. училищі виноградарства та виноробства, кинув. У 1917-1921 - червоногвардієць у Кишиневі, ком. Червоної армії на Схід. та Кавказ. фронтах, був у полоні, поранений та контужений (у 1918-1919 – командир роти 273-го стр. полку в Оренбурзі, у 1919-1921 – командир роти в 9-й Кубанській армії). З 17.07.1921-нач. відділку особ. відділу Західно-Сибір. військ. округу, Новоніколаївськ. З 21.11.1922 - начальник 5-го відділку контрозвід. відділу ПП ДПУ Сибірі, Новосибірськ. У 19.12.1924 -1927 - нач. контррозвід. відділу ПП ОДПУ Сибірі. У 09.-11.1926 – нач. особ. відділу Західно-Сибір. військ. округу. У 10.1927-07.1928 – заст. повпреда ОДПУ по Сибірі. У 10.07.1928 – 14.05.1929 – нач. контрозвід. та особ. відділів ПП ОДПУ Нижньогород. краю. З 08.06.1929- заст. нач. особ. відділу 6-го корпусу по 51 стр. дивізії, Український військ. округ. На 03.1933-нач. особ. відділу Київ. облвідділу ДПУ. З 1933 – заст. нач. Одес. облвідділу ДПУ. У 01.01.1934-07.07.1937 - нач. 24-го Могилів-Поділь. прикордон. загону ДПУ/НКВС. У 05.1935-17.07.1937 – нач. Могилів-Поділь. окрвідділу НКВС. 17.07.1937 - звільнений. 13.09.1937 - відряджений до ГУПВО НКВС СРСР. Подальша доля невідома. Полковник (26.06.1936). Нагороджений орденом Червоного Прапора (14.01.1936), знаком поч. працівника ВЧК (V)№ 329. Член ВКП(б) з 1918.

Галицький Зиновій Мойсейович (18.03.1900 - 1960)

Народився в Києві в родині агента хлібно-заготівельної контори. Єврей. Освіта: Закінчив 4-х класне приватне середнє комерційне училище в Полтаві у 1915. Член КПРС з 19.07.1919 (перерва з 09.1949 по 12.1954, рішенням КПК при ЦК КПРС відновлений у партії). 10.1916 - 1917 - учень в аптеці Ландау, Миколаїв. 1917 - 1918 - учень в аптеці Бенькевича, Миколаїв. 05. – 07.1919 – воював у складі ком. загону Зельдіса (парт. прізвисько «Волков»), в бою під Миколаєвом поранений. 08.1919 – 01.1920 - учень в аптеці Шнапера, Одеса, був зв'язаний з підпільною групою. 02. - 05.1920 - комісар і зав. хім.-фармац. лабораторією губ-

здороввідділу, Миколаїв. 05. - 09.1920 - секретар політрупи Червоної армії, Херсон, брав участь в боях на ділянці Олєшки - Скадовськ. 1920 - секретар політвідділу бригади VI армії. 25.10. – 12.1920 - секретар ОВ 1-ї дивізії VI армії. 12.1920 – 04.1921 - ст. діловод ОВ VI армії. 04. – 05.1921 - секретар відділу по боротьбі з бандитизмом Миколаїв. губ. ЧК. 05. – 07.1921 - нач. пункту № 9 Миколаїв. губ. ЧК по боротьбі з бандитизмом, Єлисаветград. 07. – 08.1921 – нач. Новоукраїн. політбюро, Миколаїв. губ. 08. – 10.1921 – нач. Бобринськ. політбюро, Миколаїв. губ. 10.1921 – 01.1922 – нач. адміні.-орг. відділу Єлисаветград. повіт. ЧК. 01. – 04.1922 – нач. політ. агентури та заст. нач. СОЧ Єлисаветград. повіт. ЧК. 04. – 05.1922 – секретар СОЧ дільнич. прикордон. ОВ ДПУ № 4 (№ 2-?). 05. – 08.1922 – зав. СОВ і заст. нач. СОЧ СОЧ дільнич. прикордон. ОВ ДПУ № 4. 1922 - інспектор Миколаїв. губвідділу ДПУ. 08.1922 – 02.1923 – секретар СОЧ Катеринослав. губвідділу ДПУ. 24.02. – 23.08.1923 – т.в.о. нач. контррозвід. відділу Подільськ. губвідділу ДПУ. 24.02. - 23.08.1923 – т.в.о. пом. нач. Подільськ. губвідділу ДПУ. 24.02. – 23.08.1923 – т.в.о. нач. СОЧ Поділь. губвідділу ДПУ. 23.08.1923 – 01.08.1925 – нач. контррозвід. відділу Подільськ. губвідділу ДПУ. 10.1923 – 02.1924 – нач. прикордон. частини Подільськ. губвідділу ДПУ. 01.08.1925 – 1926 – в.о. пом. нач. по СОЧ 24-го Могилів-Поділь. загону ДПУ. 1926 – 15.09.1927 – пом. нач. по СОЧ 24-го Могилів-Поділь. загону ДПУ. 15.09.1927 – 12.04.1928 – заст. нач. 23-го Кам'янець-Поділь. прикордон. загону ДПУ. 12.04.1928 – 05.09.1930 – пом. нач. Дніпропетров. окрвідділу ДПУ. 25.05. – 29.08.1928 – нач. Дніпропетров. окрвідділу ДПУ. 05.09.1930 – 17.04.1931 – пом. нач. IV-го (Дніпропетров.) оперсектора ДПУ. 15.09.1930 – 1931 – нач. ОВ IV-го (Дніпропетров.) оперсектора ДПУ. 17.04.1931 – 25.02.1932 – заст. нач. Одес. оперсектра ДПУ. 25.02.1932 – 1933 – заст. нач. Одес. облвідділу ДПУ. 16.03.1933 – 10.01.1934 – заст. нач. Київ. облвідділу ДПУ. 15.04.1934 звільнений з ДПУ з відрядженням до ЦК КП(б)У. 04.1934 – 11.1934 – нач. будівництва заводу №64 Наркомату важкої промисловості, м. Горловка, Донецька обл. 11.1934 – 10.1937 – дир. заводу №59 Наркомату важкої промис., Петровеньки, Донецька обл. (13 червня 1937 р. Краснолуцький міськком КП(б)У виніс сувору догану за те, що не реагував на сигнали робітників, не вів боротьбу зі «шкідниками», штучно планував підвищення собівартості, не приймав заходів до очищення заводу від «чужих, ворожих елементів», витратив 13000 держав-

них грошей на особисті потреби). 10.1937 – 12.1939 – нач. інспекції головзбуту наркомату важкої промисловості, Москва. 01.1940 - 05.1941 – заст. нач. Гол. постачання Наркомату бойових припасів СРСР, Москва. 06.1941 – 10.1941 – нач. будівництва комбінату №100, м. Алексіно, Тульська обл. 12.1941 – 01.1943 – заст. нач. 3-го Главку Наркомату бойових припасів СРСР, Челябінськ – Москва. 01.1943 – 11.1943 – в.о. директора комбінату № 392, Кемерово. 12.1943 – 06.1947 – заст. нач. Гол. постачання міністерства станкобудівництва СРСР. 06.1947 – 10.1949 – заст. нач., в.о. нач. Гол. постачання Міністерства транспорт. матеріалів СРСР, Москва. 11.1949 – 04.1950 – не працював, Москва. 04.1950 – (на 1954) - ? – нач. відділу постачання тресту «Мособлпромбудмонтаж», Москва. Помер у Москві у 1960, похований на Новодівочому кладовищі. Нагороди: орден Знак Пошани, знак поч. працівника ВЧК-ДПУ (V) (1930) № 537; колегією ДПУ УСРР Маузером із золотою дощечкою (7.01.1925), Колегією ОДПУ СРСР поч. бойовою зброєю (19.12.1927); бойовою зброєю від ВУЦВК, срібним портсигаром на честь V річчя ВЧК-ДПУ (01.02.1923).

Борисов-Вільнер Борис Соломонович (1898 – 02.10.1938)

Народився в Одесі. Єврей. У 1925-співробітник ДПУ у Кам'янець – Подільськ. У 1930– 1932 – співроб. інозем. відділку Одес. оперсектора ДПУ. З 05.10.1933 до 10.08.1934-нач. відділу кадрів Харків. облвідділу ДПУ. До 08.05.1938-нач. відділу кадрів, а з 08.05.1938 – пом. нач. УНКВС Дніпропетров. обл. 23.07.1938-відкликан. до НКВС УРСР. 25.06.1938 заарешт. 02.10.1938 ВС ВК ВС засуджений на смерть за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УСРР к ВМН. Розстріляний у Києві. Ст. лейтенант держ. безпеки (08.01.1936). Член ВКП(б).

Роголь Марк Павлович (17.03.1903 – 18.10.1941)

Народився в Одесі в родині робітника-підрядника скляних робіт. Єврей. Освіта: закінчив 4-х класне безплатне училище ім. проф. Бардаха в Одесі, вищу прикордонну школу ОДПУ в Москві у 1927. Член ВКП(б) з 11.1929 (був членом ВКП(б) в 1920 – 1923, виключений за п'янку, відновлений з партстажем з 1920 з перервою 1923-1929), парткви-

ток №0818253.Член КСМ з 1919. 1915 – 1919 – учень ювеліра Нудельмана, підмайстер ювеліра Пінскера, ювелір у ювелір. майстерні в Одесі. 1919 – член підпільної комсомол. організації «Голка», Одеса. 1919 – чорнороб крошильного відділку на тютюновій фабриці Попова в Одесі. 1919 – 1920 – підмайстер ювеліра у приват. ювелір. майстерні Нудельмана в Одесі 02. – 02.1920 – член комісії по проведенню робітничою позапарт. конференції в Одесі. 03. – 05.08.1920 – діловод групи по антирадянським партіям з суміщенням посади помічника уповноваженого Одес. губ. ЧК. 05.08. – 09.1920 – у розпорядженні ЦУПНАДКОМу, Харків. 09. – 12.1920 – заст. коменданта и заст. зав. з видачі перепусток Кременчуцької губ. ЧК. 12.1920 – 06.1922 – уповноважений з контрреволюції та бандитизму Олександрійськ. політбюро, Кременчуцька губ. 06. – 06.1921 - нач. інформації та агентури Олександрійськ. політбюро. 06. –07.1921 – у розпорядженні Кременчуцької губ. ЧК. 07. – 10.1921 – зав. інформац. част. Хорол. політбюро, уповноваж. по селянсько-повстанському руху Хорол. політбюро, Кременчуцька губ. 10.1921 – 02.1922 – нач. економ. відділу (ЕКВ), Хорол. політбюро. 02. – 09.1922 – уповноваж. загал. групи Хорол. політбюро. 09. – 10.1922 – пом. уповноваженого з розробок Кременчуцького губвідділу ДПУ по Хорол. повіту. 10.1 – 12.1922 – пом. уповноваженого з інформації Кременчуцького губвідділу ДПУ по Хорол. повіту. 12.1922 – 18.06.1923 – уповноваж. економ. групи (ЕКГ) Олександрій. окрвідділку ДПУ. 18.06.1923 – 30.09.1924 - пом. уповноваж. ЕКВ Поділь. губвідділу ДПУ. 30.09.1924 – 15.07.1925 – пом. уповноваж. ЕКВ Проскурів. окрвідділку ДПУ Поділь. губ. 15.07. – 09.1925 – уповноваж. ЕКВ Проскурів. окрвідділу ДПУ. 28.09.1925 – 25.01.1927 - курсант вищої прикордон. школи ОДПУ, Москва, закінчив. 19.02. – 17.06.1927 - уповноваж. по б/к 26-го Одес. прикордон. загону ДПУ. 17.06.1927 – 05.1928 – уповноваж. упр. 26-го Одес. прикордон. загону ДПУ. 05.1928 – 23.11.1929 – т.в.о. нач. прикордон. відділку 26-го Одес. прикордон. загону ДПУ. 23.11.1929 – 01.07.1930 – уповноваж. контррозвід. відділу (КРВ) Одес. окрвідділу ДПУ. 01.07.1930 – 20.09.1931 – уповноваж. інозем. відділку Одес. окрвідділу ДПУ. 20.09.1930 – 01.09.1931 – ст. уповноваж. інозем. відділу Одес. оперсектора ДПУ. 01.09.1931 – 03.1932 – оперуповноваж. інозем. відділу Одес. оперсектора ДПУ. 03. – 15.11.1932 – оперуповноваж. інозем. відділу Одес. облвідділу ДПУ. 15.11.1932 – 10.06.1933 – т.в.о. нач.

інозем. відділу Одес. облвідділу ДПУ. 10.06. – 01.10.1933 – оперуповноваж. особ. відділу ДПУ УСРР. 01.10.1933 – 10.07.1934 – пом. нач. особ. відділу (ОВ) Харків. облвідділу ДПУ. 11.07. – 10.08.1934 – пом. нач. ОВ УДБ УНКВС Харків. обл. 10.08. – 05.09.1934 - у розпоряд. відділу кадрів НКВС СРСР. 05.09.1934 - 25.01.1936 – заст. нач. Миколаїв. міськвідділу (МВ) НКВС, Одес. обл. 05.09.1934 - 25.01.1936 – заст. нач. ОВ НКВС 15-ї стр. дивізії, Миколаїв. 25.01. – 07.02.1936 – у розпоряд. відділу кадрів НКВС УСРР. 07.02. – 03.10.1936 – нач. 9-го відділу ОВ УДБ НКВС УСРР і ОВ ГУДБ Київ. ВО. 03.10.1936 – 23.01.1937 – заст. нач. УНКВС Молдав. АСРР. 23.01. – 04.08.1937 – заст. наркома внутрішніх справ Молдав. АСРР. 07. – 07.1937 - т.в.о. наркома НКВС Молдав. АСРР. 04.08.1937 – 28.03.1938 – нач. 3-го відділу УДБ УНКВС Київ. обл. 28.03.1938 – відряджений до відділу кадрів НКВС УРСР. 05.04.1938 – заарештований. 29.10.1939 особливою нарадою НКВС СРСР «як учасник антирадянської троцькістської організації та польський шпигун» за ст. 54-1 «б», 54-8, 54-11 КК УРСР засуджений до 5 років заслання до Казахстану. 01.11.1939 – 18.10.1941 - перебував на примусовому лікуванні у Київ. психіатричної лікарні. 11.01.1940 особливою нарадою НКВС СРСР був направлений на примусове лікування. Розстріляний німцями. Звання: ст. лейтенант держ. безпеки (22.03.1936), капітан держ. безпеки (17.11.1937). Нагороди:годинник від Колегії ДПУ УССР (10.06.1924), годинник від ВУЦВК (12.1927), годинник від Колегії ОДПУ СРСР (1928), зброєю від Колегії ОДПУ СРСР (20.12.1932).

Тєлішевський (Правдін) Лев (Ехіель) Давидович (1904 – 22.09.1938)

Народився в Одесі в родині кустаря. Єврей. Член ВКП(б)(колишній сіоніст). У 1921 будучи червоноармійцем засуджений до 3 років позбавлення волі за крадіжку сухарів, з-під охорони втік. 1922-1923 служив в Полтаві в особливому відділі 7-ї дивізії. З 1926 служив в ДПУ. У 1931-1932 працював на кордоні. У 1935-1936 працював в УНКВС Вінницьк. обл. У 1935-1937 – співробітник Миколаїв. МВ НКВС. У 1937-02.1938 - нач. відділку 5-го (особ.) відділу УДБ НКВС УРСР. Заарештований 15.02.1938. Засуджений на смерть 22.09.1938 ВС ВК ВС СРСР за ст. 54-1б, 54-8, 54-11 КК УРСР. Розстріляний в Києві. Звання: ст. лейтенант держ. безпеки (23.03.1936).

Леопольд (Ройтман) Даниил Самойлович (07.10.1901 – 19.04.1939)

Народився у с. Сесени Бровицької волості Оргеєв. повіту Бессараб. губ. у родині дрібного торговця - власника лавки (підробляв візником, розводив тютюн) (в родині було 9 дітей). Єврей. Член ВКП(б) з 04.1920. Освіта: 1907 – 1911 навчався в «Талмуд Торі», с. Рашків, Поділь. губ., закінчив 3 групи; у 1914 - вступив до ремісницького училища «Труд», Одеса, кинув. 1911 - 1912 - проживав з батьками у Сесени, всі родичі у 1912 виїхали до Півден. Америки. 11.1912 – 08.1913 - учень гравера у гравер. майстерні Дорфмана, Одеса. 08.1913 – 07.1914 - підручний фрезерувальника у арматурній майстерні Гданської, Одеса. 07.1914 – 04.1916 - підручний слюсаря на ліжковій фабриці, Одеса. 1916 - слюсар-підмайстер цукеркової фабрики Меєровича, Одеса. 08.1916 - 01.1917- слюсар-інструментальник на машинно-будівному заводі Литовського, Одеса. 01. - 07.1917 - слюсар на механічному заводі «Штамп-Бліц», Одеса. 1917 - рядовий 1-го Одес. рев. полку. 07.1917 - 12.1917 - рядовий 300-го стр. полку. 01. – 02.1918 - червоногвардієць загону ім. Рошаля. 02.1918 – заарештований на ст. Березівка, втік. 03.1918 - червоногвардієць 1-го Дніпровського полку. 05.1918 - червоногвардієць 10-ї батареї Севастопольськ. гарнізону. 05.1918 - потрапив у Севастополі до німецького полону, звільнений та виїхав до Одеси. 05.1918 - 04.1919 - слюсар у граверних майстернях Дорфмана та Шапіро, водопровідника Юфи, Одеса. 10.1918 - 04.1919 - підпільник групи С.І. Западного в Одесі. 04. – 05.1919 - співробітник Одеської губ. ЧК. 05.1919 - 03.1920 - підпільник в Бессарабії (Кишинів, Сесени). 1919 - слюсар автомобільної майстерні, Кишинів. 1919 - 1920 - слюсар заводу Готліба. 03. – 04.1920 - ад'ютант штабу оборони ВРК, Тирасполь. 1920 - співробітник реєстрац. відділу, Одеса. 04. – 07.1920 - на розвідувальній роботі в Могилів-Подільскому. 07. – 09.1920 – нач. передаточного пункту ЧК, Могилів-Поділь. 09. – 12.1920 - боєць ком. батальйону. 12.1920 – 03.1921 – нач. передаточного пункту ЧК, Могилів-Поділь. 03. - 05.1921 – заст. нач. розвід. відділу штабу команд. військами України та Криму. 05.1921 - відряджений до Одеського губкому КП(б)У. 06. – 11.1921 – нач. агентурного відділку Могилів-Поділь. прикордон-

ної ЧК Поділь. губ. 11.1921 – 03.1922 – уповноваж. політ. відділку Могилів-Поділь. прикордон. ЧК. 03. - 05.07.1922 – уповноваж. політ. відділку Могилів-Поділь. прикордон. відділу ДПУ. 10.04. - 15.05.1922 - т.в.о. начальника Могилів-Поділь. прикордон. відділу ДПУ. 10.07.1922 – 10.02.1923 – працював у Ушицькому повіт. відділі ДПУ, Поділь. губ. (заст. повіт. уповноваж., уповноваж. 3-го відділку та пом. нач. відділку). 27.09. – 11.1922 голова опер. трійки з ліквідації бандитизму в Новоушицьк. повіті Поділь. губ. 13.02. - 11.04.1923 - у резерві призначень Кам'янець-Поділь. прикордон. відділку ДПУ. 11.04. – 22.04.1923 - нач. поста ДПУ №3, Гусятин, Поділь. губ. 22.04. – 15.08.1923 - уповноваж. контррозвід. відділку та заст. нач. поста ДПУ №4, с. Гуків Поділь. губ. 01.09. – 10.10.1923 - т.в.о. пом. уповноваж. Кам'янець-Поділь. прикордон. відділку ДПУ. 10.10. – 30.11.1923 – пом. уповноваж. контррозвід. відділку Кам'янець-Поділь. прикордон. відділку ДПУ з охорони кордону, 30.11. – 01.12.1923 - т.в.о. уповноваж. особ. відділку Кам'янець-Подільсь. прикордон. відділку ДПУ. 01.12. – 12.03.1924 - уповноваж. активної групи Кам'янець-Поділь. прикордон. відділку ДПУ. 12.03.– 26.03.1924 – нач. прикордон. поста ДПУ №2, Жванець Поділь. губ. 26.03. – 11.04.1924 - співробітник секрет.-опер. частини Кам'янець-Поділь. прикордон. загону ДПУ. 11.04.1924 – 04.08.1925 - уповноваж. з політохорони сек.-опер. частини Кам'янець-Поділь. прикордон. загону ДПУ. 25.06. - 04.08.1925 - т.в.о. заст. нач. сек.-опер. частини Кам'янець-Поділь. прикордон. загону ДПУ. 04.08. – 24.09.1925 – уповноваж. контррозвід. відділку сек.-опер. частини Кам'янець-Поділь. прикордон. загону ДПУ. 09.1925 – 01.1926 – уповноваж. секр.-опер. відділу Чернігів. окрвідділу ДПУ. 01.1926 – 08.1929 – уповноваж. контррозвід. відділку Київ. окрвідділу ДПУ. 08.1929 – 30.09.1930 – ст. уповноваж. контррозвід. відділу ДПУ УСРР. 30.09.1930 – 15.02.1931 – ст. уповноваж. особ. відділку ДПУ УСРР і Українського військ. округу. 15.02. – 15.08.1931 – нач. 3-го відділку особ. відділку ДПУ УСРР і Українського військ. округу. 15.08.1931 – 29.10.1932 – нач. інозем. відділу ДПУ УСРР. 29.10.1932 – 23.03.1934 – нач. особ. відділу Вінницьк. облвідділу ДПУ. 23.03. – 10.07.1934 – нач. особ. відділу Донецьк. облвідділу ДПУ. 11.07.1934 – 28.01.1936 – нач. особ. відділу УДБ УНКВС Донецьк. обл. 28.01.1936 – 27.07.1937 – пом. нач. УНКВС Донецьк. обл. 27.07.1937 - 01.07.1938 – нач. Дорож.-транс. відділу ГУДБ НКВС Пів-

ден. залізниці, Харків. 01.07.1938 - заарештований. ВК ВС СРСР 19.04.1939 засуджений на смерть ст. 58-1; ст. 58-8; ст. 58-11 КК РРФСР. Розстріляний. Звання: капітан держ. безпеки (08.01.1936). Нагороди: знак поч. працівника ВЧК-ДПУ (XV) (10.03.1934), Маузер від Колегії ОДПУ СРСР (12.1929), Маузер від Колегії ДПУ УСРР (23.12.1927), бойова зброя від Колегії ДПУ УСРР (1932).

Оболянський Іван Митрофанович (1905 - ?)

Народився у м. Сватова Лучка Харків. губ. в родині селянина-бідняка. Українець. Освіта середня. Член КПРС. До 02.1937-пом. нач. 5-го (особ.) відділу УНКВС Вінницьк. обл. У 02.1937-31.07.1938 – нач. 2-го відділку 3-го (контррозвід.) відділу УНКВС Чернігів. обл. З 31.07.1938 – т.в.о. пом. нач. відділку 3-го (контррозвід.) відділу 1-го Управління (держ. безпеки) НКВС УРСР. 17.11.1939 звільнений з посади нач. 7-го відділку 3-го (контррозвід.) відділу НКВС УРСР «через неможливість подальшого використання». У 1960 – директор бази в м. Рівно. Звання: мол. лейтенант держ. безпеки (23.03.1936).

ОБЛИЧЧЯ ЗЕМЛЯКІВ

Сергій Аргатюк, *краєзнавець (с. Прилиманське);*
Ігор Сапожников, *доктор історичних наук,*
Інститут археології НАН України (Чорноморськ)

ОДЕСЬКИЙ НАТУРАЛІСТ ХРИСТОФОР ГЕРБАНОВСЬКИЙ ТА ЧИГИРІ ОКОЛИЦЬ ОДЕСИ

«Грустно умирать, когда для ума, окрепшего в науке, только наступила пора благодарственного сознания своих сил и общеполезной деятельности» [1, с. 5]

Сьогодні вже майже ніхто не знає, що чигирі[12] – інакше кажучи, дерев'яні колеса для під'йому води, які слугували головним чином для зрошування посівів, ще порівнянно недавно широко використовувались у Північно-Західному Причорномор'ї, зокрема в околицях Одеси. Хоча згодом їх повністю замінили електричні насоси, свідоцтва про ці, іноді значні за розмірами та архаїчні за виглядом штучні споруди (так само, як кургани, вітряні млини та інші рукотворні об'єкти), які протягом багатьох століть були невід'ємною складовою краєвидів, збереглися у літературі та навіть у спогадах старожилів.

Перше таке свідоцтво знаходимо у подорожніх записках польського мандрівника та письменника Ю. Крашевського, який 31 липня 1843 р., їдучи з Одеси до Овідіополя, занотував: «В одному придорожньому болгарському поселенні [хуторі Болгарка] ми впевнились в тому, яка велика праця потрібна для зберігання місцевих баштанів від висихання під час посухи. Для цього тут облаштовані колодязі з невеликими відрами, прив'язаними мотузками до обертаючогося колеса; з них вода виливається в жолоби, якими розтікається борознами по грядках, що ділять всю ділянку на невеликі квартали. Прив'язаний кінь із зав'язаними очима ходить по колу і повертає колесо, навколо обкладеної каменем широкої

[12] *Тут і надалі курсив наш (автори).*

криниці. На цих ділянках поблизу води зазвичай є кілька дерев, найчастіше, це тополі й акації. Персики та виногради ростуть на полях, як кущі терну та осоту; для винограду не використовують навіть ані кілків, ані ґрат» [2, с. 7-8].

Значна кількість водопідйомних коліс біля с. Татарка вразила у 1859 р. зоолога К.Ф. Кеслера: «Мандрівнику особливо кидаються в очі численні вороти, які приводяться в рух кіньми або волами, і слугують для підйому з криниць води, потрібної для зрошування городів» [3, с. 47].

Не виключено, що цей опис використав мовознавець В.І. Даль у своєму визначенні означених механізмів: «Чигирь – водоподъемный снаряд для поливки садов, виноградников, бахчей, баштанов: лошадь или волы вертят стоячий вал, этот обращает шестернею лежачий вал с колесом, над колодцем (кудуком, копанью, ямником); через колесо перекинута круглая цепь ковшей (бадеек, челяков) на веревке; они черпают и выливают воду опрокидкою через колесо в корыто, желоб, откуда она растекается скатными канавками по бахче. Чигирь – звезда или планета Венера, утренняя звезда, зарница, восходящая и заходящая как чигирная бадья. Чигирная поливка бахчей. Чигирник, чигирный мастер. Чигирать воду, подымать чигирем» [4, с. 551].

Незадовго до публікації класичного визначення В.І. Даля єдиний більш-менш детальний опис одеських чигирів зробив викладач сільського господарства Херсонської (згодом Одеської) духовної семінарії Христофор Сидорович (Ісідорович) Гербановський (Дод. 2). Він народився в Кишеніві близько 1821 р. [5, с. 174], а у 1838-1839 рр. вступив до семінарії. 1840 р. правління семінарії склало список учнів, які просили повернути їх до навчання. Серед них був учень Х. Гербановський, відрахований за «опущение уроков и ослушание». На його прохання ректор семінарії, архімандрит Порфирій 4 жовтня наклав резолюцію: «Опущаемы были классы по недостатку за учениками надзора; ослушание есть порок удобоисправимый. Принять паки просителя в семинарию» [6.II, с. 26,48 та ін].

31 липня 1843 р., за вимогою духовно-навчального управління, студента Гербановського відрядили до Горигорецької

землеробської школи (м. Горки Могильовського повіту). Справа в тому, що в поточному навчальному році, згідно «15 пункту правил освіти у семінаріях», до курсу наук вводилися предмети «природнича історія» і «сільське господарство». Щоб мати в майбутньому підготовлених наставників, семінарії надсилали своїх вихованців до спеціальних шкіл, одну з яких Христофор успішно закінчив у 1846 р. [6, с. 34-36; 7].

У серпні 1846 р. правління семінарії отримало припис Синоду з поточного навчального року відкрити «клас сільського господарства та природничої історії і наставником цих предметів в Херсонську семінарію призначити Христофора Гербановського з наданням йому штатного професорського жалування з економічних семінарських сум, а в разі їх недостачі – з духовно-навчальних капіталів» [6, с. 48-49]. На той момент Христофор встиг попрацювати наставником у Горигорецькій школі, де зумів зайняти належне місце і набути загальної поваги своїм розумом і скромністю. Після повернення до Одеси він зблизився з професором О. фон Нордманом, який запросив його викладати в місцевому училищі садівництва та вести наукові дослідження в ботанічному саду [1, с. 4].

Коли ж у жовтні 1848 р. професор семінарії Арсеній Лебединцев взяв відпустку для поїздки до Севастополя, посаду помічника інспектора тимчасово посів Х. Гербановський, але перебував на ній до своєї смерті [6, с. 60-61]. У 1849 р. Христофор був одночасно вчителем семінарії та Головного училища садівництва [8, с. 224, 286, 320][13], членом Ризького товариства випробувачів природи, товариства сільського господарства Південної Росії (Одеса), кореспондентом Вільного економічного товариства (С.-Петербург). У 1850 р. Х.І. Гербановський захворів на запалення мозку, в наслідок чого і помер 20 червня [6, с. 35-36].

Незважаючи на свій короткий життєвий шлях, вчений та педагог залишив помітний слід в історії Одеси і як фаховий натураліст. Про це свідчить некролог, надрукований у відо-

[13] *30 березня 1859 р. височайшим указом Головне училище садівництва перевели з Імператорського ботанічного саду Одеси до «Царициного саду» в Умані [9, с. 7].*

мому тоді «Журнале Министерства народного просвещения» [10: 26]. Пізніше цей текст став основою для персональної статті про Х.І. Гербановського в «Російському біографічному словнику», яку доречно навести без скорочень: «Гербановский Христофор Исидорович, преподаватель естественной истории и сельского хозяйства в Херсонской семинарии, ботаник, сын протоиерея, законоучителя Ришельевского лицея, умер в Одессе 20 июня 1850 г., 29 лет. Он с особым усердием посвятил себя изучению крымской флоры и собрал много материалов; внимание ученых он обратил на себя также предпринятым им обширным изданием «Flora Odessana», но успел выпустить в свет только первую тетрадь. Несколько результатов своих наблюдений Г. напечатал в «Журнале Министерства государственных имуществ» и в «Записках общества сельского хозяйства Южной России», которого он был деятельным членом» [11, с. 483].

Батьком вченого був Ісідор Гербановський, який з 1813 р. викладав у Кишинівській семінарії [12, с. 442]. Згодом він став законовчителем та опікуном Одеських училищ греко-російського сповідання. На 1831 р. мав науковий ступень магістра богослов'я і вільних наук [13, с. 37]. З 1825 по 1833 р. працював законовчителем у Рішельєвському ліцеї на посаді члена правління з морально-навчальної частини [14, с. 105]. Після зведення у 1834 р. церкви Святої Великомучениці цариці Олександри при Одеському інституті благородних дівиць панотець став її священиком [15, с. 173]. А по смерті 29.01.1837 р. настоятеля Спасо-Преображенського собору П.С. Куницького, Ісідор Гербановський зайняв його місце [16, с. 162]. Він мав чотирьох дітей: другий син Микола закінчив курс Кишинівської семінарії і став доволі відомим поетом і письменником[14], а з двох доньок – одна стала дружиною згаданого А. Лебединцева (також автора класичної

[14] *Микола Гербановський (бл 1815 – 1880-ті рр.) був автором повістей у віршах «Хаджибей», «Валя Албе», «Голова Баязета» та ін., серії краєзнавчих заміток, які друкувались переважно в «Одесском вестнике»: «Аккерман», «Татарбунари», а також про Бессарабію, Кишинів та перебування в ньому О.С. Пушкіна [17]. Ця неперсічна постать безумовно заслуговує на спеціальне науково-біографічне дослідження.*

історичної статті «Ханська Україна»), інша вийшла заміж за військового і мешкала у Москві [18, с. 67-68].

Повертаючись до головного героя статті, відмітимо, що його встановлений на сьогодні бібліографічний спадок складається з чотирьох наукових статей та монографії-альбому, підготовленої разом з аматором А. Жеребко. Більшість статей присвячена регіональним ботанічним описам і лише одна городництву околиць Одеси (Дод.1). В ній також є значна ботанічна складова, але для сучасних краєзнавців більш цікава та її частина, в якій описується технологія промислового виробництва городини, зокрема за допомогою вищезгаданих чигирів (Дод. 2). Автори статті не є першими, хто звернув увагу на ці унікальні записки. Так, вже понад півтора століття тому їх частково републікував підполковник О.О. Шмідт, який не назвав імені Х. Гербановського, хоча додав декілька уточнень [19, с. 117-118].

Звернемося до авторських матеріалів Х. Гербановського, розпочавши з конструкції водопідйомних агрегатів району с. Татарки, яка залежала від глибини залягання водоносного горизонту: «Если вода близко, на глубине 1-1½ сажени [2,13-3,2 м], то делается колесо с ящиками, наполняющимися при оборотах его водой, то есть в этом случае колесо само черпает воду. При большей глубине (2-3-3½ саж.) [4,26-6,4 м], на колесо навешиваются веревки, к коим уже прикрепляются ведра-черпала, числом 15-20» (Дод. 2). Цілком очевидно, що тут описано два різновиди (типи) водопідйомних агрегатів: чигир (чихир, чикир, тощо; Рис. 1), та норія (Рис. 2), яка була дещо складніше для зведення та під час використання. Обидва приводились в дію за допомогою однієї-двох тяглових тварин, найчастіше коней [20; 21].

Х. Гербановський назвав декілька районів використання чигирів та норій: «біля села Татарка»; в урочище Холодна Балка; в «болгарскій колонії Кубанка», а також «у пониззі р. Інгул біля м. Миколаїв» та с. Тернівка (Дод. 2). О.О. Шмідт додав, що «в с. Олександрівка (Арнаутське), де мешкають греки військового поселення», такими городами зайнято 245 дес. землі, також присутні водопідйомні машини [19, с. 118]. До початку 1880-х рр. відносяться дані про регулярні полив-

ні городи в с. Клейн-Лібенталь на площі понад 40 дес., причому на кожне німецьке господарство їх припадало по ¼ дес. Щоправда, там чигирі не використовувались, а вода на грядки подавалась з криниць глибиною 4-6 саж. за допомогою звичайних журавлів [22, с. 246-247; 23].

Показово, що ще раніше історик півдня України А.О. Скальковський зауважив: «От Одессы на сто верст кругом, на всякой балке, над всяким почти родником видишь высокое колесо и от него многими лучами тянущиеся желоба: это египетские «сакие», по здешнему «чигири», устроенные болгарами для поливки баштанов и огородов» [24, с. 410]. Вже на початку ХХ ст. П.С. Чехович занотував, що в Бессарабії, на землях м. Ізмаїл, «на протяжениии 2 верст вверх и 4 вниз по течению разведены виноградники и огороды с искусственным орошением, причем воду поднимают при помощи деревянных колес и чигирей, приводимых в движение лошадьми». Ділянки таких городів місто здавало в оренду зі значною вигодою для свого бюджету [25, с. 42-43].

Як бачимо, опубліковані на сьогодні матеріали про іригацію Північно-Західного Причорномор'я у ХІХ – на початку ХХ ст. вкрай фрагментарні, хоча слід впевнено сказати, що її географія не обмежувалась околицями Одеси. Майже всі названі райони практично не описані, а для більшості з них невідомо навіть, які засоби зрошування використовувались. Однак парадоксальність ситуації полягає в тому, що ми й досі не знаємо, де саме стояли найвідоміші чигирі і норії, зафіксовані свого часу біля с. Татарка (сучасне с. Прилиманське Овідіопольського району). Спробуємо з'ясувати це, знову звернувшись до записів Х. Гербановського.

За даними вченого «местность образует [здесь] довольно глубокую долину-балку, сжатую с двух сторон отлогими холмами. На дне этой балки расположены огороды, разбитые весьма правильными грядами, между коих идут водосточные борозды. Машин постоянно действующих устроено около 20. Каждый владелец получает, по крайней мере, около 1500 руб. с. [сріблом] в годы неблагоприятные, в благоприятные же, то есть когда засуха истребляет огородные овощи на местах, где нет возможности наводнять землю –

2500-3000 руб. с. Итого орошаемой земли не более 20 дес.» (Дод. 2).

Підказкою для пошуків місця їх розташування стали слова Ю. Крашевського про те, що він бачив чигирі «в придорожньому болгарському поселенні». Без всякого сумніву, мандрівник мав на увазі хутір Болгарка (хутори Болгарські)[15]. Існував він з 1790-х рр., а перша згадка про нього як про «хутір Овочевий» («Овощной»)[16] датується 19 червня 1802 р., коли його, разом з іншими населеними пунктами одеського градоначальства, нанесли на план Генерального межування [26, с. 42].

Вперше хутір був названий «Болгаркою» у середині 1860-х рр. на «Плане города Одессы с окрестностями». Він не був єдиним поселенням з регулярним плануванням, а складався з кількох обійсть-хуторів, розташованих на лівому березі річки Дальник зліва від дороги Одеса – Овідіополь, точніше – від повороту цієї дороги на міське звалище до с. Нова Долина впродовж 2,1-2,3 км. Своєріднім центром цього сільського утворення були 4-6 помешкань, які стояли на низькій стрілці мису, за 300-500 м на схід від житлового комплексу «Озерки» (Рис. 4-6).

Підкреслимо, що х. Болгарські і відповідно зрошувані городи існували на ділянках (дачах) різних власників. Це показано на «Генеральном плане города Одессы» міського землеміра В. Далакви 1835 р., де позначені ділянки: єврейського купця Циллі (№119 – 56 дес. 2350 кв. саж.), грека Анастасіо Мано (Манго; №120 – 10 дес. 2100 кв. саж.), грека, протоієрея [Іоанна] Родеуса (№124 – 12 дес. 453 кв. саж.), болгарина Павла Трандафіло (№123 – 9 дес. 353 кв. саж.)[17], міщанина Петра Письменова (№122 – 11 дес. 540 кв. саж.) та його нащадків (№121 – 20 дес. 840 кв. саж.) [27].

---

[15] *Слід відрізняти від «слободи Булгарської», яку 1795 р. поселили поза межею міської забудови Одеси того часу [26, с. 38-41], а потім вважали південною частиною Молдаванки (район сучасних вул. Болгарської та Степової).*

[16] *Позначений як «Авощной» на «Генеральном плане Одесского уезда» (1833 р.).*

[17] *На цій дачі знаходилась основна, південна частина Болгарських хуторів (Рис. 6).*

На початку 1850-х рр. х. Болгарки були позначені (хоча й не названі) на «Военно-топографической карте Российской империи» (триверстовці; М 1 : 126 000; аркуш XXXI-9). На досліджуваній нами ділянці видно 6-7 окремих будинків-хуторів, а також не менше 12 криниць, біля яких і були влаштовані згадані вище чигирі. Крім того, ще один город з криницею присутній нижче по тому ж лівому берегу долини річки Дальник, в районі ставка так званого «Гребного каналу» (Рис. 4). Слід відзначити, що, згідно з картою І. Сінцова 1894 р. «Главнейшие колодцы Одессы и ее ближайших окрестностей с показанием обнаруженных в них водоносных горизонтов» (М: 500 саж. в дюйме) кількість криниць в тому ж районі зменшилась до 10. Наведемо їх загальну характеристику того самого автора: «у Болгарці, розкинутій на протязі двох верст, майже усі криниці розташовані поблизу дна річки і вириті у її глинистих і жерствяных наносах». Крім того, І. Сінцов описав детальніше три криниці: на дачі Федора Сілли, Георгія Сілли (глибина 2 сажні, води від 1¼ до 2¼ аршин) і Гаврила Лолопула (дача №119). Остання криниця була вирита не біля дна балки, а в біля воріт будинку, поблизу поштової дороги (глибина 6 сажнів, води 2¼ аршин, на північному краю ділянки), вода в ній була мало солонувата [28, с. 115-116].

За матеріалами А.О. Бичихіна, наприкінці XIX ст. міщани с. Татарка на присадибних городах і власних ділянках, зрошуваних за допомогою чигирів, продовжували вирощувати переважно салатні овочі. За даними на 1897 р., кількість та площа так званих промислових городів на території Одеського градоначальства були такими:

Місця розташування городів	Кількість городників	Площа городів (дес.)
сс. Татарка, Крива Балка, Сухий Лиман	10	177
Овідіопольська дорога [біля х. Болгарка]	22	459
с. Дальник	16	57
В. Фонтан і Середній Фонтан	51	914
Городи в межах міста	19	101
Пересип [на полях зрошування]	20	206
Всього	138	1914

В указаний час вздовж Овідіопольського шляху (тобто на Болгарських хуторах) зрошувані городи з криницями, облаштованими дерев'яними колесами, утримували переважно орендарі землі. Орендна плата була високою і сягала 50-75 руб. за дес. впродовж сезону. З показаних в таблиці 22 городів Болгарки штучному зрошуванню піддавались 15 (165 дес.), причому 14 городів (159 дес.) розташовувались на громадсько-міських землях, а приватним був лише один город (5 дес.). Ще один зрошуваний город (7 дес.) був в Татарці. Крім того, у 1892 р. також на присадибних ділянках було ще 73 городи (34 дес.). На них іригацією не користувалися, тому отримували невисокі врожаї овочів доволі низької якості, які не потрапляли на одеські ринки [29, с. 5-11, табл. на с. 7].

З наведених цифр можна зробити такі висновки. За проміжок часу у півстоліття (до 1897 р.) кількість чигирів в Болгарці помітно зменшилась з 20 до 15, але зрошувана площа дуже суттєво зросла з 20 до 164 дес., тобто більше ніж у 8 разів. Хоча А.О. Бичихін вважав, що до зменшення кількості чигирів призвела зависока орендна платня на землю [29, с. 11 та ін.], але насправді ми спостерігаєм дуже значне збільшення ефективності цих водопідйомних агрегатів.

Подальша історія іригації Болгарки виглядає таким чином. На 1929 р. вона існувала, хоча, судячи з військово-топографічної карти, кількість криниць продовжувала зменшуватися. Як згадала мешканка с. Прилиманського Г.О. Сілла (дівоче прізвище Міщенко; 1940 р. н.), її свекор, грек Костянтин Іванович Сілла (Сіллас) у 1920-х рр. мешкав на х. Болгарка, де мав будинок та город з чигирем. Вже тоді там вирощували «кольорову капусту». У 1930-х рр. сім'ю репресували і вислали до Сибіру.

Під час оборони Одеси у серпні-жовтні 1941 р. саме тут наступ румунських військ стримували бійці 25-ї Чапаєвської і 2-ї кавалерійської дивізій [30, с. 111-112], тому більшість споруд хутору, а разом з ними й чигирі значно постраждали від обстрілів артилерії. Поливні городи Болгарки відновили одразу ж по визволенню Одеси у 1944 р. За словами Г.О. Сілли, вони поливалися «колесами» (чигирями). Вона бачила їх особисто в дитинстві, коли, після відновлення колгос-

пу «Передовик» у с. Татарка, ходила з матір'ю до Болгарських хуторів, де вирощували городину. На той час «невеликі колеса піднімали воду до жолобів з обкладених каменем ям-криниць, а у 1950-ті роки їх не стало».

Якщо повернутися до витоків іригації в нашому регіоні, то слід згадати про те, що у 1851 р. А.О. Скальковський відмітив, що «років 20 назад… капуста та інші городні культури були також рідкісні, як георгіни або китайські ружі. Тепер, завдяки болгарам, ринки Одеси та інших міст повні чудовою зеленню: і не тільки кавуни, дині і огірки є на базарах… але й капуста величезних розмірів, двох-трьох фунтові буряки, помідори, патлажани [баклажани], різного роду ніжні кабаки [кабачки]… і т. п.» [24, с. 409-410]. Цієї думки дотримувався і Х.І. Гербановський, який написав, що «производители огородных овощей преимущественно болгары, немцы, греки и отчасти молдаване», але пов'язав появу і розповсюдження в краї іригації у вигляді чигирів саме з болгарами» (Дод. 2). Не спростовуючи цього твердження, все ж таки зауважимо, що насправді чигирі є стародавнім винаходом людства, пов'язаним з Месопотамією та долиною Нілу.

Тут доречно навести дані про існування аналогічних конструкцій в нашому регіоні ще за турецьких часів. Так, купець Є.К. Кльонов 12 січня 1796 р., перебуваючи в Ізмаїльській фортеці, занотував, «что в Измаиле выкопано три потаенных колодязя: один внутри каменной батареи, что на берегу [в бастіоні Табія, що стояв в південно-західному куті фортеці] и два близ валу. Вода трубами проведена из Дуная. Оные колодцы сделаны на случай осады» [31, с. 119]. Один зі згаданих «турецьких водопроводів» був знайдений у 1855 р. під час будівельних робіт, коли його дослідили і нанесли на план військові інженери [32]. Більше того, завдяки ще одному плану того ж часу, вдалося встановити, що будівельники натрапили на нього на березі Дунаю, безпосередньо у створі так званих «Цареградських ворот» [33], тобто приблизно в 50-75 м на схід від будівлі Ізмаїльської мечеті. Однак для нас ці факти важливі не самі собою, а тому, що свідчать про наявність у кожного з трьох османських водоводів Ізмаїльської фортеці чигиря, а, скоріше, норії, яка приводилась до руху течією ріки [34, с. 81].

Так чи інакше, зібрані нами матеріали свідчать не лише про доволі тривалу хронологію та широку географію використання водопідйомних машин на території Північно-Західного Причорномо'я, але й про те, що ними можна було піднімати воду не лише для потреб іригації, а для постачання питної води і навіть напування худоби. Останній факт зафіксований у 1960-ті рр. фотознімком чигиря на р. Когильник неподалік м. Арциза (Рис. 3).

А на останок автори мають ще раз сказати про абсолютно унікальне скупчення чигирів (до 20), яке існувало понад ціле століття (з 1830-х до 1940-х рр. включно) на порівняно невеликій за площею ділянці біля не існуючого х. Болгарка на березі степової річки Дальник. Хоча значна частина долини річки була тут підтоплена на початку 1970-х рр. верхів'ями ставку Гребного каналу, місцина, де розташовувалась основна частина хуторів разом з місцями чигирів, напрочуд гарно збереглася (Рис. 6), що дозволяє провести тут пошукові ахеологічні дослідження.

СПИСОК ДРУКОВАНИХ ПРАЦЬ Х.І. ГЕРБАНОВСЬКОГО

1. Гербановский Х. Очерк окрестностей Горыгорецкой земледельческой школы // Журнал Министерства государственных имуществ часть. 1848. Ч. LXVII. №4. С. 43-54.

2. Гербановский Х.С. О растениях Nicotiana glauca (никоциана бирюзоволистная), Senecio hederefolia (крестовник плющеволистный) et Mesembryanthemum cordifolium (полуденник сердцелистный) // Записки Общества сельского хозяйства южной России. 1849. №4. С. 300-307.

3. Гербановский Х.С. Очерки растительности на южном берегу Крыма // Записки Общества сельского хозяйства южной России. 1849. №10-12. С. 589-599.

4. Herbanowski Ch., Scherebko A. Flora Odessana exiccata. Centuria I. Odessa, 1849.

5.Гербановский Х. Огородничество в окрестностях Одессы // Труды Императорского вольного экономического общества. 1850. Т .II. С. 151-176.

Додаток.
Х. Гербановский

ОГОРОДНИЧЕСТВО В ОКРЕСТНОСТЯХ ОДЕССЫ (ОТРЫВОК)

Ни на одном рынке обширного русского царства вы не встретите такого разнообразия и такого /152/ обилия огородных овощей, как в Одессе. Самый искусный повар средней или северной полосы России призадумался бы над назначением и способами приготовления различных огородных продуктов, встречаемых у нас на рынке. Ярославский огородник изумился бы громадности и разнообразию пород наших арбузов, дынь, тыкв и т. п., которые он производит в своих парниках /153/ с большим трудом и стараниями. Между тем как эти, повсеместно употребляемые у нас овощи, растут под открытым небом, часто безоблачным, в продолжение целого лета, лелеемые лучами полуденного солнца и питаемые нашей тучной черноземной почвой. Огородничество в окрестностях Одессы питает целые тысячи народа, доставляя ему средства к безбедному существованию, можно сказать, даже к роскоши, и, вместе с тем, удовлетворяет потребностям и прихотям жителей. Все пустопорожние места в окрестностях заняты под баштаны (бакши), никогда не обнесенные изгородями, а только обозначенные высокими стеблями кукурузы, индийского проса или подсолнечника.

Производители огородных овощей преимущественно болгары, немцы, греки и отчасти молдаване. Замечательно, что колонисты-немцы редко занимают поля свои под баштаны, рассчитывая, вероятно, на то, что с пространства, засеянного хлебом, при гораздо меньшем уходе можно получать гораздо больше дохода, нежели с того же пространства, занятого под баштан, и потому ограничиваются разведением зелени только в огородах. Огородная зелень редко достается жителям прямо из рук производителей; она обыкновенно перекупается существующим здесь сословием торговок, а ими распределяется между потребителями. Многие него-

дуют на это сословие; между тем существование его, как мне кажется, нимало не противоречит положениям политической экономии, доставляет средства к существованию многих семейств, облегчает сбыт для производителя. Существует же сословие купцов, которое, перекупая продукты от производителей, распределяет их потом между потребителями, пользуясь при этом несколькими процентами. /154/

Если бы производитель был поставлен в такие обстоятельства, что ему самому пришлось бы продавать продукты в руки потребителей, то в таком случае ему надобно бы было простоять на рынке до тех пор, пока все количество привезенной им зелени раскупится. Простоять в городе с рабочим скотом сутки или двое в ожидании покупателей – что-нибудь да стоит; при этом надобно сделать расходы, почти равняющиеся доходам. Сверх того теряется время, а время для земледельца тоже капитал, и таким образом цены на продукты всеравно бы не понизились.

Система орошения не везде введена. Там, где есть капиталы, где круг огородничества достиг значительных размеров и где имеется в виду верный сбыт, устраивают, если позволяет местность и близость воды, водоподъемные машины. Машины устраиваются двояким образом, смотря потому, на какой глубине стоит вода от поверхности почвы. Если вода близко, на глубине 1-1½ сажени, то делается колесо с ящиками, наполняющимися при оборотах его водой, то есть в этом случае колесо само черпает воду. При большей глубине (2-3-3½ саж.), на колесо навешиваются веревки, к коим уже прикрепляются ведра-черпала, числом 15-20. Количество воды, выкачиваемое машиною в продолжение суток, определить трудно. Обыкновенно, при заложении огорода руководствуются следующим правилом: если машина, действуя в продолжении дня, доставляет столько воды, что ею можно оросить ¼ десятины, заключают, что место удобно для заложения огорода. В противном случае бросают испытуемое место или же уменьшают объем огорода. Колодцы или ямы имеют продолговато-четвероугольную форму и весьма редко стены их обкладываются камнем. Постройка машины, по дороговизне леса, обходится около 150 руб. серебром.

Ирригация введена в следующих местах: /155/

a) В 20 верстах от города около селения Татарки, населенного большею частью греками и болгарами[18]. Местность образует довольно глубокую долину-балку, сжатую с двух сторон отлогими холмами. На дне этой балки расположены огороды, разбитые весьма правильными грядами, между коих идут водосточные борозды. Машин постоянно действующих устроено около 20. Каждый владелец получает, по крайней мере, около 1500 руб. с. в годы неблагоприятные, в благоприятные же, то есть когда засуха истребляет огородные овощи на местах, где нет возможности наводнять землю – 2500-3000 руб. с. Итого орошаемой земли не более 20 дес.

b) В урочище Холодная Балка в 15 верстах от города.

c) В болгарской колонии Кубанке.

Ирригация введена также, с целью разведения одной только капусты, в деревне Березовке [скоріше, на увазі мається болгарське с. Тернівка] и, вообще, вниз по течению р. Ингула, так что в окрестностях города Николаева ирригация достигает огромных размеров и существует уже лет 20, или современна переселению в эти места болгар. Отлогие берега реки, прежде заросшие камышом и терновником, теперь расчищены, имеют вид прекрасно обработанных полей, снабжающих огородными овощами город, флот и окрестности. Рассказывают, что какой-то выходец болгарин, имя которого затеряно к сожалению, пришедши в Николаев и заметив удобство почвы, близость воды, задумал устроить здесь водоподъемную машину. Не имея собственной земли, он предложил одному малороссиянину, земля которого лежала в запустении непроизводительно, устроить водочерпательные машины на собственный счет, на его земле, с условием, что обработка земли будет произведена на общий счет, барыши же будутъ разделены пополам. Малороссиянин согласился – устроили машины, разработали почву, произвели посадку. Наступает август месяц, а капустное поле представляет голую картину – и потому малороссия-

[18] *Насправді в середині XIX ст. більшість населення с. Татарка складали українці.*

нин, /156/ опасаясь понести убытки, отказался от участия. Болгарин должен был заплатить половинные издержки и заплатил, но не терял надежды возвратить свое. Машины не переставали работать, капуста сильно пошла в рост, так что в октябре болгарин заработал около 3000 руб. сер. Доброе дело, положенное болгарин, при верном сбыте, нашло подражателей и – теперь все места в окрестностях Николаева заняты огородами, кои, удовлетворяя потребностям жителей, вместе с тем, служат к безбедному существованию многих семейств...

Література:

1. Некролог корреспондента И.[мператорского] В.[ольного] Э.[кономического] общества Х.И. Гербановского // Труды Императорского вольного экономического общества. 1850. Т. III. С. 4-6. [приписка на с. 4: «из Зап. Общ. Сел. Хоз. Юж. России»].

2. Wspomnienia Odessy, Jedyssanu i Budzaku: dziennik przejażdzki w roku 1843 od 22 czerwca do 11 wrzesna J. I. Kraszewskiego. T.III. Wilno: T/ Glüksberg, 1846. 289 s.

3. Кесслер К.Ф. Путешествие с зоологической целью к северному берегу Черного моря и в Крым в 1858 году. К.: Унив. тип., 1860. 248 с.

4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. Ч.IV. М.: Тип. Т. Рис, 1866. 626, LIV с.

5. Критико-биографический словарь русских писателей и ученых. Т. 1. Вып. 2: Васильев-Емельянов. Пг.: Прометей, 1915. С. 113-275.

6. Стрельбицкий (протоиерей), И. Летопись Одесской духовной семинарии (1838-1885): к материалам для истории семинарии. Ч. 1. Одесса: Типо-лит. Штаба округа, 1913. 362, XXIV, [2] с.

7. Гербановский Х. Очерк окрестностей Горыгорецкой земледельческой школы // Журнал Министерства государственных имуществ.1848. Ч. LXVII. №4. С. 43-54.

8. Новороссийский календарь на 1849 год. Одесса: Городская тип., 1848. 460 стр.

9. Косенко І.С., Храбан Г.Ю., Мітін В.В., Гарбуз В.Ф. Дендрологічний парк «Софіївка». К.: Наукова думка, 1996.187 с.

10. Некролог [Х.И. Гербановского] // Журнал Министерства народного просвещения. 1850. Ч. LXVIII. С. 26.

11. Русский биографический словарь. Т. 4: Гааг-Гербель. М.: тип. Г. Лисснера и Д. Совко, 1914. 494 с.

12. Очерк истории Кишиневской духовной семинарии // Кишиневские епархиальные ведомости. 1871. №19. С. 431-446.

13. Новороссийский календарь на 1832 год. Одесса: гор. общ. упр., 1831. 46 с., 1 ил.

14.Егоров А.Д. Лицеи России (Опыт исторической хронологии). – Кн. 1: Ришельевский лицей. Иваново: Тип. Минтопэнерго РФ, 1993. 172 с.

15. Из прошлого Одессы: Сборник статей / Сост. Л.М. де Рибас. Изд. Г.Г. Маразли. Одесса: Тип. Л. Кирхнер, 1894. IV, II, 399 с.

16. Серафима, егуменья. Одесский Спасо-Преображенский собор: жизнь, гибель, воскресение. Одесса: Пласке, 2010. 255 с.

17. Зленко Г. Начинал он с «Хаджибея»: [Творча біографія поета М. Гербановського] // Вечерняя Одесса. 1998. 11 апреля.

18. Мациевич Л.С. Кишиневские предания о Пушкине // Отзывы о Пушкине с Юга России. В воспоминаниях пятидесятилетия со дня смерти поэта 29-го января 1887. / Собрал В.А. Яковлев. Одесса: Тип. П. Францова, 1887. С. 67-68.

19. Шмидт А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсон. губ. Ч.II. СПб.: Тип. Калиновского, 1863. 878, V, с.,35 таб.

20. Копытовский В. Искусственное орошение полей // Труды Императорского вольного экономического общества. 1850. Т.III. С. 115-118.

21. Лухменский В.И. Практическое огородничество. Пг.: Тип. Петрогр. градонач., 1915. 64 с., 13 ил.

22. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. 1: Одесский уезд. Херсон: Тип. Н.О. Ващенко, 1883. 542 с.

23. Сапожников І. Іригація в XIX ст. // Овідіопольський район: енциклопедичний довідник. Одеса-Овідіополь: ВМВ, 2011.С. 137-138.

24. Скальковский А.А. О хлебопашестве в Новороссийском крае. Статья I. // Журнал Министерства внутренних дел. 1851. Кн.34. С. 393-420.

25. Чехович П.С. Килийский рукав реки Дуная по изысканиям 1902 года. СПб.: Гос. тип., 1904. IV, 97 с.

26. Орлов А. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год. Одесса: Тип. А. Шульце, 1885. 144 с.

27. Ведомость к литографированному плану Одесской городской земли, разделенной на 6-ть частей, с показанием по номерам, кому именно каждый участок принадлежит, количество десятин в нем заключающегося и сколько за оной должно вносить городских повинностей. Сочинен 31 декабря 1834 г. Рук./ Одес. нац. наук. бібліотека, від. «Одесика».

28. Синцов И. Гидрогеологическое описание одесского градоначальства. Одесса: Одес. гор. обществ. упр., 1894. 209 с.

29. Бычихин А.А. Настоящее положение местного огородничества и его нужды. Одесса: Славянская тип. Н. Хрисогелос, 1898. 44 с.

30. Аргатюк С.С. Татарка-Прилиманське. Нарис з історії села та навколишніх земель. Одеса: Астропринт, 2006. 248 с.

31. Бачинський А. Задунайська Січ і Росія: остання чверть XVIII ст. // Чорноморська минувщина. 2006. Вип.1. с. 105-121.

32. «Чертеж турецкого водопровода» [в Ізмаїльскій фортеці]. 1855 р. / (Російський державний військово-історичний архів. Ф. 349, спр. 10557).

33. «Чертеж выстроенного бастиона с водопроводом через Цареградские ворота». 1855(?) р. / (Там само. Ф. 349, спр. 10557-а).

34. Сапожников И. Из истории фортификации и картографирования Бессарабии и Молдовы: работы Ф. Кауффера 1793-1797-х гг. // Tyragetia (s.n.). 2016. Vol.X [XXV]. №2. С. 73-96.

Підписи до рисунків:

Рис. 1. Схематичний малюнок чигиря 1850 р. [20. Рис. 1].

Рис. 2. Фотознімок норії (перша половина XX ст.: інтернет)

Рис. 3. Фотознімок чигиря на р. Когильник поблизу м. Арциза (1960-ті роки: інтернет)

Рис. 4. Район хут. Болгарка на карті поч. 1850-х рр. («триверстівка»; фр. аркуша XXXI-9).

Рис. 5. Район хут. Болгарка на карті 1929 р. (М 1: 50 000; фр. аркуша L-36-50-В «Одесса»).

Рис. 6. Аерофотознімок району колишнього хутора Болгарка (Програма Гугл-карти, 2019).

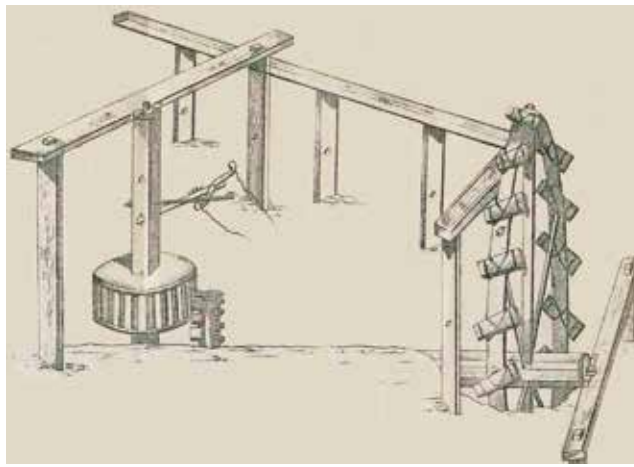

Татар

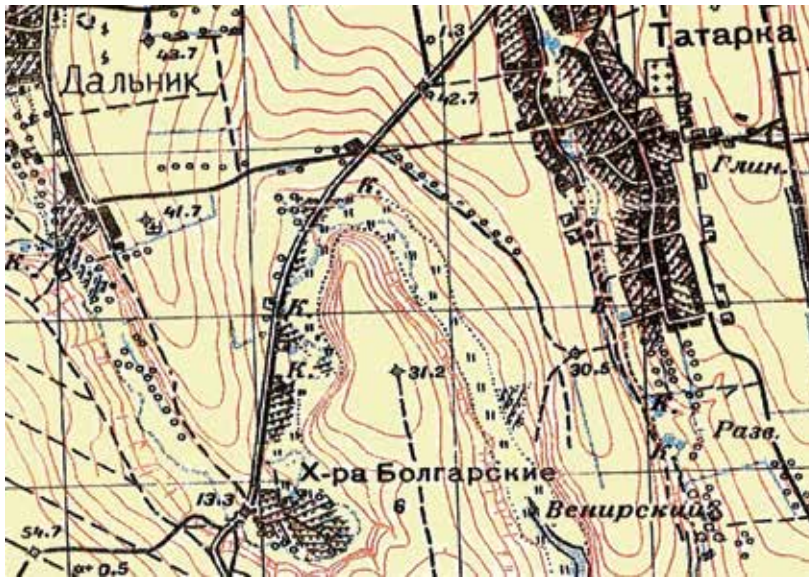
Дальник
Татарка
Глин.
Разв.
Х-ра Болгарские
Венгерский
42.7
41.7
31.2
30.5
13.3
54.7

Владимир Чисников,
доктор юридических наук, доцент,
главный научный сотрудник ГНИИ МВД Украины (Киев)

ОДЕССКИЕ КОРРЕСПОНДЕНТЫ И АДРЕСАТЫ ЛЬВА ТОЛСТОГО

Выход в свет энциклопедии «Лев Толстой» (М., 2006) и двух выпусков энциклопедии «Лев Толстой и его современники» (М. 2010, Тула 2016) под общей редакцией доктора филологических наук, профессора Н.И. Бурнашёвой стал знаменательным событием в толстоведении. В текущем году готовится 4-й выпуск энциклопедии, где будут размещены биографии около 800 современников Л.Н. Толстого, которые в той или иной мере соприкасались с великим русским писателем и мыслителем. Предлагаю читателям «Одессики» первыми ознакомиться с некоторыми биографиями одесситов, которые были корреспондентами и адресатами Льва Толстого:

ЛЕВИТОН Любовь Давыдовна (1830–1904) — корреспондент и адресат Л.Н. Толстого; переводчица, журналистка, общественный деятель. Родилась в Одессе, окончила Новороссийский ун-т, владела тремя иностранными языками. Активно сотрудничала с редакциями газет «Одесские новости», «Одесская газета», «Юг» (Херсон) и др. изданиями, подписывая свои публикации и переводы псевдонимом «Л. Л-н». Заядлая театралка и любительница украинской литературы, Л. Левитон много своего времени посвящала переводам.

25 августа 1895 г. Л. Левитон отправила в Ясную Поляну письмо, в котором просила разрешения у писателя перевести на украинский язык его драму «Власть тьмы», бывшую, до недавнего времени, под цензурным запретом. Пьеса была первым драматическим произведением Льва Толстого, опубликованным в 1887 г. издательством «Посредник» тиражом несколько сот тысяч экземпляров. Её принял к постановке Александринский театр в С.-Петербурге, но подготовленный спектакль был запрещён, в результате вмешательства К.П. Победоносцева. Обер-прокурор Св. Синода обвинял

автора в «отрицании идеала», «унижении нравственного чувства», «оскорблении вкуса» и т.п. Только в 1895 г. после неоднократных ходатайств цензурный запрет был снят с пьесы [1].

Письмо Л. Левитон долгое время хранилось в Отделе рукописей Государственного музея Л.Н. Толстого в Москве и впервые полностью было опубликовано Б.М. Шумовой. «Ваше сиятельство, Лев Николаевич! – писала одесситка. — Обращаюсь к Вам с всепокорнейшею просьбой разрешить мне перевести на малороссийский язык Вашу драму «Власть тьмы». У нас на Юге ещё охотно посещают малороссийские спектакли, к сожалению, их репертуар крайне ограничен. Классические, действительно хорошие пьесы Котляревского, Квитко, Шевченко – присмотрелись, новые же слишком посредственны, чтобы удовлетворить зрителя. Поэтому я решила попросить согласие Вашего сиятельства на перевод «Власть тьмы», что составит богатый вклад в репертуар малорусских пьес.

Примите уверения в совершенном почтении Вашего сиятельства покорной слуги Любови Левитон.

Если удостоите мою просьбу благосклонным ответом, то мой адрес следующий: Любови Давыдовне Левитон, Екатерининская улица, дом Шульца в Одессе» [2]. Прочитав письмо, Лев Толстой сделал на конверте пометку для дочери, Татьяны Львовны: «Ответь, что очень рад». В письме от 24 октября она сообщила Любови Давыдовне, что Лев Николаевич разрешает «перевести на малороссийский язык его драму «Власть тьмы» [3]. Была ли поставлена указанная пьеса Л. Толстого в Одессе на украинском языке- сведений не имеется. Однако точно известно, что Л. Левитон перевела с немецкого языка на украинский драму Гауптмана «Извозчик Геншель» (1898), которая впервые была поставлена в Одессе и имела большой успех.

В конце 90-х Любовь Давыдовна переехала в Херсон, где продолжала заниматься общественной деятельностью: помогала Херсонской общественной библиотеке, участвовала в «любительском кружке» - своеобразном клубе молодых представителей юстиции [4]. Умерла Л. Левитон в Херсоне

на 74-м году жизни. В некрологе, опубликованном в газете «Юг», один из её коллег журналистов отмечал: «…с именем Л.Д. Левитон связывается золотой век Херсона, его общественного пробуждения, всеобщего объединения на почве интеллигентной работы» [5].

ЛИННИЧЕНКО Иван Андреевич (1857-1926) – историк, археограф, педагог, профессор Новороссийского ун-та (1895), член-корреспондент С.-Петербургской АН (1900) и Краковской АН (1901); знакомый Л.Н. Толстого и автор воспоминаний о нём. Родился в Киеве в семье директора Фундуклеевской женской гимназии. В 1879 г. окончил историко-филологический ф-т Киевского ун-та св. Владимира и был оставлен стипендиатом на каф-ре русской истории. После защиты магистерской диссертации занимал должность приват-доцента Новороссийского (Одесского) ун-та. С 1888 г. по 1895 г. преподавал в Московском ун-те, проживая в одном доме с профессором Н.И. Стороженко в Ружейном переулке, на Плющихе (дом Байдакова). В этот период времени он неоднократно встречался с Л.Н. Толстым на квартире Стороженко. Лев Николаевич проживал поблизости, в Хамовническом переулке, и неоднократно заходил к Стороженко за литературными справками или за книгами, которыми профессор щедро его снабжал.

В своих малоизвестных литературоведам воспоминаниях «Мои встречи с Л.Н. Толстым», опубликованных в сборнике «Речи и поминки» (1914), И. А. Линниченко рассказывает о пяти встречах с Львом Николаевичем, при этом не указывая времени и дат. В предисловии Иван Андреевич писал, что, публикуя свои воспоминания, он считает себя вправе «передать в самой объективной форме» рассказ о его случайных встречах с великим русским писателем. При этом он подчеркивал, что «и в этих мимолетных встречах найдутся, правда очень маленькие, но порою характерные черточки, быть может, пригодные для будущих биографов Л.Н.» [6].

Первое знакомство И. А. Линниченко с Л. Н. Толстым произошло на квартире Стороженко. Однажды, вспоминает мемуарист, он, профессор математики Н.В. Бугаев и какой-то приезжий англичанин находились в гостях у Сторо-

женко. Послышался звонок, и в кабинет вошел Л.Н. Толстой, «…нагруженный взятыми у Н(иколая) И(льича) книгами, здоровается со всеми и садится в кресло у письменного стола… Не успел однако Л.Н. занять своего места, как Н.В. Бугаев бросился к нему и своим резким и крикливым голосом, в пылу спора доходившим до предельных нот сопрано, спросил его: «А вы, Л.Н., знакомы с моей философией?» (Н.В. тогда сочинял свою философию «Монадология», изложенную им в нескольких сотнях афоризмов). - «Нет, не знаком», ответил Л.Н. И вот профессор-математик, бегая по комнате, спеша, волнуясь и захлебываясь, начинает излагать Л.Н. основные тезисы своей философии… Л.Н. молча слушал философа, не возражая ему ни одним словом. Тем не менее, Н.В. постоянно подбегал к нему с криком: «Нет, позвольте, я вам докажу»…Когда же наконец он сделал паузу, Л.Н. встал, простился с нами и ушёл» [7].

Следующая встреча М. А. Линниченко с Л. Н. Толстым произошла у Стороженко накануне Страстной субботы. В гостиной профессора, кроме автора воспоминаний и семьи Николая Ильича, находился также молодой немецкий ученый-славист Э.К. Бернекер, проходивший стажировку в Московском ун-те. Собравшиеся намеревались идти в Кремль встречать Пасху, чтобы показать молодому немцу «эту единственную по своей величавой торжественности картину». «Часов в 10-ть вечера, - пишет Линниченко, - совершенно неожиданно заходит к Н.И. Л.Н. Представляют великому писателю молодого ученого. Л.Н. вступает с ним в беседу …и начинает его расспрашивать о разных немецких рационалистически-религиозных обществах». При этом он поразил всех присутствующих своим близким знакомством с религиозным движением в Германии [8]. Когда подошло время отправляться встречать Пасху, жена профессора предложила Льву Николаевичу вместе с ними пойти в Кремль. Однако Толстой «в очень оригинальной, совершенно в духе своих религиозных воззрений, форме» отказался от этого предложения и, простившись с присутствующими, ушел домой [9].

В очередной раз Л. Н. Толстой вечером зашел к Стороженко за книгами по шекспировскому вопросу. «Имея уже совер-

шенно определенные взгляды на творения великого английского писателя, - пишет Линниченко, - Л.Н., очень любивший и ценивший Н.И., не мог примириться с его шекспироманией: «Я очень люблю Н.И., - говорил Л.Н. одному из знакомых последнего. – Но когда Н.И. говорит о Шекспире, он делает всеми членами на караул». За чаем Лев Николаевич завел разговор о Шекспире. При этом он стал развенчивать автора Гамлета, Лира и Отелло, доказывая, что в его драмах совершенно отсутствует верная психология действующих лиц. «Вы, шекспирологи, в своем увлечении Шекспиром, готовы клясться каждой его строчкой». Сидящий рядом Стороженко, зная пылкий нрав Толстого, не хотел вступать с ним в бесполезный спор, т.к. Лев Николаевич «…раз придя к какому-нибудь положению, не сдавался ни на какие доказательства». Тогда в дискуссию вступил Линниченко и стал горячо возражать Толстому. «Напрасно вы трудились, - сказал ему Стороженко после ухода писателя, - когда Лев Николаевич сядет на свого конька, его не перегонишь».

Описывая этот эпизод, Линниченко рассказывает, как однажды Толстой согласился посетить генеральную репетицию пьесы «Король Лир» в Малом театре. Придя за кулисы, он был восторженно встречен артистами, а экспансивная актриса Г.Н. Федорова даже бросилась ему на шею. Растроганный писатель признался артистам, что он более 20 лет не был в театре. По утверждению Линниченко, игра артиста Горева, исполнявшего роль Лира, произвела «…на артистическую натуру Л.Н. глубокое впечатление. Совершенно забыв о своей нелестной характеристике психологической разработки характеров у Шекспира, Л.Н. не удержался от восхищения: «Какая здесь удивительная психология». При этом мемуарист заключил: «И тем не менее в своей известной статье Л.Н. целиком высказал свои излюбленные парадоксы о творчестве великого драматурга».

Следующий эпизод воспоминаний Линниченко связан с личностью помощника библиотекаря Румянцевского музея - Н.Ф. Федоровым. «Однажды, когда я сидел в кабинете Н.И. Стороженко, - пишет мемуарист, - приходит к нему Л.Н. «Я к вам по делу. Не знаю, что сделалось с Н.Ф. Вы зна-

ете, как глубоко я уважаю его, а он не хочет и говорить со мной. Почему, не могу и придумать». Н.И., хорошо знавший своенравный характер старика, обещал с ним переговорить». На следующий день, по словам Линниченко, он отправился в Румянцевский музей, чтобы выяснить у Федорова причину недовольства им Толстым. «Вызвать Н.Ф. на откровенность было нелегко, - пишет Иван Андреевич. – Я мог только понять, что у Н.Ф. с Толстым был разговор на какие-то философские темы, и Н.Ф. воззрениями Толстого остался недоволен. Когда Толстой стал ссылаться на то, что уже раньше писал о вопросах, бывших предметом спора, Н.Ф. ответил ему: «Да ведь вы, Л.Н., тогда были не только знаменитым писателем, но и неглупым человеком». Удалось ли Н.И. примирить Л.Н Толстого с Н.Ф., не помню».

Заканчивает Линниченко свои воспоминания рассказом о том, как он вместе с профессором Стороженко и его женой присутствовали на квартире владельца магазина Ю. Блока во время записи голоса Льва Николаевича на фонографе Эдисона (14 февраля 1895 г.). В заключение Иван Андреевич пишет, что он много слышал рассказов о Толстом от разных его знакомых: профессоров Н.Я. Грота и Л.М. Лопатина, А.Н. Веселовского и Н.И. Стороженко, а также В.Ф. Лагурского - домашнего учителя детей Толстых. В своих же воспоминаниям он решил ограничиться объективным описанием только его личных встреч с Львом Николаевичем. «Как ни малозначительны некоторые из этих встреч, - заключает мемуарист, - но и в них высказались некоторые черты дорогого для всех нас великого старца земли русской» [10].

После защиты докторской диссертации Линниченко в 1895 г. переехал в Одессу, где преподавал российскую историю и историю славянства в ун-те, а также на Одесских высших женских курсах. Был участником международных конгрессов и съездов историков и археологов (1903-13 гг.). В 1913 г. профессор Линниченко в «Известиях Одесского библиографического общества» опубликовал статью «Источник одного из рассказов Л.Н. Толстого» [11]. Документы из личного архива Линниченко ныне хранятся в государственных архивах Одессы и Симферополя [12].

ЛЮБИЧ Евдоким (Ефим) Николаевич (1865 - после февраля 1926) – адресат Л.Н. Толстого, его последователь, автор статьи «Взгляд назад. По поводу кончины Толстого» (1911). Учился на юридическом ф-те Киевского ун-та, служил корректором в одной из одесских газет. Поддерживал тесные связи с толстовцем Д.А. Хилковым, с которым состоял в переписке. В начале 1889 г. отказался от военной службы по религиозным убеждениям и был предан суду.

13 июня 1889 г. Толстой получил от Хилкова письмо, в котором тот сообщал, что его знакомый Ефим Николаевич Любич под влиянием взглядов Толстого отказался от военной службы. По решению суда он приговорён к ссылке на два года в Сибирь. В начале июня Любич должен был этапом, в партии арестантов, проследовать через Тулу на место ссылки. Если Лев Николаевич имеет возможность и желание, то может с ним повидаться и поговорить. Вместе со своим письмом Хилков прислал Толстому полученные им письма Любича (50. 312). В тот же день Лев Николаевич отправился в Тулу, чтобы повидаться с арестантом Любичем, но нигде его не нашёл. По приезде домой писатель записал в дневнике: «Получил письмо от Хилкова о Любиче и ездил в Тулу. Не нашёл» (50. 94).

23 июня Толстой отправил письмо Любичу, в котором писал:

«Ефим Николаевич! Пожалуйста, напишите мне, когда получите вы это письмо и прилагаемое письмо Хилкова, из которого вы узнаете о своей семье. Я думаю, что мне не нужно говорить вам, как вы мне близки и как мне радостно будет служить вам чем могу. Помогай вам бог. Я тотчас же поехал в Тулу, получив письмо Хилкова (я получил 13-го), но нигде не нашёл вас. Если вы не проходили, то известите меня, и бог даст свидимся; если же вы прошли, то, пожалуйста, пишите, и если вам может быть приятно знать, в чём, я думаю, вы не сомневаетесь, что я люблю вас всей душой, то знайте это. Мало ли, что может быть нужно в глуши и дали — книги, известия, вещи. — Я рад за вашу дружбу с Хилковым… Обнимаю вас братски. Лев Толстой» (50, 276). Об отправленном письме Любичу Лев Николаевич в тот же день сообщил и Хилкову (50. 309).

Судьбой каторжанина Любича Толстой продолжал интересоваться и в дальнейшем. В письме от 21 февраля 1890 г. писатель спрашивал Хилкова: «Что Любич?», 15 марта: «Какие именно книги желательно послать Л[юбичу]». 6 апреля Лев Николаевич сообщал ему: «Любичу я кое-что послал, или, скорее распорядился послать, именно: В чем м[оя] вера, Крейцер[ову] Сона[ту] и Краткое Еванг[елие]…», а 28 января 1891 г.: «Напишите подробнее о Любиче» (65. 28, 46, 64, 231).

В начале 1891 г. Любич возвратился из ссылки и поселился у Хилкова. По его совету начал писать «Записки Любича» — воспоминания об отказе от военной службы и отбывании наказания в сибирской ссылке. Вскоре с его рукописью был ознакомлен и Толстой. 21 июня он писал Хилкову: «… Как верны рассказы Любича о положении политич[еских] ссыльных. Я всегда предполагал, что это так… Как бы хорошо б[ыло], если бы Любич написал то, что он испытал, главное, отношение к нему властей». Прекрасно понимая, что издать легально воспоминания Любича в России невозможно, Толстой в письме к Е.И. Попову от 22 октября 1894 г. предлагал: «…Дневник или записки Любича очень хорошо бы переслать Кенворти», имея в виду английского своего последователя Романа Алтухова. К сожалению, «Записки Любича» так и не были опубликованы; в настоящее время они хранятся в отделе рукописей ГМТ (67. 255).

В своих работах Лев Николаевич упоминает о Ефиме Любиче в предисловии к статье «Закон насилия и закон любви» (1908). В частности, Толстой писал: «…Мне случайно известны несколько десятков человек в России, отчасти выстрадавших тяжелые мучительства за веру, отчасти теперь ещё сидящих по тюрьмам». Среди названых трёх десятков фамилий пострадавших писатель указывает и Любича (37. 187). После смерти писателя Любич посвятил Льву Николаевичу статью «Взгляд назад. По поводу кончины Толстого», которая была опубликована в журнале «Жизнь для всех» [13].

27 февраля 1926 г. Евдоким Николаевич прислал из Одессы Н.Н. Гусеву письмо, в котором писал: «Уважаемый Николай Николаевич... На пункты Вашего письма отвечу вот что: I) Единственное письмо Льва Николаевича я сфотографи-

ровал и снимок переслал Владимиру Григорьевичу (Черткову. – В.Ч). Касательно письма добавлю: письмо это я получил в Зайсене [Семипалатинской] области, в 1890, кажется, году. При письме были приложены 3 рубля. На конверте адрес был написан не рукою Льва Николаевича. Отправителем значился, кажется, Денисов, из Гулы».

Далее Любич описывает, какое впечатление произвело письмо Толстого на армейское начальство. «…Так как в Зайсене моё военное начальство вообще не доверяло мне, то письмо было вскрыто командиром той роты, куда я был приписан (но служил лазаретным служителем и жил не в казарме, а в лазарете), меня вызвали, командир громко прочёл это письмо и был немножко удивлен: «Тебя знает Толстой?» Зайсен — небольшой городок — пост, слух о письме Льва Николаевича распространился среди военного начальства, и это обстоятельство намного облегчило моё положение, начальство стало относиться ко мне очень хорошо... Не ответил я Льву Николаевичу на это письмо по трусости — всё думал: ну как это я буду писать Льву Николаевичу и что я ему буду писать? Но Хилкова я об этом письме уведомил. Лев Николаевич же выслал мне журнал «Русская мысль» и прислал некоторые свои рел.-философские книги. Книги эти получались на имя одного офицера Михаила Васильевича Лурье, моего непосредственного начальника, человека золотой души… Еще имею я портрет Льва Николаевича с его надписью «Е. Н. Любичу. Лев Толстой. 1908 г. 10 октября». В конце письма Любич сообщал, что, как и раньше, работает в Одессе «в газете, на ночной корректуре» [14]. Автограф письма Толстого и его фотография с дарственной надписью Любичу хранятся в отделе рукописей ГМТ.

ПОЛЯКОВ Сергей О… (отчество не установлено) (1875-?) – корреспондент и адресат Л.Н. Толстого; житель Одессы. Узнав из газет о том, что писатель организовал кампанию по переселению в Канаду духоборов, преследуемых царским правительством, Поляков 5 декабря 1898 г. направил Льву Николаевичу письмо. Рассказывая о себе, сообщал, что он круглый сирота, познавший с детства нищету и голод. Мно-

гие его годы прошли в приютах и ночлежках. И вот совсем недавно он неожиданно получил крупное наследство и хочет из всей суммы тридцать тысяч рублей употребить на «доброе дело». При этом одессит ставил условие, чтобы его пожертвование было распределено нуждающимся (71. 507).

7 декабря Толстой ответил Полякову из Москвы: «Добрый Сергий – писал Лев Николаевич. – Получив ваше письмо, очень порадовался за вас, что вы после испытанной вами нужды, получив богатство, хотите этим богатством помочь нуждающимся. Помоги вам в этом бог и поддержи вас в этом духе. Я со своей стороны очень желаю помочь вам. Если бы вы обратились ко мне три года тому назад, я не мог бы дать вам определенного ответа, как это случилось со мною лет 10 тому назад с женщиною, спрашивавшей моего совета, куда ей употребить 35 000, которые она хотела отдать на добрые дела. Я не мог ей указать такого дела, которое несомненно было бы доброе. Теперь же есть такое дело, для которого нужны деньги и которое несомненно доброе. Я говорю о помощи духоборам, о которых вы узнаете, если не знаете, из прилагаемой брошюры. После того, что описано в этой брошюре, духоборы подавали прошение о разрешении им выселяться за границу. Разрешение им дано, и часть их около 1000 человек выселилась на о. Кипр. Но там положение их очень тяжело, и им надо оттуда переехать в Америку, Канаду, куда теперь в декабре переезжает из Батума 4000 душ. Для того, чтобы вам ясно было положение духоборов на Кипре, и о том, что ожидает их в Канаде, посылаю вам копии с писем: одно от духоборов с Кипра, другое от кн. Хилкова, моего друга, который приготавливает переселенцев в Канаду. Как вы видите, нужда этих высоконравственных людей очень большая. По нашей смете, на первые необходимости, на переезд, на обзаведение недостает много денег, и ваши 30 тысяч были бы большою помощью. Если же вы непременно хотите определить свое пожертвование в России, то вы можете употребить их для поселенцев в Якутскую область и другие места Сибири и Азии. Я советовал бы вам теперь, сейчас же, съездить в Батум, где в настоящую минуту находится мой сын Сергей, заведуя переездом духоборов, и где

они находятся. Кроме того, что вы всё там подробно узнали бы, для вас самих, для вашей души и, следовательно, для вашей жизни было бы очень хорошо сблизиться с этими людьми и знать их. Помоги вам бог сделать лучшее для вашей души. Любящий вас Лев Толстой» (71. 506-507).

12 декабря Поляков ответил Льву Николаевичу о полученном письме и «порадовался доброму совету». При этом он сообщал писателю, что окончательного решения о пожертвовании денег ещё не принял, т.к. «раньше решил посоветоваться с дядей», и только после этого обещал прислать ответ. Однако больше от Полякова писем не поступало и обещанной суммы денег он не прислал (71. 507). Следует предположить, что переписка Полякова с Толстым – «одесский развод», затеянный одесситом по личной инициативе для получения автографа писателя, или результат заключённого пари с друзьями, что он получит автограф от самого графа Толстого. На такие мысли наталкиевает содержание небольшой вступительной статьи краеведа И. Филиппова, впервые опубликовавшего письмо Толстого. В начале публикации он указывает, что предлагаемое читателям письмо Льва Николаевича «писано уроженцу юга России С.О. П-ву и печатается с разрешения его собственника». Иными словами, от читателя скрывается место проживання собственника письма (уроженец юга) и «шифруется» Ф.И.О. Вероятнее всего, это сделано по настоянию самого владельца письма. Кроме того, в заметке умалчивается, что деньги писателю так и не были перечислены Поляковым на «доброе дело». Что касается упомянутой в письме брошюры, то, по словам публикатора «…мы не могли установить, какому автору она пренадлежит, т.к. брошюра эта утеряна владельцем письма» [15]. Как отмечают толстоведы, брошюра имела название «Записка о положении духоборов на Кавказе» (1896 г.) и была составлена П. И. Бирюковым и В. Г. Чертковым (71. 507).

Литература.

1. Суровцева М.Е. Власть тьмы, или Коготок увяз, всей птички пропасть // Л.Н.

Толстой. Энциклопедия / сост. и науч. ред. Н.И. Бурнашёва.

М.: «Просвещение», 2009. С. 33-34).

2. Шумова Б.М. Письма переводчиков к Л.Н. Толстому // Яснополянский сборник. 1974. С. 45.

3. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. (Юб. изд.) Т. 68; С. 294.

4. Никитенко С. Забытая общественница. Эл. ресурс // Written by adminkordi)

5. Там же.

6. Линниченко И.А. Речи и поминки. Одесса, 1914. С. 311.

7. Там же. С. 311-313.

8. Чисников В.Н. Л.Н. Толстой и немецкий славист Эрих Бернекер //Лев Толстой и мировая культура. Матер. III-го Толстовского конгресса. М., 2010. С.181-186.

9. Линниченко И.А.Указ. соч. С. 313-314..

10. Там же. С. 315-319.

11. Линниченко А.И. Источник одного из рассказов Л.Н. Толстого // Известия Одесского библиографического общества при Новороссийском университете. Одесса, 1913. Том. 2. Вып. 1. С. 55-56.

12. Ясь О.В. Линниченко Іван Андрійович // Енциклопедія історії України. Т. 6 (Ля-Мі). К., 2009. С. 143-144.

13 Любич Е.И. Взгляд назад. По поводу кончины Толстого // Жизнь для всех.1911. № 2. С. 264 – 266.

14. Новые материалы Л.Н. Толстого и о Толстом. Из архива Н.Н. Гусева / сост. Л.Д. Громова-Опульская, З.И. Иванова. Мюнхен. 1997. С.255-256.

15. Неизданное письмо Л.Н. Толстого (публ. И. Филиппова) // Известия Одесского библиографического общества при императорском Новороссийском университете. 1913. Том II. Вып. 2. С. 51.

Владимир Чисников

«ОДЕССКИЙ АДВОКАТ КУПЕРНИК-ИЗВЕСТНЫЙ ВСЕХ ПЛЕВАК СОПЕРНИК»

В этом году исполняются две памятные даты: 175 лет со дня рождения и 115 лет со дня смерти известного дореволюционного юриста, адвоката, общественного и театрального деятеля, публициста; издателя, библиофила, меломана и мецената, корреспондента и адресата Л.Н. Толстого – Льва Абрамовича Куперника. Родился Лев Абрамович 12 октября (30 сентября) 1845 г. в г. Вильно (ныне Вильнюс, Литва) в состоятельной купеческой семье. Родители дали мальчику прекрасное образование, и уже в 15 лет Левочка, окончив с отличием гимназию, стал студентом юридического факультета Киевского университета Св. Владимира. Однако вскоре строптивый студент вынужден был покинуть Киев и уехать Москву, продолжив обучение на том же факультете Московского университета.

После получения диплома в 1865 г. молодой юрист был зачислен кандидатом на судебные должности при Московском окружном суде. Затем состоял помощником присяжного поверенного, присяжным поверенным округа Московской судебной палаты. Он принимал участие во многих резонансных уголовных и политических судебных процесах: членов народовольческого кружка «долгушенцев» (1874), мошенников в Московском ссудном коммерческом банке (1876), мошенников «Клуба черных валетов» (1877) и др. В 1877 г. Куперник переехал на постоянное место жительства в Киев, где продолжал заниматься адвокатурой. Особенный резонанс имела защита им участников так называемого «Чигиринского заговора» (1877), которых власти обвиняли в попытке поднять восстание крестьян Чигиринского уезда Киевской губернии. Блестяще организовав защиту, он спас от виселицы многих крестьян.

Кроме адвокатской практики, Куперник много времени посвящал общественной и политической жизни города. После направления в 1879 г. личного письма киевскому гене-

рал-губернатору М.И. Черткову с требованием «пресечь вакханалию смертных казней», Куперник долгие годы находился под негласным полицейским надзором. В 1885 г. Лев Абрамович на свои средства наладил в Киеве издание «политической и литературной» газеты «Заря» либерального направления. В издании нередко появлялись и материалы антиправительственного направления. Власти недолго терпели это и уже в следующем году закрыли «крамольную» газету. Атмосфера вокруг строптивого адвоката в Киеве сгущалась, и он был вынужден в конце 1890 г. перебраться в Одессу. В Одессе Куперник поселился в доме № 29 по улице Херсонской. К тому времени его имя как одного из талантливых адвокатов гремело по всей империи. Не случайно в городе ходила шутка: «Одесский адвокат Куперник – известный всех Плевак соперник», намекая на известного московского адвоката Ф.М. Плевако, который считался тогда одним из корифеев русской адвокатуры.

Лев Абрамович был человеком разносторонних интересов и большой культуры, профессиональную деятельность он сочетал с преданностью музыке и театру. В Одессе он сблизился с писателем И.А. Буниным, который ежегодно отдыхал и работал в приморском городе. Среди друзей Бунина были художники П. Нилус и Е. Буковецкий, писатель А.И. Куприн, а также редактор и издатель газеты «Южное обозрение» Н.П. Цакни, с которыми Куперник поддерживал теплые дружеские отношения. На страницах «Южного обозрения» чаще всего появлялись его публикации, в которых автор анализировал музыкальную, театральную жизнь Одессы, творческие успехи артистов Городского театра. Критические статьи Куперника публиковались также в «Одесском вестнике» и «Новороссийском телеграфе».

В 1891 г. популярного адвоката-театрала избрали членом дирекции одесского отделения Императорского русского музыкального общества (ИРМО). С целью обновления репертуара городского театра Лев Абрамович решился даже побеспокоить Л.Н. Толстого. 7 ноября 1892 г. он направил в Ясную Поляну письмо, в котором рассказывал о себе, об интеллектуальной жизни в городе и просил разрешения по-

ставить комедию «Плоды просвещения» в городском театре. На конверте письма Л.А. Куперника есть помета карандашом рукой дочери писателя Т.Л. Толстой: «Просит позволить поставить плоды Просвещения. Ответ?». На листе 2 об. письма имеется еще одна ее помета: «Отвечено». О содержании ответа Т.Л. Толстой сведения отсутствуют [1]. Была ли поставлена указанная пьеса Толстого в Одессе -сведений не имеется.

Участвуя в политических процессах, Лев Абрамович поддерживал связи с революционными организациями как в империи, так и за рубежом. Летом 1895 г. он совершил конспиративную поездку в Лондон. Одесские жандармы доносили в С.-Петербург, что «присяжный поверенный Куперник нелегально посетил Лондон, где установил связи с политэмигрантским «Фондом вольной русской прессы» во главе с С. М. Степняком-Кравчинским. Он передал этому Фонду свой «Проект русской конституции», и его напечатали отдельной брошюрой без указания автора» [2].

10 (22) сентября 1895 г. заведующий заграничной агентурой Департамента полиции П. И. Рачковский в донесении директору Департамента полиции Н. И. Петрову сообщал, что «по агентурным данным, в лице Куперника «Фонд» сделал серьезное приобретение… Он намерен издавать в Лондоне либерально-демократическую газету «Земский собор» и финансировать ее. Кроме Кравчинского предполагается участие Г. В. Плеханова» [3]. В Англии была напечатана еще одна брошюра Куперника «О судебном преобразовании» – текст доклада, с которым Лев Абрамович выступил в Одесском юридическом обществе и за публикацию которого городского хозяина типографии привлекли к суду.

В 1896 г. Лев Абрамович снова перебрался в Киев, где и прожил до конца своих дней. Следует сказать, что к этому времени он считался одним из наиболее популярных адвокатов, авторитетным криминалистом и цивилистом, выдающимся судебным оратором. В конце 90-х гг. обратился с письмом к императору Николаю II, в котором предлагал провести конституционную реформу, созвать Земский собор и учредить ответственным перед ним Кабинет министров. Купер-

ник активно сотрудничал с редакциями многих периодических изданий: «Юридическим вестником», «Юристом», «Зарей», «Киевской газетой», «Киевскими откликами» и др. Он избирался членом нескольких юридических обществ, в том числе и Одесского, почетным председателем Всероссийского съезда криминалистов в С.-Петербурге, гласным Киевской городской думы, членом Киевского товарищества грамотности и т.д. [4]. Современники называли Льва Абрамовича «любимцем всех киевлян». Лев Абрамович находился в дружеских отношениях со многими известными музыкантами, певцами, актерами, слыл меценатом и пропагандистом отечественной культуры. Среди его друзей были певцы Ф.И. Шаляпин, И.В. Тартаков, М.Е. Медведев, композиторы Н.Г. Рубинштейн, П.И. Чайковский.

В Киеве Куперник продолжил переписку с Л.Н. Толстым. На втором его письме остановимся более подробно. Его написанию предшествовали следующие события. В середине августа 1903 г. в петербургском двухнедельном религиозном журнале «Миссионерское обозрение» (№12) была напечатана статья протоиерея кафедрального Андреевского собора в Кронштадте Ивана Кронштадтского (в миру Иван Ильич Сергеев (1829-1908). Называлась статья «Ответ пастыря церкви Льву Толстому на его «Обращение к духовенству», в которой автор предавал анафеме «безбожную личность» графа Толстого, извращенную «до уродливости, до омерзения», и его ужасное богохульство». Спустя несколько дней, статья официозного проповедника и члена «Союза русского народа» была перепечатана многими изданиями, в том числе и газетой «Киевское слово» (20 августа, № 5612).

Прочитав пасквиль проповедника, Куперник выступил в защиту писателя, опубликовав в «Киевской газете» 24 августа 1903 г. (№ 232) объемную статью «Образцовая полемика», в которой, в частности, писал: «Не берусь судить, насколько Толстой противоцерковен… Как нравственная личность Толстой слишком хорошо известен не только России, но и всему миру, который жадно прислушивается к каждому слову Толстого, и не только слову художника, но и к слову моралиста, глубокого знатока человеческой души, учащего

людей хорошо и честно жить – разумеется, как он это понимает, и с чем, еще более разумеется, могут не соглашаться многие». Автор статьи также утверждал, что протоиерей Иоанн Кронштадтский «…в своей полемике с графом Толстым применяет запрещенные приемы: брань, голословие и неверность цитат». На следующий день после выхода газеты Куперник отправил в Москву Льву Николаевичу письмо, которое вскоре и было перлюстрировано сотрудниками московского «черного кабинета», а его копия направлена начальнику Киевского охранного отделения «…для сведения и соображений…» [5].

Говоря о перлюстрированном письме Куперника к Толстому, следует сказать, что в литературе высказывалось утверждение, что писатель его не получил. Так, саратовский историк, профессор Н.А. Троицкий, впервые опубликовавший даное письмо, утверждает, что «письмо Куперника к Толстому от 25 августа 1903 г. не дошло до адресата и поэтому оно осталось неизвестным… для самого Толстого… [6].

С таким утверждением уважаемого профессора нельзя согласиться. Как свидетельствуют материалы отдела рукописей Государственного музея Л.Н. Толстого в Москве, в одном из его фондов хранятся два письма адвоката Л.А. Куперника к Льву Николаевичу. На конверте, отправленном из Киева 25 августа 1903 г., имеется помета, оставленная писателем красным карандашом: «Послать к духов[енству [7].

12 сентября 1903 г. начальник Киевского охранного отделения жандармский подполковник А.И. Спиридович, разбирая утреннюю почту, обратил внимание на депешу, прибывшую из Петербурга. Распечатав конверт, он вынул два листа и начал читать. На официальном бланке Департамента полиции исполняющий обязанности директора сообщал следующее:

ДИРЕКТОР	*Совершенно секретно.*
Департамента полиции	Господину начальнику
№ 8214	Киевского охранного отделения
7 сентября 1903 г.	

Препровождаю при сем Вашему Высокоблагородию совершенно доверительно для сведения и соображений ко-

пию с полученного агентурным путем письма присяжного поверенного Льва К у п е р н и к а из Киева от 25 минувшего августа к графу Льву Т о л с т о м у в Москву.

И.д. Д и р е к т о р а (подпись неразборчива) [8].

На втором листе бумаги, прилагаемому к департаментскому письму, излагалось содержание письма Л.А. Куперника к Л.Н. Толстому:

«Копия из полученного агентурным путем письма присяжного поверенного Льва Куперника, г. Киев от 25 августа 1903 г. к графу Льву Николаевичу Толстому, в Москву.

Вы, может бать, читали в «Миссионерском обозрениии» статьи Ивана Кронштадтского. Из трех киевских газет они были перепечатаны в одной. Бесстыдное произведение изувера возмутило меня, и я решил написать ему ответ. К моему удовольствию, цензура лишь слегка урезала, но все же пропустила его. Ставлю себе в особую честь доставить Вам мою заметку и позволю себе просить Вас быть столь добрым и прислать мне Ваше «Обращение к духовенству», которое я не смог достать.

Киев, Николаевская ул., д. 9» (л.д. 2).

Именно эти два документа, полученных из Департамента полиции, стали основанием для заведения Киевским охранным отделением оперативного дела №671, на обложке которого значилось: «Куперник Лев Абрамович – присяжный поверенный. Начато 12 сентября 1903 г.».

Спустя несколько дней пристав Дворцового полицейского участка г. Киева получил из местной охранки совершенно секретное предписание:

Н А Ч А Л Ь Н И К Киевского Охранного Отделения
15 сентября 1903 г.
№ 1432

Совершенно секретно.

Г. ПРИСТАВУ ДВОРЦОВОГО ПОЛИЦЕЙСКОГО г. КИЕВА УЧАСТКА

Покорнейше прошу Ваше Высокоблагородие собрать негласным путем и сообщить на сем же сведения о личности, знакомстве, родственных связях и сведениях присяжного поверенного Льва К у п е р н и к а, проживающего в доме № 9 по Николаевской улице.

Подполковник Спиридович» (л.д. 4).

Почти два с половиной месяца начальник Киевского охранного отделения ожидал ответа на свой запрос и только 5 декабря получил необходимые сведения о Л.А. Куперник. В частности, пристав Дворцового полицейского участка «имел честь сообщить Его Высокоблагородию», что пока удалось установить негласным путем за присяжным поверенным, коммерческим секретарем Львом Абрамовичем Куперником следующие сведения: он мещанин от роду, 50 лет, проживающий в доме № 9 по Николаевской улице, происходит из евреев, но принявший православне, женат на жительнице г. Воронежа Наталии Крашенниковой, происходящей из дворян, имеет дочь Надежду, живущую при нем, а также дочь Анну, которая учится на медицинских курсах Петербургского женского мединститута. Далее сообщались сведения о теще Куперника – Надежде Апполоновне Крашенниковий, проживающей в Воронеже, его брате, сестре и отце, живущих в Киеве. Самые ценные сведения, интересующие охранку, содержались в конце доклада, где сообщалось о предписании Киевского полицмейстера от 28 ноября 1893 г., № 2943, в котором говорится, что Л.А. Куперник состоял под негласным надзором полиции, от которого он был освобожден 27 марта 1902 г. Заканчивая свой доклад, пристав явно симпатизировал Льву Абрамовичу: «…Ничего предосудительного, – писал он, – в образе действий Куперника и поведении во время жительства в районе Дворцового участка, не замечен. По своей профессии и выдающейся адвокатской деятельности он часто выезжает из Киева в разные города для защиты судебных дел» (л.д. 4-5)

В 1904 и особенно в 1905 г. Куперник был участником десятков политических процессов, заслуживает внимания его выступление в защиту матросов миноносца «Прут», которые присоединились к восставшему броненосцу «Потемкин». Слушалось дело 21-30 июля 1905 г. в Севастополе. Прокурор, руководствуясь законами военного времени, требовал смертной казни для 22-х обвиняемых моряков. Лев Абрамович искусно построив защиту, спасает 18 из них, девяти были назначены мелкие наказания, а 15 получили оправда-

тельные приговоры. Это было последнее дело Куперника-адвоката. Выезжая из Севастополя домой после окончания процесса, он простудился. Недомогание обернулось болезнью, которая привела к летальному исходу. Скончался Лев Абрамович 11 октября (29 сентября) 1905 г., не дожив один день до своего шестидесятилетия. Его похороны на кладбище Аскольдова могила в Киеве вылились в политическую демонстрацию. Одна из очевидиц тех событий Н. Смирнова вспоминала: «Мне впервые довелось видеть такие торжественные похороны» [9].

Литература:

1. Толстой Л.Н. Полн. собр. соч. (Юб. изд.). Т. 66. С. 472.

2. Спектор Г. Всех Плевак соперник// Еврейское слово. – 2005. – №38 (261).

3. Троицкий Н.А. Корифеи российской адвокатуры.. М. 2006. С. 242.

4. Чисников В.Н. Куперник Лев Абрамович // Лев Толстой и его современники. Энциклопедия. Вып. 3 / Под общей редакцией Н.И. Бурнашёвой. Тула. 2016. С. 281:

5. Троицкий Н.А. «Ставлю себе в особую честь…» // Исторический архив. 1997. № 5-6. С. 216.

6. Там же. С. 215.

7. Гос. музей Л.Н. Толстого. Отд. рукоп. Ф. 1, № 160/64.

8. Дело о сборе сведений и производстве обыска у проживавшего в г. Киеве присяжного поверенного Куперника Л.А. // ЦГИА Украины. – Ф. 275. – Оп. 1. – Д. 228. – Л.д. 1. Далее ссылки на листы этого дела даются в тексте.

9. Смирнова Н.А. Воспоминания. М.: 1947. С.144.

Василь Вельможко,
вчитель Одеської ЗОШ №105,
член Національної спілки краєзнавців України

НАГЛЯДАЧ ЗА СВІТОВИМ ЧАСОМ З ВЕЛИКОГО БУЯЛИКА

Сучасний світ - це світ високих технологій, незліченної кількості електронної техніки і можливості бути на зв'язку з будь-якої точки світу. Люди стежать за часом, дорожать ним та намагаються використовувати його максимально ефективно для себе. І хоча час - категорія договірна, вимірювачі часу винайдені ще з давніх часів. Від сонячного годинника до найсучасніших хронометрів, прилади для вимірювання часу постійно удосконалюються, лише для того, щоб досягти абсолютної точності. Знання точного часу потрібне в багатьох випадках, особливо воно було актуальним для мандрівників, щоб визначити своє місцезнаходження. Як згадує Юрій Лисянський, перший українець, який здійснив навколосвітню подорож на початку XIX ст., в кожному порту йому доводилося не тільки піклуватися про поповнення провіанту, але обов'язково треба було завітати до обсерваторії, щоб звірити суднові хронометри [1].

В жовтні 1884 р. в Вашингтоні на Міжнародній меридіанній конференції було прийняте рішення про всесвітній час, що прибрало одну з перешкод для міжнародного співробітництва. З появою радіо в 1913 р. при Паризькій обсерваторії було створено Міжнародне бюро часу (МБЧ). Основним його завданням було узгодження і обчислення всесвітнього часу за астрономічними спостереженнями різних обсерваторій, його зберігання та поширення за допомогою радіосигналів. Зберігався час за допомогою маятникового годинника, а співробітник, який стежив за роботою годинника та робив поправки згідно з астрономічними спостереженнями, звався хранителем часу [2].

Протягом більше 20 років очільником Міжнародного бюро часу був уродженець Одещини Микола Михайлович Стойко-Радиленко, якому цього року виповнюється 125 ро-

ків від дня народження [3]. Народився Микола 2 травня 1894 р. в болгарському селі Великий Буялик Іванівського району Одеської області. Село було засноване на початку XIX ст. болгарськими та грецькими переселенцями, які тікали від турецького ярма. Слід відзначити, що на пам'ятнику засновникам села серед двадцяти трьох прізвищ двічі записано прізвище та тричі ім'я Стойко [4].

Цікавим фактом є те, що перші переселенці села були нащадками дервенджиїв – наглядачів за перевалами. В сиву давнину вони мешкали в районі, де сьогодні перетинаються кордони Болгарії, Греції та Туреччини. Але ні візантійці, ні османи не могли підкорити болгарських горців. Тоді султан пішов на хитрість, він доручив горцям-болгарам (дервенджиям) наглядати за перевалами. В обмін на це дервенджиї звільнялися від податків, їм дозволялося мати певну автономію. Можливо, генетична пам'ять і спрацювала у Миколи Стойка після закінчення гімназії – бути наглядачем-дервенджиєм за зорями на небі, а як виявилося – і за світовим часом.

Батьки Миколи Стойка, Михайло Степанович та Марія Мефодіївна, були заможними селянами. Вони хрестили хлопчика в Одеській Стрітенській церкві на Новому ринку [5]. Церква була «становою» для торговців та міщан, мала чи не найбільшу кількість прихожан в місті і вміщала близько 4000 чол. В дев'ять років Микола поступив до 5-ї одеської чоловічої гімназії, а батьки зняли квартиру поблизу на вулиці Старорізничній, поруч із Привозом і вокзалом. В 5-й гімназії навчались відомі письменники Валентин Катаєв та його брат Євген Петров, Корній Чуковський, Борис Житков, Олександр Козачинський [6]. Така кількість письменників не є доказом, що математика не цікавила гімназистів. Микола Стойко-Радиленко в атестаті мав п'ятірки з фізики та математики. Серед випускників гімназії 1908 року є і нобелівський лауреат з медицини та фізіології 1952 року Соломон Якович (Зельман Абрахам) Ваксман. У 1911 р. батьки доручили Миколі піклування над молодшим сином Олександром, який після закінчення гімназії вступив на юридичний факультет Одеського університету [7].

Улюбленими гімназичними предметами у Стойка-Радиленка були математика та фізика. Тож, закінчивши гімназію у 1912 р., він вступив на математичне відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі. Там захопився астрономією, а першим його вчителем став приват-доцент Артемій Робертович Орбінський. Микола Михайлович згадував в еміграції про початок свого астрономічного шляху: «Перший раз Орбінський повів нас показати нам Одеську астрономічну обсерваторію навесні 1913 року.

День видався сонячний. На обсерваторії, як годиться, була тиша, і мені здалося ідеалом там працювати. Не думалося тоді, що астрономією доведеться займатися 50 років» [8].

На другому курсі сферичну астрономію вів Олександр Якович Орлов, який зацікавив студентів своїм ентузіазмом. У другому семестрі він вів курс практичної астрономії, у тому числі вечорами проводив практичні заняття зі студентами. Помітивши здібності молодого Стойка, Орлов зацікавив його, пропонуючи все більш складні завдання. Першим було обчислення елементів повного сонячного затемнення 21 серпня 1914 р., що спостерігалося в Одесі, яке юнак провів, використовуючи координати Сонця та Місяця.

Під керівництвом Олександра Яковича студент провів дослідження місячно-сонячних приливних коливань. Він обчислив орбіту метеорного потоку Лірид за спостереженнями 1914 р. Ці дослідження були надруковані у другому номері «Праць астрономічної обсерваторії». О.Я. Орлов запропонував Стойкові написати роботу «Застосування крутильних ваг в геодезії», що висувалася на премію ім. професора астрономії О.М. Жданова. Вона була зарахована Миколі Михайловичу як дипломна робота [9].

Після закінчення університету в 1916 р. М. Стойка-Радиленка призвали до війська, він два роки навчався у Сергіївському артилерійському училищі в Одесі, закінчив його з офіцерським званням, але воювати йому не довелося. У 1918 р. Українська Народна Республіка уклала мирний договір з центральноєвропейськими країнами, тому у молодого офіцера з'явилась можливість продовжити навчання в університеті. Вже у березні 1918 р. Микола Михайлович став професорським стипендіатом. Йому пощастило слухати лекції видатного математика та механіка, академіка Олександра Ляпунова [10].

Микола Михайлович продовжив свою співпрацю з професором Орловим: обчислив елементи орбіти малої планети 588 Ахіллеса з групи Троянців та комети Делаван, брав участь в зйомках прибережної смуги, в редагуванні курсу теоретичної астрономії, який професор Орлов читав для професорських стипендіатів. Його наукова діяльність про-

ходила у складний час: в грудні 1918 р. в Одесі висадилися війська Антанти, в квітні 1919 р. її зайняли частини Червоної Армії, у вересні того ж року - Добровольча армія. Університет стрясали реорганізації, звільнення професорів та їх відновлення на колишніх посадах. «Тимчасовий розклад посад і окладів утримання службовців у вищих навчальних закладах» 21 листопада 1919 р. затвердив головнокомандувач Збройними силами Півдня Росії генерал А. І. Денікін, обраний почесним членом університету [11].

Побутові умови були важкими, зима 1919-1920 рр. була холодною, і, як згадував М. Стойко-Радиленко, «зважаючи на неможливість часто влаштовувати наукові засідання взимку в нетоплених аудиторіях університету, ці засідання влаштовувалися в обсерваторії, де кімнати були невеликі і легше опалювалися. Там читалися доповіді не тільки з астрономії, але й з механіки та математики...» [8]. Продовжувалася і наукова робота – влітку 1919 р. М. Стойко-Радиленко, разом з Д.В. Пясковським, виконали зйомку прибережної смуги для гідрографічного управління Чорного і Азовського морів. 21 січня 1920 р. М. Стойко-Радиленко успішно здав черговий магістерський іспит і відправився у «наукове відрядження за кордон для удосконалення». Через три тижні – 8 лютого в Одесі була остаточно встановлена радянська влада, тож з відрядження Микола Михайлович не повернувся.

Декілька років він прожив в Болгарії, викладав у ліцеї для хлопчиків в Плевні. В кінці 1923 р. М. Стойко-Радиленко перебрався до Франції і з 1924 р. став працювати в Паризькій астрономічній обсерваторії, в розташованому в ній Міжнародному бюро часу (МБЧ). У 1920-40-х рр. наукові праці він підписував скороченим прізвищем Стойко. У 1929 р. вченого призначають астрономом-помічником Паризької обсерваторії, він бере активну участь в астрономічних спостереженнях, вечірніх сеансах прийому та передачі сигналів часу. Відтоді і до кінця своєї кар'єри М. Стойко-Радиленко був активним астрономом-спостерігачем. У Франції Микола Михайлович одружився нз Ганною Михайлівною Нестеровою, яка також стала астрономом та незамінимим помічником у всіх його дослідницьких справах.

У 1931 р. М. Стойко-Радиленко захистив у Сорбонні докторську дисертацію, а у 1939 р. його призначили керівником досліджень у Національному фонді наук, котрий згодом став Національним центром наукових досягнень Франції. Цю посаду Микола Михайлович обіймав до 1945 р., одночасно працюючи у Паризькій обсерваторії і очолюючи МБЧ. Коли у 1939 р. розпочалася Друга світова війна, співробітники Паризької обсерваторії були евакуйовані. У Парижі залишилися тільки служби, які мали міжнародні зобов'язання. Серед них було і МБЧ. Його маятниковий годинник перенесли до укриття на глибину 28 метрів під обсерваторією.

Роботу МБЧ забезпечували три співробітники: А. Ламберт, М. Стойко, Н. Кауфман, які на той час жили у робочому приміщенні. Результати досліджень за період гітлерівської окупації з 1940 по 1944 р. були оприлюднені Миколою Михайловичем після завершення війни, у 1949 р. [11].

Життя співробітників Міжнародного бюро часу під час окупації постійно перебувало під загрозою арештів. Найбільш трагічно склалася доля Армана Ламберта (1880-1944), який очолював бюро з 1929 р. і виконував обов'язки директора обсерваторії після евакуації більшості співробітників. Він був євреєм і у травні 1943 р. був заарештований гестапо та відправлений до Освенціму, де через рік загинув. Після його арешту бюро очолив М. Стойко-Радиленко, який уникнув переслідувань нацистів. У 1947 р. М. Стойко опублікував книгу про свого попередника під назвою «Арман Ламберт, смерть за Францію (1880-1944)» [6].

Микола Стойко-Радиленко, як і його вчитель О. Я. Орлов, вивчав рух полюсів Землі і був визнаним авторитетом у цій галузі. Він ввів поправки, врахувавши відкриту ним сезонну нерівномірність обертання Землі. Метод обчислення всесвітнього часу, розроблений М. Стойком-Радиленком, який враховував відомі фактори, що спричиняли нерівномірність земного обертання, дав змогу створити так звану шкалу квазірівномірного часу, котра широко використовувалася в науці і техніці до створення рівномірної і високостабільної атомної шкали часу. На початку 60-х рр. він ввів у практику інтегрований атомний час, який базувався на атомних стан-

дартах багатьох лабораторій і який став основою нинішнього Міжнародного атомного часу.

Микола Михайлович був членом Національного астрономічного комітету Франції, очолював Комітет по геодезії та радіотелеграфу Франції, брав участь в міжнародних астрономічних конгресах, в тому числі у Астрономічному конгресі в Москві у 1958 р. У 1964 р., у семидесятирічному віці, він вийшов на пенсію, але не припинив творчу та громадську діяльність. Про останні роки життя вченого, на жаль, мало що відомо. 14 вересня 1976 р. Микола Михайлович Стойко-Радиленко помер в Ментоні, курортному місті, розташованому на Лазурному березі Середземного моря, і був похований на цвинтарі Сент-Женев'єв-де-Буа під Парижем. На цьому цвинтарі покоїться вся сім'я Стойків-Радуленків: батько Михайло Степанович (помер 24.11.1952), мати Марія Мефодіївна, померла (4.06.1955), брат Олександр, капітан Корнилівського полку (15.09.1969), сестра Марія (13.10.1987), дружина Ганна (1991). Саме дружина створила пам'ятник чоловікові-«доглядачеві світового часу» - бібліографію його праць [7].

Заслуги Миколи Стойка-Радиленка відзначені багатьма науковими нагородами: від Паризької академії наук – премією ім. Лаланда (1930) та премією ім. Дамузо (1932, 1947); від Королівської академії наук Бельгії – премією ім. Гузмана (1956) тощо. У 1951 р. йому було надано звання кавалера ордена Почесного легіону Франції, а у 1938 р. його було обрано членом-кореспондентом Варшавської академії наук, членом-кореспондентом Бюро довгот. На жаль, в Одесі пам'ять про вченого, «хранителя часу», ніяк не вшанована, хоча збереглися будівлі 5-ї гімназії, головного корпусу університету та астрономічної обсерваторії, де він навчався та робив перші кроки у велику науку.

Література:

1. Лисянський Ю. Навколосвітня подорож на шлюпі «Нева» (1803-1806). К., 2019.

2 Климишин І.А., Корсунь А.О. Астрономічний енциклопедичний словник. Львів, 2003. С. 277.

3. Колчинский И.Г., Корсунь А.А., Родригес М.Г. Астрономы. К., 1977.

4. Кирьязов В.П. Благоево и благоевцы. «Украинская булгарики». Одесса, 2015. С. 393.

5. ДАОО. Ф. 45. Оп. 5. Спр. 12599.

6. Блох Ю.И., Рикун И.Э. Смотритель мирового времени Николай Стойко-Радиленко // Геофизический журнал. 2014. Т. 36, №3. С. 166-174.

7. Генеалогические хроники рос. эмиграции. Справочник // Електронний ресурс. Код доступу: forum.vgd.ru

8. Стойко-Радиленко Н.М. Воспоминания о Новороссийском университете и об

Одесской астрономической обсерватории // Историко-астрономические исследования. 1969. Вып. 10. С. 245-250.

9. Инна Рикун. Птенцы гнезда Орлова. Електронний ресурс. Код доступу: odessitclub.org/.../alm.../alm_22_31-44.

10. Вельможко В. Нобелівський квартал // Чорноморські новини. Одеса, 2016. 19 лютого.

11. Корсунь А. Паризький хранитель часу з Одеси // Вісник НАН України. К., 2001. №8.

12. Зубова В.Р. 125 лет со дня рождения Н.М. Стойко-Радиленко // Дом русского зарубежья. 2019. 14 мая.

Константин Васильев,
профессор Одесского национального медицинского университета;
Maija Pozemkovska,
доцент Рижского университета имени Страдыня (Рига, Латвия)

ЗАБЫТЫЙ ОДЕССКИЙ ПРОФЕССОР М. ЗИЛЕ (1863-1945)

Профессор Мартиньш Зиле – один из основоположников терапевтической школы в Латвии, ректор Латвийского университета, автор многочисленных трудов по экспериментальной и клинической медицине. До Риги он был профессором в Одессе. В Латвии он хорошо известен в 2014 г. - в серии книг «Ректоры Латвийского университета» была опубликована книга о М. Зиле, в 2011 г. в Риге отдельным изданием был переиздан ряд его трудов [1-2]. А вот в Одессе… В 1991 г. и 2016 г. увидели свет биографические словари профессоров Одесского национального медицинского университета (до 1994 г. – Одесский медицинский университет им. Н.И. Пирогова; в 1994-2010 – Одесский медицинский университет) [3-4]. Однако как в первой, так и во второй книге вы не найдете профессора М. Зиле. В Украине биографическая справка о нем попала только в «Енциклопедію Сучасної України» [5].

В связи с этим цель данного сообщения – осветить основные вехи биографии Мартиньша Зиле и более детально остановиться на одесском периоде его жизни и деятельности - 1898-1922 гг. При этом мы будем опираться как на имеющуюся латвийскую литературу о М. Зиле, так и на истори-

ческие источники – опубликованные и архивные. Это, прежде всего, личное дело нашего героя, выявленное нами в архиве Одесского национального медицинского университета среди дел, подготовленных к передаче в Госархив Одесской области [6].

Мартиньш Зиле родился 16/28 января 1863 г. в поместье Унгурпилс Вольмарского уезда Лифляндской губернии – ныне это часть городка Алоя в Лимбажском районе Латвийской Республики (здесь и далее даты проставлены по юлианскому календарю, который использовался в Российской империи, и григорианскому – тому календарю, которым мы теперь пользуемся). Родился он в большой евангелической латышской семье Zīle. На немецком языке его фамилия пишется – Sihle; на русском – Зиле. При крещении ему было дано имя Mārtiņš / Мартиньш; на немецком языке свое имя он писал по-другому – Martin; впрочем, и на русском языке, только кириллицей, будет так же - Мартин или Мартын. В его формулярном списке так и написано – Мартын, а историки медицины Латвии на русском языке ранее давали – Мартынь, а теперь пишут более правильно – Мартиньш.

Его отец – Bērtulis /Бертулис (1814-1888) происходил из крестьян, но сам был ремесленником - занимался изготовлением телег и т.п.; мать – Anna/Анна (1820-1910) вела домашнее хозяйство. Написание отчества нашего героя на русском языке Бартулевич (так приводят латвийские историки); в формулярном списке Зиле написано – Бертгольдович, а в списке членов Общества русских врачей Одессы – Борисович. Итак, в Одессе русским пациентам он мог представляться как Мартын Борисович, а немецким – Мартин Бертгольдович. Мартиньш рос седьмым ребенком в семье. Его братья и сестры: Индрикис (1841-1919), Янис (1843-1896), Юрис (1847-1928), Анна (1851-1912), Хелена (1856-1932), Теодор (1860-1942). В ту эпоху была большая детская смертность, и надо считать, что у Зиле было больше детей; так известно, что после Мартиньша родилась Майя, которая прожила всего три года.

С отроческих лет М. Зиле жил у своего старшего брата Индрикиса, который был более чем на 20 лет его старше,

был учителем и органистом, а затем управляющим в имениях; но в историю Латвии вошел как главный дирижер первых Вселатвийских праздников пения. Эти песенные фестивали с определенной периодичностью проходят до сих пор, являясь главным культурным событием Латвии и частью латышской идентичности. Уместно отметить, что, по словам латвийского историка медицины А. Виксны, любовь к пению была и у Мартиньша Зиле.

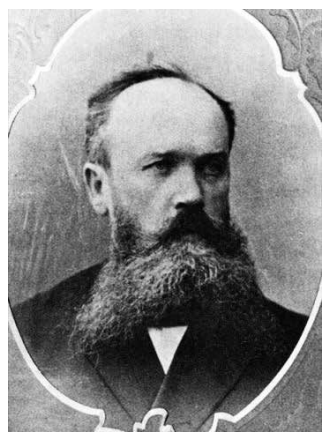

Индрикис Зиле.

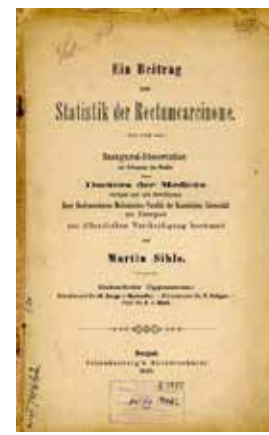
Ein Beitrag
zur
Statistik der Rectumcarcinome.
Martin Sihle.

Титульный лист диссертации М. Зиле

Среднее образование Мартиньш получил в гимназии Дерпта той же Лифляндской губернии (Дерпт ныне Тарту, Эстонская Республика) и в 1883 г. поступил на медицинский факультет Дерптского университета. В ту эпоху обучение на медфакультете составляло пять лет, в 1888 г. он стал врачом. Работал в качестве допущенного врача в клинике хирурга профессора Э. Вала (Wahl; 1833-1890), под руководством которого подготовил и успешно защитил диссертацию на степень доктора медицины о статистике карцином прямой кишки. Обучение в университете было на немецком языке, и диссертация так же писалась на том же языке, а затем полностью издавалась.

После получения степени доктора медицины М. Зиле работал в городке Феллин Лифляндской губернии (сейчас Ви-

льянди, Эстонская Республика), где познакомился со своей будущей супругой – балтийской немкой, лютеранского вероисповедания Маргаритой Павловной Лайс (Lais; 1865-1943); точнее её звали Марго-Ангелика-Элиса, а её отца - Паул. В августе 1890 г. в Риге состоялось их венчание.

М.П. Зиле

М. Зиле прошел стажировку в Германской империи – в университетах Лейпцига и Берлина, а после этого планировал переехать в Москву, но хроническая болезнь легких вынудила его обосноваться на Юге. В конце 1893 г. доктор М. Зиле с женой поселились в Ялте. Из обнаруженного нами личного дела М. Зиле следует, что до 20 октября /3 ноября 1896 г., то есть даты определения его в службу в Севастопольский крепостной пехотный батальон младшим врачом, он нигде на службе не состоял. Об этом написал сам М. Зиле на запрос для пополнения его формулярного списка о службе [6. л. 31]. Впрочем, военным врачом Зиле был недолго – 22 июня /4 июля 1897 г. он был уволен со службы. Видимо, хорошей частной практики в Крыму у М. Зиле не было, а служба военным врачом не пришлась ему по вкусу. В поисках заработка надо было переезжать в большие города, но при этом для него важен был соответствующий климат. Диплом врача давал право частной практики её обладателю на всем пространстве империи. Вот если бы М. Зиле, в связи со своим хроническим заболеванием, в поисках хорошего климата, перебрался бы в какое-то государство на юге Европы, то там он бы не смог зарабатывать себе на жизнь, так как его российский диплом в этих странах не имел бы юридической силы.

В 1898 г. М. Зиле переехал в Одессу, где имелись большие возможности для врача. Кроме частной практики, можно было иметь дополнительный источник заработка, так как в

городе были многочисленные медицинские учреждения. Кроме того, Одесса – научный центр, здесь работал университет, а тяга к научной деятельности у доктора медицины М. Зиле была всегда.

В 1892 г. начала работать Одесская евангелическая больница, которая была открыта для одесских немцев и немецких колонистов, живущих в прилегающих к Одессе населенных пунктах [7]. В 1900 г. в этой больнице место прозектора для производства микроскопических и бактериологических исследований оказалось вакантным, и её занял доктор М. Зиле, бывший, как сказано выше, сам евангелическо-лютеранского вероисповедания [8, с. 7]. Функционирующая на благотворительные средства, Евангелическая больница нуждалась в дополнительных средствах. В 1901 г. доктор М. Зиле устроил благотворительный любительский концерт, давший больнице 654 руб. [9, с. 4]. В этой больнице он работал недолго… В списке врачебного персонала больницы, помещенного в отчете Евангелической больницы за 1902 г., его фамилии уже нет [10].

В 1900 г. М. Зиле был назначен врачом в Одесское реальное училище Святого Павла [11]. Это училище было образовано в 1858 г. как немецкое реальное училище Святого Павла при евангелическо-лютеранской кирхе, а в 1876 г. программа и устав его были приведены в полное соответствии с уставом реальных училищ империи (учредитель – церковный совет кирхи Св. Павла). В 1920-30-х гг. в здании реального училища Св. Павла размещалась немецкая школа №38, а в годы II мировой войны оно было разрушено [12 .– С. 238-256].

Проживал М. Зиле в двух кварталах от кирхи. В изданном «Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1898 год» сведений о нем мы не находим, но в последующих одесских справочниках фамилия его помещена [13]. По 1906 г. М. Зиле жил по адресу – ул. Дворянская, 8. Этот дом на углу ул. Садовой и имел двойную нумерацию – по ул. Садовая № 9 (доходный дом Н. Шварца, возведен в 1890-е гг., архитектор Ц.Э. Зелинский) [14, с. 35].

Начиная с одесского справочника на 1908 г., а данных за 1907 г. нет, указан уже другой адрес – ул. Садовая, 16 [15].

Дом №16 на Садовой находится буквально в нескольких десятках метров от предыдущего адреса проживания семьи Зиле (здание под адресом Садовая, 16 построено в 1844 г., а в 1895-1896 гг. была реконструкция архитектора В.М. Кабиольского. Владельцем же дома был А.А. Романенко). Из указанного выше архивного личного дела М. Зиле следует, что в 1918 г. он проживал в том же доме №16 в 9-й квартире [6, л. 29]. В этом же доме тогда жили латыш К.Я. Балодис (1889-1964) – выпускник Новороссийского университета, ученик В. П. Филатова, ставший профессором, заведующим кафедрой глазных болезней Рижского медицинского института, и Г. И. Томсон (1862-1933) – профессор, заведующий кафедрой акушерства и гинекологии Одесского медицинского института [16, с. 114]. Последний, по данным латвийских историков медицины, также был латышем [17]. Говоря об ул. Садовой, мы должны помнить, что после убийства П.А. Столыпина (в 1911 г.) она была переименована в улицу Столыпина, а после революции ул. Столыпина была в очередной раз переименована. На этот раз в честь революционера, большевика, народного комиссара юстиции Советской Украины А. И. Хмельницкого (1889-1919), и под этим названием просуществовала до 1941 г. [18, с. 20-21].

В 1900 г. был открыт медицинский факультет Новороссийского университета, для которого были построены два корпуса для теоретических кафедр и пять клинических корпусов (ограничены улицами Пастера, Ольгиевской и Валиховским переулком). Из биографии М. Зиле известно, что он проводил исследования в лаборатории профессора-физиолога Б.Ф. Вериго (1860-1925). Кафедра физиологии (с физиологической лабораторией, которую иногда называли «физиологическим институтом») занимала те же помещения, что и теперь – второй этаж левого крыла корпуса «Медицинских лабораторий» (ул. Ольгиевская, 4; архитектор Н.К. Толвинский) [19, с. 20-22]. Сохранилось прошение М. Зиле на имя ректора университета от 18 февраля / 3 марта 1903 г., в котором он просит разрешить ему «заниматься в физиологическом институте профессора Вериго». На этом прошении внизу имеется надпись «Согласен. Б. Вериго» и

резолюция ректора «При взносе платы разрешить». В следующем году – 6/19 марта 1904 г. М. Зиле вновь пишет прошение на имя ректора. Он просил, по примеру прошлого года, разрешить пользоваться правами вольнослушателя университета. Разрешение ректора было получено и, как в 1903 г., М. Зиле заплатил 25 руб. [20].

19 декабря 1905 /1 января 1906 г. М. Зиле был принят в число приват-доцентов по кафедре частной патологии и терапии Новороссийского университета. Кафедра частной патологии и терапии не имела больничного стационара, но заведующий этой кафедрой одновременно являлся директором Центральной амбулатории медицинского факультета университета, которая размещалась в специально для неё выстроенном корпусе (Валиховский пер., 5; архитектор А.О. Бернардацци). Отметим, что с февраля 1909 г. сверхштатным лаборантом при кафедре частной патологии и терапии университета работал латыш Фридрих Безайс (1882-1925), который с началом I мировой войны был мобилизован в действующую армию, а в 1917 г., вернувшись на службу в университет, перешел на кафедру медицинской химии. С 1922 г. он ассистент Латвийского университета [21].

24 июня/7 июля 1917 г. последовало постановление Временного правительства об учреждении при университетах должностей штатных доцентов. Медицинский факультет Новороссийского университета принял решение ввести штатную доцентуру на некоторых кафедрах. В число последних кафедр вошла и кафедра частной патологии и терапии. 29 мая / 11 июня 1918 г. Советом университета приват-доцент М. Зиле был избран на штатную должность доцента по общей терапии при кафедре частной патологии и терапии.

В 1910 г. были открыты Одесские высшие женские медицинские курсы, теоретические кафедры которых разместились в специально приобретенном для них здании - ул. Внешняя, 2 (с 1926 г. ул. Мечникова; этот двухэтажный дом, сохранившийся до наших дней, был возведен в 1833-1835 гг., архитектор Ф.К. Боффо). В здании Курсов проходили занятия и по фармакологии, которую вел профессор-фармаколог университета П.Я. Борисов (1864-1916). В связи с кончи-

ной последнего приват-доцент М. Зиле был избран заведующим кафедрой фармакологии Курсов и возглавлял эту кафедру до середины 1920 г., когда Курсы были слиты с медицинским факультетом университета с образованием самостоятельного вуза – Одесский медицинский институт (в 1921-1922 гг. – назывался Одесская медицинская академия, а ныне Одесский национальный медицинский университет). В весеннем семестре 1920 г. М. Зиле возглавлял на Курсах кафедру врачебной диагностики с пропедевтической клиникой. Для пропедевтической (её ещё называли диагностической) клиники Курсов городское самоуправление предоставило помещение в Старой городской больнице (ул. Пастера, 5; 1804-1821 гг., архитекторы Ж.Ф. Тома-де-Томон, Ф. Фраполи, Д. Фраполи). Эта клиника, после образования Одесского медицинского института, стала 2-й диагностической (пропедевтической) клиникой в этом вузе. Заведующие кафедрами Курсов не имели профессорского звания и именовались «преподавателями», но после установления в Одессе советской власти все они, в том числе и доцент М. Зиле, автоматически стали профессорами, по факту заведывания ими кафедрами и клиниками [22, с. 307-328].

В личном деле М. Зиле сохранилась переписка от 1908 г. в связи с определением его на должность врача-специалиста Одесской Касперовской общины сестер милосердия Российского общества Красного Креста [6, л. 44-45 об.]. Община сестер милосердия Красного Креста в Одессе, открытая в 1878 г., называлась «Касперовской» по имени местной православной чудотворной иконы – Касперовской Божьей матери. В 1891 г. община перешла в собственный дом – ул. Мариинская, 3 (архитектор А.О. Бернардацци, третий этаж надстроен в 1905-06). В этом здании жили сестры-ученицы, находилась амбулатория. В 1896 г. было начато строительство двухэтажного здания по планам архитектора С.А. Ландесмана (Итальянский бульвар, 7, угол ул. Мариинская). В 1898 г. на первом этаже этого здания была открыта амбулатория Касперовской общины, переведенная из дома под №3 на Мариинской улице, а в 1899 г. на втором этаже начал функционировать больничный стационар общины [23].

В 1913 г. председатель Одесского местного управления Российского общества Красного Креста запрашивал ректора Новороссийского университета, не имеется ли с его стороны препятствий к представлению приват-доцента М. Зиле к награждению орденом Св. Станислава 3 степени за заслуги по Обществу Красного Креста. На что последовал ответ, что со стороны ректора не встречается препятствий к представлению к награде приват-доцента М. Зиле [6, л. 46-47]; однако в архивном деле нет сведений, последовало ли награждение орденом М. Зиле или нет. В 1913 г. он получил бронзовую медаль в память 300-летия царствования Романовых.

После начала I мировой войны М. Зиле часть своего времени отдавал работе в лазарете, развернутом евангелическо-лютеранским приходом Св. Павла в Евангелической больнице и в здании богадельни при кирхе (торжественное открытие лазарета состоялось 12/25 сентября 1914 г.). На территории Евангелической больницы (ул. Белинского, 11; ныне областной противотуберкулезный диспансер) находилось несколько павильонов, часть из которых была снесена, но трехэтажное здание для общежития сестер милосердия («Дом для сестер милосердия»; архитектор П.У. Клейн) сохранилось до наших дней. Как раз в этом здании был развернут Одесский евангелический лазарет для раненых воинов. Что касается здания богадельни, на базе которой также был лазарет и которое территориально находилось рядом с кирхой Св. Павла, то это здание не сохранилось.

Приват-доцент М. Зиле регулярно писал прошения на имя ректора командировать его с ученой целью за границу (в 1908, 1909, 1911 и 1913 гг.). Эти поездки он совершал в летнее каникулярное время и за свой счет, тем самым реализуя свою потребность в усовершенствовании. Биографы М. Зиле до сих пор не выяснили, - какие страны, какие университеты, клиники и лаборатории каких профессоров он посетил. Известно только, что в 1911 г. он был на Дрезденской международной выставке по вопросам гигиены. Эта выставка была заметным событием того года – чтобы ознакомиться с нею, в Германскую империю специально ехали врачи, и не только они, а и другие интеллигентные люди из разных стран. Эта

та самая Дрезденская гигиеническая выставка, давшая начало Немецкому музею гигиены, который ныне входит в список самых важных национальных учреждений культуры Германии, один из 20 «маяков культуры». Биографы доктора М. Зиле пишут, что поездка в Дрезден дала ему импульс для дальнейшего развития его взглядов на вопросы гигиены, что нашло отражение в его книге: «Повседневный уход за внутренними органами: руководство к личной гигиене, к укреплению и сохранению здоровья» (Одесса: типография Л. Нитче, 1912 г.). Книга эта, как видим написанная на русском языке, была удостоена награды на Всероссийской гигиенической выставке 1913 г.

С 1893 г. функционировало Общество русских врачей Одессы, а с 1909 г. оно было присоединено к университету и стало именоваться Обществом русских врачей при Новороссийском университете [24]. С 1899 г., когда М. Зиле был избран в действительные члены этого Общества, он принимал деятельное участие в его работе [25]. В этом году им было сделано два сообщения: «К вопросу о патологии мигрени» и «Лечение светом с демонстрацией аппарата Финзена», а в следующем «К вопросу о разрывах матки» (клиническая часть - Г.И. Томсон, патологоанатомическая же – М.Б. Зиле) и «Случай самоотравления бромистым натрием со смертельным исходом» (клиническая сторона заболевания зрительного аппарата О.К. Вальтер, а состояние нервной системы пациента – М.Б. Зиле), а также М. Зиле продемонстрировал аппарат для измерения кровяного давления (тонометр) [26]. 8/21 апреля 1914 г. приват-доценту М. Зиле была предоставлена возможность на торжественном годичном заседании Общества произнести речью под заголовком: «Законы здоровья и уход за телом».

11 августа 1920 г. был подписан Рижский мирный договор — договор между Советской Россией с одной стороны и Латвийской Республикой с другой. Появилась возможность профессору М. Зиле вернуться на Родину. 21 августа 1921 г. М. Зиле сообщает ректору следующее. Он получил извещение от медицинского факультета Латвийского университета о том, что его избрали профессором по кафедре терапев-

тической клиники названного университета, и в связи с этим просит разрешения ответить Латвийскому посольству в Москве, что: 1) он согласен на занятие упомянутой должности; 2) со стороны Одесского медицинского института к этому препятствий нет; 3) пока, однако, ему нет возможности выехать из Одессы [6, л. 20]. Сохранилась копия письма ректора в Латвийское посольство, в котором сообщается, что проф. Зиле принимает избрание в Латвийский университет с согласия института, а отъезд задерживается до ликвидации всех дел [6, л. 23]. Приказом по отделу медицинского образования губернского комитета специально-научного и профессионально-технического образования от 20 февраля 1922 г. профессор М. Зиле, как отбывающий в Латвию, был исключен из списков Одесской медицинской академии с 21 февраля этого года [6.–Л. 18]. К этому времени М. Зиле был зарегистрирован советской властью как гражданин Латвии. С ним в Латвию отбыли супруга, сын и жена сына. Так закончился одесский период профессора Мартиньша Зиле.

В Латвию супруги Зиле выехали с сыном и невесткой. Сын Роман, точнее Роман-Эрик родился 25 января /6 февраля 1900 г. и крещение принял в кирхе Св. Павла (в литературе указывается, что Роман родился 7 февраля; здесь неверный перевод со старого в новый календарный стиль, так как к 25 января надо прибавить 12 дней, а не 13). В 1916 г. он окончил реальное училище Св. Павла. С 1917 г. учился на юридическом факультете Новороссийского университета; в годы гражданской войны примкнул к белому движению; с занятием в феврале 1920 г. Одессы Красной Армией пытался, но неудачно, перебраться в Румынию; где-то скрывался, и, стало быть, ему повезло - благодаря заключенному Рижскому мирному договору он уехал из страны Советов в Латвию. Уехал вместе с женой Шарлоттой Мейер (Charlotte Meyer), судя по имени и фамилии этнической немкой.

В Латвийском университете, организованном в 1919 г., профессор М. Зиле возглавил кафедру факультетской терапевтической клиники. Кроме того, в 1923-1925 гг. он был деканом медицинского факультета, а в 1927-1929 гг. - ректором университета. Первоначально университетские клиники

были развернуты на базе 1-й Рижской городской больницы (ныне Рижская 1-я больница / Rīgas 1. slimnīca). В период ректорства М. Зиле была закончена реконструкция 2-й Рижской городской больницы (ныне Университетская клиническая больница им. П. Страдыня / P. Stradiņa klīniskā universitātes slimnīca), и она была передана в распоряжение медицинского факультета, что явилось большим достижением для обеспечения его роста. Ректор М. Зиле упорядочил выпуск «Ученых записок Латвийского университета» (Latvijas Universitātes Raksti), разделил их на факультетские серии, и это солидное издание выходит до сих пор.

Профессор М. Зиле

По приезде в Ригу М. Зиле включился в работу Общества латышских врачей, и уже в 1923 г. его избирают председателем этого Общества, а возглавлял он его до 1929 г. Общество принимало участие в проведении конгрессов латвийских врачей и зубных врачей. Профессор был председателем правления организационного комитета первого конгресса, состоявшегося в сентябре 1925 г., и он же речью открывал работу этого конгресса. В 1923 г. учреждается Латвийское общество борьбы с туберкулезом, и М. Зиле стал его первым председателем совета. В 1938 г. профессор М. Зиле оставил работу в университете, а Латвию семья Зиле покинула в начале 1941 г. В соответствие с договором между Германией и СССР прибалтийские немцы могли беспрепятственно уехать из Латвии, а у М. Зиле супруга было этническая немка.

Их же сын Роман Зиле, завершивший юридическое образование в Латвийском университете, выехал в Германию до родителей; в конце жизни он работал диктором и переводчиком на радиостанции Deutsche Welle (Немецкая Волна); скончался в 1971 г. в Кёльне, где тогда находилась штаб-квартира этой радиостанции. От второго брака у него была дочь Ирина (род. 1929 г.), которая также оказалась в Германии. Последним – третьим – браком Роман Зиле был женат на Елене Александровне Рар (1910-1955), с ней он и покинул Латвию; в 1941 г. в этом браке родился Пётр Зиле. Правнуки, праправнуки профессора М. Зиле живут в ФРГ.

Сам же профессор, на последний этап жизни которого пришлась II мировая война, скончался в лагере для беженцев в местечке Унслебен (Unsleben), что в Баварии, 12 мая 1945 г. на 83-м году жизни; а его супруга – 12 января 1943 г. в Бреслау, ставшим после войны польским Вроцлавом. В 1992 г. в Риге, на улица Элизабетес, на доме 63 была открыта мемориальная доска, которая сообщает, что здесь с 1924 г. по 1938 г. жил Мартиньш Зиле.

Литература:

1. Profesors Dr. med. Mārtiņš Sīle: dzīve un darbs. Rīga, 2014. 255 lpp.

2. Zīle M. Par ārsta pasaules skatījumu un slimības jēgu. Uzsaukums dzīvības sintēzei. Rīga, 2011. 211 pp.

3. Золотарев А.Е., Ильин И.И., Луки Л.Г. Биографический словарь профессоров Одесского медицинского института имени Н.И. Пирогова. 1900-1990 гг. Одесса: Маяк, 1991. 328 с.

4. Профессора Одесского национального медицинского университета (1900-2015). Биографический словарь / сост.: В.Н. Запорожан, В.И. Кресюн, Г.И. Хандрикова. Одесса: ОНмедУ, 2016. 320 с.

5. Васильєв К.К., Віксна А. Зиле Мартин Бертулевич // Енциклопедія Сучасної України. К., 2010. Т. 10. С. 574.

6. Личное дело М. Зиле. 1905-1922 годы. 47 листа. На начало 2015 г. занесено в опись дел за 1920-1941 гг., передаваемых из архива Одесского национального медицинского университета в Госархив Одесской области под № 423.

7. Васильев К.К. Одесская евангелическая больница // Немцы России: энциклопедия. М., 2004. Т.2. С. 700-702.

8. Отчет правления Евангелической больницы в Одессе за 1900 г. Одесса, 1901. 33 с.

9. Отчет правления Евангелической больницы в Одессе за 1901 г. Одесса, 1902. 89 с.

10. Отчет правления Евангелической больницы в Одессе за 1902 г. Одесса, 1903. 36 с.

11. Доктор медицины г. М. Зиле назначен <…> // Одесские новости. 1900, 11 сентября, № 5069. С. 3.

12. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803-1920. Одесса, 1999. 520 с.

13. Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1899 год. Одесса, 1898. С. 286; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1900 год. Одесса, 1899. С. 245; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1901 год. Одесса, 1900. С.292; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1903 год. Одесса, 1903. С. 714; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1904 год. Одесса, 1904. С. 622; Вся Одесса. Адресная и справочная книга на 1904/5-й год. Одесса, 1904. С. 76; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1905 год. Одесса, 1905. С. 634; Вся Одесса. Адресная и справочная книга на 1906 год. Одесса, 1906. С.76.

14. Пилявский В.А. Здания, сооружения, памятники Одессы и их зодчие. Справочник. Одесса, 2010. 274 с.

15. Вся Одесса. Адресная и справочная книга на 1908 год. Одесса, 1908. С. 434; Адрес-календарь Одесского градоначальства на 1911 год. Одесса, 1911. С. 221; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1912 год. Одесса, 1912. С.241; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1913 год. Одесса, 1913. С.245; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1914 год. Одесса, 1914. С.246; Адрес-календаре Одесского градоначальства на 1915 год. Одесса, 1915. С.225.

16. Арутюнова И.В., Мотырева Н.Н. Указатель памятников и памятных мест по городу Одессе. Одесса, 2011. С. 114.

17. Васильев К.К. Профессор Г.И. Томсон // Из истории медицины. Рига, 1990. Вып.19. С. 173-176; Васильев К.К. Братья Томсоны: акушер-гинеколог Герман Иванович (1862-1933) и языковед Александр Иванович (1860-1935) // Science, higher education, technologies, medicine, humanities in the Baltic – past and present. Abstracts of the 21st International Baltic conference on the history of science. Riga, 13-15 October 2003. Riga, 2003. P. 260-261.

18. Нетребский В.П., Шерстобитов В.В. Краеведческие прогулки «С». Одесса, 2014. Кн.1. 124 с.

19. Васильев К.К. Медицинский факультет Новороссийского университета. 1900-1920 гг. Одесса, 2008. 403 с.

20. Державний архів Одеської області. Ф. 45. оп. 5. спр. 5075. арк. 1-2.

21. Васильев К.К. Безайс, Фридрих Яковлевич // Российское научное зарубежье: Биобиблиографический справочник. М.: Парад, 2011. С. 89.

22. Васильев К.К. Медицина Южной Пальмиры. Одесса, 2009. 419 с.

23. Васильев К.К. Одесская Касперовская община сестер милосердия // Медицинская сестра. 1991. №1. С. 32-34.

24. Васильев К.К. Общество русских врачей Одессы // Бюллетень Национального научно-исследовательского института общественного здоровья. Тематический выпуск: материалы международного симпозиума «История отечественной медицины». - М., 2008. - С. 67-68.

25. Список членов Общества русских врачей в Одессе // Труды Общества русских врачей г. Одессы. – Одесса, 1902. – Вып. 4. - С. 1.

26. Заседание 25 октября 1899 г. // Труды Общества русских врачей г. Одессы. Одесса, 1901. Вып. 3. С. 23; Заседание 22 декабря 1899 г. // Там же. С. 33-35; Заседание 18 апреля 1900 года // Труды Общества русских врачей г. Одессы. Одесса, 1902. Вып. 4. С. 12-13, 125-126; Заседание 11 октября 1900 года // Там же. С. 22-24.

СТУДЕНТСЬКА ТРИБУНА

Ложешник Олександр,
магістрант 2 курсу кафедри історії України ОНУ ім. І.І. Мечникова

ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦТВО В ІСТОРІЇ ХАДЖИБЕЮ (ОДЕСИ) КІНЦЯ XVIII СТ.: ІСТОРІОГРАФІЯ ПИТАННЯ

На сучасному етапі розбудови незалежної України та створення нової моделі державотворення, невпинно зростає інтерес до відродження козацьких традицій на півдні України. Враховуючи популярність козацького способу життя на території Хаджибею та його околиць й збереження запорозьких звичаїв серед місцевого населення, вчені неодноразово звертались до дослідження вищеназваної проблеми, розглядаючи різні її аспекти.

В історії Одеси існує багато парадоксів, або так званих «міфів», один з яких зводиться до того, що протягом багатьох років чимало істориків, що досліджували козацтво, замовчували факти, які свідчили про перебування чорноморців на території міста. І це в той час, коли завдяки напрацюванням А. Скальковського Одеса стала своєрідним «першопрохідцем» у виокремленні наукового напрямку дослідження історії українського козацтва. До того ж саме в Одесі було вперше надруковано «Устное повествование бывшего запорожца Н. Л. Коржа», що й досі містить в собі неоціненні відомості із життя чорноморців, зокрема, ілюструючи їх перебування на території Хаджибею. Окрім того, починаючи з 1844 р. майже в кожному з 33 томів «Записок Одеського Імператорського товариства історії та старожитностей» друкувались матеріали та документи з історії українського козацтва.

Хоча загалом історіографію перебування козаків Чорноморського війська на території Одеси об'єктивно можна розділити на три основні періоди: XIX – початок XX ст., 1920-ті

– 1990-ті рр. та період після 1991 р., року проголошення незалежності України. Перший період характеризується неоднозначним ставленням до українських козаків: ідеалізація змінюється відверто упередженими підходами, які повністю заперечують будь-який конструктивізм в їх історії. Для третього періоду властиві бурхливий сплеск інтересу до історії козаків Чорноморського війська на території Одеси, виявлення нових архівних документів, переосмислення раніше відомих фактів.

А. Скальковський започаткував системне дослідження історії Південної України загалом та Чорноморського війська в контексті вивчення Війська Запорозького, ввівши до наукового обігу чимало архівних матеріалів. Проаналізувавши значну кількість документів Архіву Коша Війська Запорозького Низового та Канцелярії Новоросійського і Бессарабського генерал-губернатора, дослідник сформував своє бачення ролі козацтва в історії південноукраїнського регіону, яке відрізнялось від офіційної точки зору царського уряду, сформульованої в указі 1775 р. про знищення Запорозької Січі. А. Скальковський наголошував на тому, що «віднайдені запорозькі документи подають нам дипломатичне, церковне, військове, судове, торговельне, адміністративне і навіть приватне листування запорожців» [1, с. 4-5], що допомогло надати документальне підтвердження історії Чорноморського війська.

У дослідженні «Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького» Аполлон Олександрович писав про перебування козаків на території Хаджибея, ще задовго до звільнення Очаківської області від турків в 1789 р.: «В Одесі збереглись перекази, що запорожці, які «зашуміли веслами до Тилігулу», там не всиділи, а оселились біля підніжжя Хаджибейської фортеці в так званій тепер Карантинній Балці» [1, с. 198].

А. Скальковський навів чимало фактологічного матеріалу щодо появи козаків у Буго-Дністровському межиріччі, їх оселення та участі у військових діях під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. [2, 3]; опублікував перші документи, що стосувались Чорноморської козацької команди,

зокрема переписи населення Одеси 1795 та 1797 рр. [4, с. 45-46, 48-49, 61-62]. Деякі, хоча й досить уривчасті свідоцтва про Чорноморську команду містяться і в його статистичній праці «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» [5]. Археографічні праці дослідника з історії козацтва не втрачають актуальності й сьогодні. Насамперед тому, що більшість оригіналів документів Коша Запорозького, що зберігалися в Державному архіві Одеської області, на жаль, в 1960-х рр. була втрачена.

Поряд з прогресивними рисами досліджень А. Скальковського слід відзначити і деякі «негативні особливості», властиві для істориків XIX ст. Так, історик відводить козакам Чорноморського війська лише роль об'єкта діяльності уряду імперії чи місцевих керівників, подаючи як «ласку» керівництва наполегливу боротьбу українських козаків за свої права; перебільшує роль імперського чинника в долі України. Та ці «недоліки» не завадили вченому відкрити нову сторінку в дослідженні історії Чорноморського війська та започаткувати вивчення історії іррегулярного формування в зазначений період іншими дослідниками.

Історико-краєзнавчі аспекти заявленої теми продовжували досліджувати у XIX ст. О. Маркевич [6], В. Надлєр [7, 8], К. Смольянинов [9, 10], В. Бімбасов [11], В. Яковлєв [12, 13], О. Орлов [14], розглядаючи розселення козаків Чорноморського війська в Одесі та її околицях після переселення основної частини війська на Кубань й службу чорноморців в Чорноморській козацькій команді на території Хаджибею. Окрім фактологічного матеріалу у своїх напрацюваннях ці історики використовували місцеві перекази, зазначаючи, що по селах та хуторах «Дальницької ділянки» «оселились залишки колись славного війська Запорозького». Цієї думки дотримувався й О. Де-Рібас, описуючи, як після розгрому Січі частина запорожців разом зі своїми родинами оселилась «де кому було дозволено, й багато з них опинилось під стінами Хаджибею» [15, с. 2].

Дослідженню бойових дій козаків Чорноморського війська під час російсько-турецької війни 1787–1791 рр. (штурму фортеці Хаджибей, на яке першим звернув увагу А. Скаль-

ковський [5, 16]), присвячені публікації в «Одесском вестнике» [17, 18] та «Пчелке» [19]. «Романтичне» висвітлення штурму Хаджибею (без документального підтвердження) належить О. Де-Рібасу [15, 20, 21].

У першій половині – середині XX ст., через політичну заангажованість, дослідження історії козаків Чорноморського війська під час їх перебування в Буго-Дністровському межиріччі загалом та зокрема на території Хаджибею (Одеси) не проводилися. І лише в 60-ті рр. XX ст. історію чорноморців (на основі матеріалів Державного архіву Одеської області иа Державного архіву Краснодарського краю) почав досліджувати вчений-історик А. Бачинський. У співавторстві з О. Бачинською вченим була написана книга «Козацтво на Півдні України 1775–1869 рр.» [22], де на основі аналізу опублікованих та нововиявлених архівних документів усестороннє розглянуто основні моменти історії іррегулярного формування, особливості громадського та господарського життя козаків, пов'язані з Хаджибеєм.

На основі опрацювання «Іменного списку чорноморських старшин та козаків, які залишаються при місті Одесі» 1797 р. [23, с. 50], А. Бачинський документально підтвердив існування Чорноморської козацької команди в Одесі та перебування козаків Чорноморського війська після масового переселення на Кубань в Буго-Дністровському межиріччі [24]. Своїми публікаціями, як методологічного плану, так і конкретно-історичними розвідками, вчений спонукав науковців по-новому подивитися на дослідження вищезазначеної проблеми. Намітивши основні напрямки, він «очолив» плеяду молодих вчених, які продовжують займатися різноплановими дослідженнями історії чорноморців кінця XVIII ст., серед яких: І. Анцупов [25], О. Бачинська [26], Т. Гончарук [28, 29, 30], С. Гуцалюк [30], А. Ложешник [31], Р. Шиян [32, 33] та ін.

Наприкінці XX ст. поновилися дослідження козацьких намогильних пам'ятників, завдяки яким збережено дослівні написи на хрестах козацьких поховань, зафіксовано їх точне місцезнаходження. Намогильним хрестам присвячені праці В. Малини, М. Модзира, Р. Шувалова, І. Сапожнікова. Вивчаючи намогильні пам'ятники на околицях Одеси та в при-

леглих селах Куяльник, Усатове, Нерубайське й ін., Р. Шувалов навів цікаві факти про життя чорноморців [34, 35, 36]. На основі історичних матеріалів та польових даних він довів факт поховання на Куяльницькому козацькому кладовищі козаків Чорноморського війська [37].

До вивчення намогильних козацьких пам'ятників з 1994 р. долучився І. Сапожніков [38, 39, 40, 41]. Слід зазначити, що окрім вивчення козацьких хрестів [42, 43], вчений плідно працює з матеріалами ДАОО, які висвітлюють історію Чорноморського війська під час його перебування на території Хаджибею (Одеси). На їх основі була написана низка праць [44, 45], серед яких вирізняються студії «Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е гг.)» (спільно з Г. Сапожніковою) [46], де розглянуто участь Чорноморського війська в російсько-турецькій війні 1787–1791 рр., роль полкового осавула Ф. Черненка при оселенні козаків в околицях Хаджибея, після переселення чорноморців на Кубань в 1792 – 1793 рр.

Отже, досліджуючи перебування козаків Чорноморського війська на території Хаджибею (Одеси), історики пройшли шлях від наукового інтересу до історії півдня України в цілому (в першій половині XIX ст.), до ґрунтовних праць щодо різних аспектів політико-правової та соціально-економічної історії іррегулярного козацького формування кінця XVIII ст. (наприкінці XX – на початку XXI ст.). Оприлюднення нових архівних документів та «перепрочитання» раніше опублікованих дає змогу широкому загалу розглянути різні аспекти історії чорноморців.

Література:

1. Скальковський А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.

2. Скальковский А. А. Опыт статистического описания Новороссийского края и Бессарабии. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. 386 с.

3. Скальковский А. А. Сравнительный взгляд на Очаковскую область в 1790 и 1840 гг. ЗООИД. Одесса, 1844. Т. 1. С. 257-277.

4. Скальковский А. А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793-1823. Одесса: Гор. тип., 1837. 296 с.

5. Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. Одесса: Городская типография, Ч. 2. 349 с.

6. Маркевич А. И. Документы, относящиеся к истории города Одессы // ЗООИД. 1893. Т.16. С. 55-116

7. Надлер В. К. К изучению истории г. Одессы. Одесса, 1893. 11 с.

8. Надлер В. К. Одесса в первые эпохи ее существования. Одесса: Тип. В. В. Кирхнера, 1893. 100 с.

9. Смольянинов К. История г. Одессы. Одесса : Гор. Тип., 1853. 284 с.

10. Смольянинов К. История Одессы // ЗООИД. 1852. Т. 3. С. 338-432

11. Архив графов Мордвиновых: в 10 т. СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1901. Т.1. 713 с.

12. Яковлев В. А. К истории засления Хаджибея (1789-1795 гг.). Одесса, 1889. 56 с.

13. Яковлев В. Из Одесской старины. Раздача земель в Гаджибее и его окрестностях. 1792–1794 // Одесский вестник. 1889. 21 августа

14. Исторический очерк Одессы с 1794 по 1803 год / сост. А. Орлов. Одесса: тип. Шульце, 1885 год. 144 с.

15. Де-Рибас А. Старая Одесса: исторические очерки и воспоминания. Одесса: Тип Южнорус. о-ва печати, 1913. 51 с.

16. Скальковский А. А. Адмирал Де-Рибас и завоевание Хаджибея. 1764–1797. Одесса : тип. А. Шульце, 1889. 39 с.

17. Взятие турецкого укрепленного замка Гаджибея и устроение города Одессы // Одесский вестник. 1852. 26 апреля.

18. План наступления русских войск при штурме Хаджибея // Одесский вестник. 1889. 14(26) сентября.

19. К 100-летнему юбилею завоевания Хаджибея // Пчелка. 1889. 17 сентября (№38).

20. Де-Рибас А. Старая Одесса: Взятие Хаджибея, основание Одессы, первый крестный ход 22 августа 1849 г. // Одесский листок. 1909. 22 августа.

21. «Стара Одеса» : архітектура Причорномор'я. Одеса : видання Одеського державного художнього музею, 1927. 34 с.

22. Бачинський А. Д., Бачинська О. Козацтво на Півдні України 1775-1869 рр. Одеса: Маяк, 1995. 56 с.

23. Бачинський А. Хаджибей-Одеса і українське козацтво //

Одесі-200: тези доп. міжнар. наук.-теорет. конф. Одеса, 1994. Ч.1. С. 49-51.

24. Бачинский А. Д. Происхождение и состав украинско-русского населения Буджака и низовий Дуная конца XVIII и начала XIX веков // Записки Одесского археологического общества. Одесса, 1967. Т. 2 (35). С. 140.

25. Анцупов И. А. Казаки и военные поселенцы на Днестре и Буге XVIII-XIX веков / И. А. Анцупов // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. 1997. № 1. С. 30-39.

26. Бачинська О. А. Козацтво в «післякозацьку» добу української історії (кінець XVIII – XIX ст.). К.: Вища школа, 2011. 287 с.

27. Гончарук Т. Г. Григорій Потьомкін – гетьман українського козацтва: науково-популярний нарис. Одеса: Астропринт, 2002. 141 с.

28. Гончарук Т. Г. Участь чорноморських козаків у військових діях під час російсько-турецької війни 1787-1791 років // Одеса козацька. Одеса, 2008. С. 39-54.

29. Гончарук Т. История Хаджибея (Одессы): 1415-1795. Одеса: Астропринт, 1997. 88 с.

30. Гончарук Т., Гуцалюк С. Українське козацтво та Хаджибей (Одеса): середина XVI ст. – 1794 р. Одеса, 1998. 67 с.

31. Ложешник А. С. Старшина козацьких військ на Півдні України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): просопографічний портрет: дис... канд. іст. наук. Одеса, 2017. 239 с.

32. Шиян Р. І. Козацтво Південної України останньої чверті XVIII ст. Запоріжжя: Тандем-У, 1998. 98 с.

33. Шиян Р. І. Чорноморське військо вірних козаків в останній чверті XVIII ст. Запоріжжя: Тандем-У, 1996. 28 с.

34. Шувалов Р. А. Про що розпвів некрополь (Куяльницьке козацьке кладовище міста Одеси) . К., 1992. 125 с.

35. Шувалов Р. А. Казацкий Кош в окрестностях Одессы // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. К., 1993. Вип. 2. С. 104-109.

36. Шувалов Р. А. Украинские поселения в окрестностях Одессы // Історичне краєзнавство Одещини. Одеса, 1993. Вип. 4. С. 41-45.

37. Шувалов Р. Козацьке кладовище // Пам'ятки України. К., 1993. №1/6. С. 180-181.

38. Сапожников І., Слюсар Ю., Шувалов Р. Типологія кам'яних намогильних хрестів Південно-Західної України // Старожитності Причорномор'я. Вип. 2. Одеса. 1995. С. 16–47.

39. Сапожніков І. В., Кушнір В. Г., Островерхов А.С. Кам'яні хрести Одещини (з матеріалів розвідок) // Старожитності Причорноморя. Вип. 2. Одеса, 1995. С. 48–63.

40. Сапожников И. В., Слюсарь Ю. А. Основные итоги исследования православного кладбища Аккермана // Древнее Причерноморье. Одесса. 1996. С. 97–100.

41. Кушнір В. Г., Сапожников І. В. Попередні підсумки досліджень камяних хрестів Одещини // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє: матеріали міжнародної конференції. Одеса. 1995. С. 120-121.

42. Сапожников І. В. Кам'яні хрести Степової України (XVIII – перша половина XIX ст.). Одеса: Чорномор'я, 1997.165 с.

43. Сапожников И. В. Намогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья (конец XVIII – первая половина XIX вв.). Одесса: Черноморье, 1997. 134 с.

44. Сапожников И. В. Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов: к 210-й годовщине штурма Хаджибейского замка. Ильичевск: Элтон-2 – Гратек, 1999. 80 с.

45. Сапожников І. В. Запорозькі та чорноморські козаки в Хаджибеї та Одесі // Київська. старовина. К., 1998. №3. С. 11-25.

46. Сапожников И. В., Сапожникова Г. В. Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе (1770-1820-е гг.). Одесса: ОКФА, 1998. 273 с.

Анастасія Посухівська, *студентка IV курсу факультету історії та філософії ОНУ ім. І.І. Мечникова*

ДІЯЛЬНІСТЬ МІСЬКОЇ ВЛАДИ В СФЕРІ БУДІВНИЦТВА ТА БЛАГОУСТРОЮ ОДЕСИ НАПРИКІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ «ИЗВЕСТИЙ ОДЕССКОЙ ГОРОДСКОЙ ДУМЫ»)

В попередній публікації на сторінках «Південний Захід. Одесика» була розглянута роль міської думи Одеси у розбудові та покращенні благоустрою міста на початку XX ст. за матеріалами «Известий Одесской городской думы» (далі – ИОГД)[1]. В пропонованій публікації буде висвітлена діяльність Одеської міської думи в цій же сфері і за матеріалами того ж джерела, але у попередній період – наприкінці XIX ст.

В історичній літературі неодноразово зверталася увага на значні обсяги будівництва в Одесі другої половини XIX ст. (місто тоді переживало «будівельний бум»). На кінець століття через високу вартість землі у центральних кварталах, ряд громадських будинків було винесено до кордонів старого міста. Наприклад, розвивалося житлове будівництво в районі залізничного вокзалу, а на Привокзальній площі архітектором М. Толвінським було споруджено будинки земської управи (1899), судових установлень (1894-1995 рр.). Виникли невеликі селища біля курортів Куяльника та Хаджибея, було зведено будинки приватних санаторіїв у дачних районах Аркадія, Малий, Середній та Великий Фонтани поблизу моря [2, с.179]. Наприкінці XIX ст. будівництвом багатьох відомих споруд відзначилися талановиті архітектори: Лев Влодек, Леонід Чернігов, Юрій Дмитренко, Вікентій Прохаска, Федір Нестурх, Семен Ландесман, Владислав Домбровстський, Маврикій Рейнгерц, Вільгельм Кабіольський. Суттєвий вплив на формування плеяди талановитих архітекторів мало «Одесское отделение императорского русского Технического общества» [3, с. 104].

Про розміри міського господарства та обсяги будівництва в тогочасній Одесі можна судити зі статистичної інфор-

мації, розміщеної на сторінках ИОГД. Згідно з нею на кінець XIX ст. в Одесі було: 187 вулиць, 74 провулкив, 24 площі і 2 бульвари. Споруд нараховувалося 10806. Фабрик і заводів – 486 із 20200 працівниками. За один сезон наприкінці XIX ст. споруджувалося від 300 до 500 будинків. Найбільше розповсюдження отримали багатоквартирні будинки. Квартири диференціювались за кількістю кімнат: для заможних у лицевому корпусі, для малозабезпечених – у дворових флігелях. Парадні й так звані чорні сходи служили для розділення входів у житлові кімнати та підсобні приміщення. Через високу вартість землі і прагнення до максимального прибутку ділянки щільно забудовувались багатоповерховими корпусами, внаслідок чого утворились двори колодязі. У будівельній галузі працювало понад 10 тис. чоловік. На сезонні роботи до Одеси ранньою весною приїздило бл. 3 тис. каменярів, штукатурів, теслярів [4, с. 789]. За матеріалами ИОГД, наприкінці XIX ст. протягом одного року в Одесі: будівельного каміння видобувалося від 12 до 15 мільйонів штук; цегельними заводами вироблялося бл. 100 млн цегли; загалом будівельних матеріалів продавалося більше ніж на 2 млн рублів [5, с. 553].

Одеська міська дума по-різному впливала на процес розбудови та благоустрою міста. Зокрема, вирішуючи питання відведення землі під будівництво різних громадських закладів. У згаданій публікації вже зверталася увага на тодішні умови надання міської землі. Їх можна постежити й на прикладі постанови про відведення землі Херсонському губернському земству на Хаджибейському лимані для будівництва лікувальної установи у 1896 р. По-перше, у відповідних документах зазначалося, що у разі якщо облаштування Херсонським губернським Земством лікувального закладу на лимані не буде виконано протягом трьох років від дня постанови міської думи, то ділянки повертаються назад у розпорядження міста. По-друге, ділянка відводилася лише для будівництва лікувального закладу, і Херсонське Земство мало право користуватися ділянкою, поки буде існувати цей лікувальний заклад [6, с. 1011].

Вивчаючи матеріали ИОГД щодо надання місць під забудову, можна зробити й певні статистичні висновки. Так, про-

стежується щорічне збільшення обсягів будівництва. Наприклад, у 1896 р. за перші 4 місяці року було надано 238 дозволів на будівництво, а в 1897 р. за аналогічний період було надано 340 дозволів, що на 102 дозволи більше. Помітна дедалі активніша забудова передмість Одеси, хоча вони і поступалися центральним районам за обсягами будівництва. Так, на будівництво у Пересипській, Дальницькій та Слобідсько-Романівській дільницях було отримано набагато менше дозволів, ніж, наприклад, у Приморській та Олександровській [6; 7].

У швидко зростаючому місті загострювалися проблеми благоустрою. У той час, як центральна частина міста і незначна частина окраїн були добре бруковані, освітлені, мали каналізацію – окраїни міста: Молдаванка, Пересип, Слобідка-Романівка – тільки частково бруковані, не дуже добре освітлені й майже не мали каналізації. Саме у цих районах на поч. XIX ст. зосереджувалися усі промислові підприємства, фабрики і заводи, які в свою чергу групували навколо себе все більше і більше населення, адже саме за рахунок заселення цих окраїн і відбувався приріст населення в Одесі. Тому на засіданнях Міської думи неодноразово піднімалося питання про брукування, освітлення та спорудження каналізації у цих районах. З кінця XIX ст. влада у місті поступово приймає рішення і виділяє кошти на покращення умов життя на окраїнах міста [8, с. 1324].

Матеріали ИОГД дають можливість визначити діячів міського самоврядування, які найбільше звертали увагу на проблеми розбудови та благоустрою Одеси. Так, наприкінці XIX ст. на цій ниві особливо відзначався майбутній міський голова Павло Зелений, якому належало чимало ініціатив щодо будівельних робіт і покращення благоустрою міста на межі XIX і XX ст. Зокрема, у 1897 р. П. Зеленим, на той час гласним міської думи, було запропоновано створити підготовчу комісію для розробки питань про потреби міста по всіх галузях міського благоустрою і про способи їх вирішення. П. Зелений тоді, зокрема, говорив, що при складанні бюджету міста на поточний рік, у зв'язку з дефіцитом, не було внесено сум: на благоустрій лікувальних закладів на лима-

ні, на закінчення будівництва критих ринків, на перебрукування Дерибасівської вулиці, на капітальний ремонт та перебудову деяких міських приміщень та інші нагальні міські потреби. Проведення вказаних робіт, на думку гласного, мало коштувати 334.000 руб. За пропозицією П. Зеленого, дума вирішила скласти програму діяльності у вказаній сфері та створити вищезгадану комісію [7, с. 20-29].

Загалом, матеріали ИОГД другої половини XIX – початку XX ст. потребують подальшого вивчення. Адже вони дозволяють не лише краще усвідомити стан міського господарства вказаного періоду, але й дослідити діяльність учасників міського самоврядування різних рівнів щодо його покращення.

Література:

1. Посухівська А. До питання про роль Одеської міської думи у розбудові та покращенні благоустрою Одеси початку XX ст. (за матеріалами «Известий Одесской городской думы») // Південний Захід. Одесика. Вип. 26. Одеса, 2019. С. 273 – 279.

2. Історія Одеси / Гол. ред. В. Н. Станко. Одеса: Друк, 2002. 560 с.

3. Пилявский В. Зодчие Одессы: Историко-архитектурные очерки/ Валентин Пилявский. Одесса: Optimum, 2010. 210 с.

4. Известия Одесской Городской Думы (далі – ИОГД). Одеса: Порядокь. Т. 2. 1896.

5. ИОГД. – Одеса, 1897. – Т.2.

6. ИОГД. – Одеса, 1896. – Т.1.

7. ИОГД. – Одеса, 1897. – Т.1.

8. ИОГД. – Одеса,1900. – Т.2.

КНИЖКОВА ПОЛИЦЯ КРАЄЗНАВЦЯ

ПОКАЖЧИК НАУКОВОЇ ВДАЧІ: ***Михайлуца Микола Іванович: біографічно-бібліографічний покажчик з нагоди ювілею/ Уклад.: О.В. Осипенко, О.П. Шипотілова. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 88 с.***

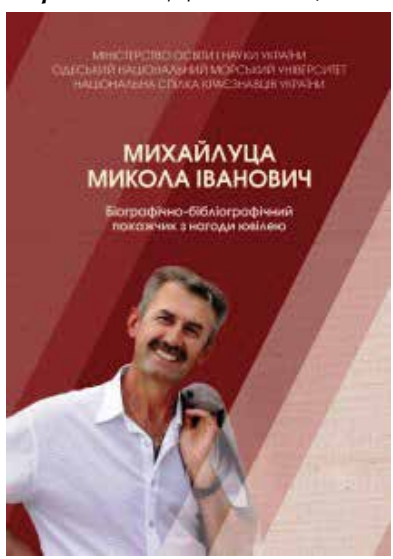

Наприкінці 2019 року вийшов друком біографічно-бібліографічний покажчик з нагоди 60-річного ювілею Миколи Івановича Михайлуци — члена редколегії альманаха «Південний Захід. Одесика», завідувача кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету, члена Правління Національної спілки краєзнавців України, Почесного краєзнавця України, доктора історичних наук, професора. М. Михайлуца є відомим дослідником історії взаємин держави і церкви у першій половині XX ст., історії християнських церков на півдні України в умовах тоталітарних режимів, історії Другої світової війни, краєзнавства.

Майже 35 років М. Михайлуца працює на гуманітарних кафедрах Одеського національного морського університету, брав участь у реалізації державної програми з підготовки науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», у проекті Інституту історії НАН України і Головного архівного управління України «Архіви окупації. 1941-1944 рр.»; у науковому проекті «Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI століття». Він є організаторлм проведення Міжнарод-

них наукових конференцій «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», співпрацює у міжнародних проектах, член редколегії історичного журналу «Danubius» (Румунія).

До видання вміщено привітання від колег історичного цеху: Олега Бажана, Олександра Лисенка, Віктора Савченка, Олександра Тригуба, біографічний нарис ювіляра, бібліографію його праць і добірку фотографій з його власного архіву.

Бібліографія праць професора М. Михайлуци охоплює період 1986–2019 рр. і складається з 250 позицій. Для оптимізації пошуку необхідної інформації бібліографічний покажчик розподілено за рубриками: «Біографічний нарис»; «Від друзів»; «Монографії та окремі видання»; «Автореферати дисертацій»; «Статті у наукових збірниках, часописах та інтернет-виданнях»; «Матеріали доповідей та повідомлень на наукових конференціях, семінарах, круглих столах»; «Наукове керівництво аспірантами, офіційне опонування кандидатських та докторських дисертацій»; «Рецензування монографій та навчальних посібників»; «Офіційне рецензування дисертаційних, магістерських та бакалаврських робіт»; «Відгуки на автореферати»; «Публікації в періодичній пресі»; «Навчальні посібники, науково-методичні матеріали»; «Виступи на радіо та телебаченні». Видання розраховане на науковців, краєзнавців, студентів, усіх, хто цікавиться історією України, Одеси, історичним релігієзнавством.

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Історико-краєзнавчий науковий альманах

Випуск 28

Українською та російською мовами

Коректор І. Станкова
Обкладинка М. Балобанов
Верстка М. Балобанов

Підписано до друку. Формат 60x84 1/16
Гарнітура BookAntiqua. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 19,12. Ум. друк. арк. 18,16.
Наклад 300 прим. Зам. №

Видавничо-поліграфічне підприємство
«Друкарський дім»
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.
Одеса, Приморський бульвар, 14. Тел.: 32-82-04
E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua